

ІВАН ФРАНКО

ВИБІР ІЗ ТВОРІВ

І В А Н Ф Р А Н К О

ВИБІР ІЗ ТВОРІВ

Вступна стаття Володимира Радзиковича

**ВИДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
НЬЮ-Йорк — Париж 1956**

ВИБІР ЗРОБЛЕНИЙ ФІЛОЛОГІЧНОЮ СЕКЦІЄЮ НТШ
Редактор: К о с т ь К и с і л е в с ь к и й

Обкладинка роботи Дам'яна Горняткевича

Printed in USA

Друкарня „С в о б о д и” — 81-83 Гренд Ст., Джерзі Ситі, Нью Джерзі

ІВАН ФРАНКО
Портрет роботи Івана Труша

ІВАН ФРАНКО

Нарис життя і творчости

*„У гас трудний, на роздоріжжі
до нього тисячі озей —
а Він кидав їм слово
і шлях зназив, немов Мойсей . . .”*

(О. Тарнавський: „Іван Франко”)

Іван Франко — це велетень української літератури й української науки. Його ім'я золотими буквами буде ясніти в історії української культури. Весь свій вік присвятив він службі для свого народу, віддаючи йому працю всього свого життя. У висліді його муравлиної праці при великім небуденнім обдаруванні появились в українській літературі в ділянці поезії й прози твори першорядної літературної цінности та наукові праці, що добули письменникові ім'я поза межами України. Визначився також як меткий, всебічно зацікавлений журналіст і глибокий літературний критик, якого критичні оцінки залишаються в тривкій вартості в українській критичній літературі.

У громадській його праці завжди кермувало ним бажання влегшити тяжку долю українського селянства і всіх тих, що „в поті чола” пробивались крізь життя. Це бажання служити громаді, піднести рівень економічного й культурного життя українського народу присвічувало також його публіцистичній і літературній діяльності, заставляло кидатися у праці на різні поля, в кожному часі дбати про те, щоб, як сам висловився, „відповісти потребі хвилини і заспокоїти злобу дня”. Коли в 1898 р. українське громадянство вшанувало у Львові 25-ліття його літературної праці, сказав він тоді знаменні, характеристичні для всієї його діяльності слова:

„Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку за-своїв собі дві заповіді. Перша — то було саме почуття того обов'язку, а друга — то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці, пізніше я пізнав, що й нам усім, як нації, ніщо не прийде задармо, що нам від нікого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше придбання, і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я — говорив далі поет — старався присвоювати народові культурні здобутки й ін-

ших народів і знайомити інших з його життям... Сам я у своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а перед усього чоловіком..."

Дитячі літа. Шкільна наука

Тернистий був життєвий шлях поета. Франко народився на галицькому Підгір'ї в с. Нагуєвичах, дрогобицького повіту 15 серпня 1856 р. Був сином селянина Якова, що, крім праці на ріллі, займався також ковальством. „Мій батько — писав письменник у своїй автобіографії, яку Михайло Драгоманів умістив у збірці його оповідань „В поті чола” (1890 р.), — як ремісник мав велику пошану не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі і досі багато людей згадує Якова, коваля з Гори (бо так зветься присілок, чи слобода, де я родився...). Франко любив і шанував свого батька за його розум, за його працю, за його вдачу, за те, що „завжди був усміхнений, все на жарти вдалий, приязний, щирий” та за те, що вмів осушувати людські сльози. З пошаною теплим словом згадував про нього в своїх літературних творах: „У кузні”, „Основи суспільности”, „Історія топки солі”; йому присвятив поему „Панські жарти”. У кузні свого батька поет часто пересиджував у своїх дитячих роках, приглядався до батькової праці, прислухувався до цікавих розмов і оповідань, і там навчився цінити й шанувати працю, яку поклав собі за завдання життя. Іскри, що розсипались під ударами батькового молота, запалювали в серці майбутнього поета вогонь любови до праці, вогонь любови до свого народу, що ясним полум'ям горів упродовж усього його життя. „На дні моїх споминів — писав Франко в оповіданні „У кузні” (1902 р.) і досі горить той маленький, але міцний вогонь... І мені здається, що запас його я взяв дитиною на далеку мандрівку життя. І що він не погас досі”.

На шостому році життя поета віддав його батько до школи до сусіднього села Ясениці Сільної, бо в Нагуєвичах школа була далеко. Проживаючи у свого дядька (брата матері), Павла Кульчицького впродовж двох років, Франко навчився читати й писати по-українськи, по-польськи й по-німецьки та рахувати. Після того віддав його батько до початкової („нормальної”) школи оо. Василіян у Дрогобичі. Про перші місяці свого життя в Дрогобичі писав поет в автобіографії: „У Дрогобичі по-мужицькому вбраний, боязливий та часто немитий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у клясі та перетерпівши досить від нелюдських учителів, на превелике диво цілої кляси і своє власне, одержав першу льокацію” (перше місце у клясі завдяки гарним успіхам)...

Нелюдяна поведінка деяких „учителів” із селянськими дітьми зродила у вразливій душі хлопчини перший відрух бунту проти всякої несправедливости, кривди й усякого насилля. Цей бунт проти насилля людини над людиною виявився згодом у гострій формі в літературних творах поета. Теплим словом натомість згадав поет інших учителів: Василіян оо. Крушельниць-

кого, Барусевича, Красицького, Немиловича і старенького світського вчителя Чернигевича. Відгомін переживань письменника в початкових школах можна знайти в оповіданнях: „Малий Мирон“, „Schoen schreiben“, „Олівець“, „Грицева шкільна наука“, „Отець Гуморист“, „Мій злочин“, „Борис Граб“, що зложились на збірку „Малий Мирон“.

Перший тяжкий життєвий удар постиг поета, коли він був у другій класі початкової школи в Дрогобичі. Помер його батько, залишаючи молоду дружину й четверо дрібних дітей. Але за старанням вітчима Гриня Гаврилика, якого поет завжди згадував з вдячністю, покінчив він початкову школу і в 1868 році перейшов у гімназію. В гімназії завдяки своїй подиву гідній пам'яті (цілогодинний виклад історії міг повторити слово до слова) і великим здібностям весь час вибивався на чолі місце. Коли був у шостій класі гімназії, вмерла його мати. Вітчим одружився вдруге і в його батьківську хату ввійшли чужі люди.

У час гімназійних наук із великим запалом кинувся до читання, познайомлюючись із творами українських і західноєвропейських письменників. Дуже сильне враження зробив на нього „Кобзар“ Шевченка, що його отримав від учителя Івана Верхратського. Скоро вивчив його напам'ять. Захоплювався також творами Марка Вовчка, Панаса Мирного й Миколи Устияновича; читав твори П. Куліша, С. Руданського й О. Стороженка. В час гімназійних наук почав збирати народні пісні. Тоді розпочалася його літературна творчість.

Початки літературної творчості. Перше ув'язнення; його причини і наслідки

Розпочав Франко писати дуже рано. „Майже від самого 1868 р. — говорить сам — я писав віршами і прозою . . . , та все писане в тих часах пропало, чи то в мене, чи між добрими людьми . . . ” (Передмова до збірки „Із літ моєї молодости“, 1913). Пізніше підо впливом двох учителів-письменників: Івана Верхратського й поляка Юлія Турчинського та ще більше заохочений прикладом старших товаришів: Дмитра Вінцковського та Сидора Пасичинського вислав свої перші літературні спроби, під якими підписувався псевдонімом Дед ж а л и к, до львівського часопису „Друг“. Видавала його молодь, згуртована в студентському товаристві „Академічеській Кружок“. Були це дві поезії, що постали під впливом народних пісень, а саме „Народна пісня“ і „Моя пісня“.

З переїздом до Львова в 1875 р. розпочалася його жива діяльність на літературному полі. Франко приїхав до Львова із кількома зшитками готових робіт. Були там його власні поезії, оповідання, драми; були переклади із Святого Письма, „Нібелюнгів“, творів Гомера, Софокла. У Львові вступив на філософійний відділ університету і став членом студентського товариства „Академічеській Кружок“, у якому йшли під ту пору гарячі мовні й національні суперечки. Серед українського громадянства в Га-

личині змагалися тоді із собою дві течії: москвофільська і національно українська („народовецька“). Коли москвофіли всю надію клали на поміч російського царату, від нього вичікуючи помочі в тяжких умовах суспільно-економічного й національно-політичного життя, народовці, освідомлені й загріті поетичним словом Шевченка, кинулись на національних основах будувати майбутність народу і на національних основах розвивати свою культуру. В 1868 р. оснували вони „Просвіту“, в 1873 „Товариство ім. Шевченка“. Але їхні поривання були ще дуже несміливі й слабосилі. Між цими двома таборами: москвофільським і народовецьким ішла боротьба за мову, азбуку і правопис. Ішла вона й між студентами. Перелім у думках і поглядах української молоді наступив тільки під впливом ідеолога поступу, Михайла Драгоманова. Драгоманів у листах до редакції „Друга“ докоряв молоді, що вона далеко залишилась за європейським прогресивним рухом, що нема в неї тривких ідейних основ, що лінива в думанні. Закликав молодь, щоб плекала та розвивала рідну мову та її вживала в літературі. Листи Драгоманова спричинили те, що „Друг“ почав виходити в живій народній мові та що літературний рух помітно оживився.

Вплив Драгоманова досягнув передусім Франка, який досі хитався між двома названими напрямками. Зворот до поглядів Драгоманова помітний уже при кінці його фантастично-романтичної повісти „Петрії і Довбущуки“, яку надрукував у „Друзі“ 1875 і 1876 рр. Ще в більшій силі позначився він у поемі „На а й м и т“ (1876 р.), в якій Франко затримався при сумному становищі українського народу, що, як наймит, від коліски до могили, в нужді безвихідній, погорді й печалі сам хилиться в ярмо. Щоб жити, він життя, свободу й силу за хліба кусок продає. З тужливим співом оре поле, байдужий, що для чужого добра проливає піт. У рабстві й неволі, в лихолітті й недолі тягне своє ярмо і поту ллє потоки над нивою чужою. Але поет вірить, що прийде хвилина, його нарід здобуде волю і у власнім краю оратиме свій власний лан.

Листи Драгоманова довели до того, що два студентські товариства: москвофільське „Академічеській Кружок“ і друге, що стояло на українським національним ґрунті, „Дружній Лихвар“, об'єдналися в одно. Заходами цього об'єданого товариства вийшов альманах „Дністрянка“ з календарем на 1877 рік. Тут появилсь перші оповідання Франка: „Два приятелі“ і „Лесишина челядь“. В оповіданні „Лесишина челядь“ уперше заяснів у великій силі літературний талант Франка як письменника-новеліста. Під новими його літературними творами появляється новий його псевдонім: М и р о н.

Тим часом улітку 1877 р. спала на поета, „як цегла на вулиці на голову“, подія, що дуже сильно відбилась у дальшому його житті й у своїх наслідках була причиною неодної гіркої хвилини. Франка ув'язнено разом із цілою редакцією „Друга“ за його взаємини з Драгомановим, якого поліція вважала головою якоїсь таємної інтернаціональної організації. Франка вмішали

в соціалістичний процес, вісім тижнів перетримали в слідчій в'язниці й засудили на дев'ятимісячну тюрму, хоч Франко й не був тоді свідомим соціалістом.

...„За що мене — питав поет — в пута скували,
За що мені воленьку взяли?
Кому я, і чим завинив?
Чи тим, що народ свій любив?

Бажав я для скованих волі,
Для скривджених кращої долі,
І рівного права для всіх.
Це весь і єдиний мій гріх”.

(„Думка в тюрмі”, 1877 р.)

Вже сама тюрма була для нього тяжкою спробою. „Мене — писав Франко в листі до Драгоманова — трактовано, як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв і волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по чотирнадцять до вісімнадцять, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях і придирах (це, бач, за те, що я „писав”, т. є записував на випадково роздобутих карточках паперу олівцем пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів у такій камері, що мала тільки одне вікно, а містила дванадцять людей, з котрих вісьмох спало на тапчані, а чотирьох під тапчаном з браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили мені „найліпше” місце до спання — під вікном насупроти дверей; а що вікно задля задухи мусіло бути день і ніч одчинене і до дверей продувало, то я що-раня будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна”.

Ще тяжчі часи почалися для поета після виходу з тюрми. Його ім'я разом з ім'ям М. Павлика оббігало весь край, було пострахом не тільки для польської шляхти, але також для тодішньої української інтелігенції, символом перевороту, заворушень, революції. Перед Франком замикались двері українських товариств і інституцій; о. М. Рошкевич, якого донька Ольга зовсім не байдуже приймала вислови любови молодого поета, заборонив Франкові бувати в своєму домі, ломлячи його надію на майбутнє щастя в подружжі. У розпуці писав поет:

„Відцуралися люди мене!
Цей і той надійде і мине!
Тільки боязко скоса зирне...
Чи бояться ті люди мене?

Я блукаю, мов звір серед гір,
Серед шуму вулиць містових,
В серці чую слова мов докір:
Ти проклятий один серед них”.

(1880 р.)

Після виходу з тюрми Франко, не кидаючи університетських студій, знайомиться з теоріями наукового соціалізму. В 1878 р. разом із Михайлом Павликом, автором оповідань „Юрко Куликів” і „Тетяна Ребенщуків”, почав видавати журнал „Громадський Друг”, якого числа прокуратура постійно конфіскувала за ширення соціалізму. Хоч редакція зміняла назву журналу на „Дзвін”, потім „Молот”, журнал не втримався. З Франкових творів, що появились у названому видавництві, широко відома є поезія „Каменярі” і прегарне оповідання з життя бориславських промисловців і робітників п. н. „Voа constrictor”.

Серед творчих поривань і життєвих розчарувань

Після припинення „Громадського Друга” видавав Франко „Дрібну Бібліотеку”, в якій маленькими книжечками пускав у світ свої власні твори й переклади з чужих літератур та нав'язав взаємини з польськими соціалістами та польськими поступовими журналами.

В 1880 р. його ув'язнено вдруге, коли виїхав у Коломиїщину до села Березова, щоб перепочити трохи в свого товариша Геніка. Ув'язнено його в містечку Яблонові і втягнуено в процес, що йшов у Коломиї проти сестер Павлика. Ув'язнення, тримісячний побут у в'язниці і хвилини по звільненню належать до найтяжчих днів у житті письменника. Як відгомін тюремних переживань і настроїв появилось оповідання „На дні”. Тоді ж повстали циклі поезій „Веснянки”, „Скорбні пісні”, „Нічні думи”, в яких Франко дав вислів глибокій вірі в тріюмф правди над неправдою, світла над темнотою. В одній поезії, що розпочинається від слів „Безкраї, чорні і сумні за ночами минають ночі...” цю боротьбу світла з темнотою представляє як боротьбу Агрімана з Ормуздом. Крізь тюремний мур бачить поет, як лютує завзята боротьба в природі. Ще темний Агріман панує.

„... Та в царстві своїм чує він
Таємну дрож. Ось легкокрилі,
Мов стріли, до понурих стін
Летять від сходу світла хвилі.
Лютує Агріман, гасить
Ненависне проміння враже,
Та хвиля світла все біжить,
Хоч що він робить, що він каже.
Хитаєсь трон його твердий,
І чуєсь Чорному цареві,
Як Ормузд ясний, молодий
Вже виринає з хвиль рожевих”.

(„Нічні думи”, V)

Цими поезіями сильно захоплювалася молодь. У 1881 р. почав Франко видавати місячник „Світ”, де поруч критичних нари-

сів і статей на суспільні теми вмістив початок великої повісті п. н. „Борислав сміється”.

Не маючи можливості прожити у Львові, виїхав у 1881 р. до Нагуєвич, де викінчив переклад „Фавста” і написав повість „Захар Беркут”, що отримала літературну нагороду, визначену „Зорею”, і появилася друком у 1883 р. Після того працював у редакції „Діла”, їздив на запросини дідича Володислава Федоровича у с. Вікно ладити біографію його батька, знову перебував у Нагуєвичах, щоб укінці повернутися до Львова, де його запрошено до редакції „Діла” і „Зорі”. Але тяжко було Франкові налагодити гармонійні взаємини з редакціями українських львівських журналів, тому в рр. 1885 і 1886 двічі виїздив у Київ, щоб порозумітись із придніпрянцями в справі видання нового літературного журналу.

У Києві одружився з Ольгою Хорунжинською. Заходи в справі журналу не повелися. Ці його поїздки за кордон довели до нового його ув'язнення у 1889 р., що принесло у висліді цикл „Тюремних сонетів” і гарне оповідання п. н. „До світла”.

Від 1887 р. упродовж десятих років Франко працював із великою втратою для українського письменника в „наймах у сусідів”, як член редакції польського часопису „Kurjer Lwowski” і співробітник багатьох інших польських часописів і журналів.¹

Правда, від українського літературного руху письменник не відбився зовсім, все ж таки обов'язкова праця в польській журналістиці була великою перешкодою в його праці для українського письменства. До розриву з польською журналістикою і польським громадянством довела його стаття про Міцкевича, п. н. „Der Dichter des Verrates”, яку Франко вмістив у віденському часописі „Die Zeit” 1897 р.

На верхів'ях творчости і на схилі життя

У 1890 р. Франко разом із М. Павликом брав живу участь в організуванні радикальної партії. Органом її був півмісячник „Народ”. Редагував його Франко при співпраці Михайла Драгоманова, Володимира Охримовича, Вячеслава Будзиновського, М. Павлика, Євгена Левицького і ін. У 1892 р. виїхав до Відня, де завершив свої університетські студії, отримавши ступінь доктора філософії за наукову працю про старохристиянський роман „Варлаам і Йоасаф”. Після смерті проф. Омеляна Огоновського, здавалось, Франко, як найвідповідніший кандидат, отримає катедру української літератури у львівському університеті. Він виголосив у 1895 р. габілітаційний виклад на тему „Наймичка” Шевченка, на основі якого професорська колегія обрала його доцентом. Але австрійське міністерство не погодилось на те, щоб

¹ Статті й переклади його творів друкували: „Przyjaciel Ludu”, „Kraj”, „Prawda”, „Przegląd Tygodniowy”, „Przegląd Społeczny”, „Dziennik Łódzki”, „Kurjer Warszawski”, „Ateneum”, „Głos”, „Ruch” і ін.

Франко став професором університету, з уваги на його ув'язнення й на його політичні процеси.

Від тієї хвилини Франко посвятився всеціло праці для української літератури й української науки. Є це вершина його творчих досягнень.

Ще від 1894 р. видавав він прекрасно редагований літературно-науковий двомісячник „Життя і Слово” й продовжував його видавання до 1897 р. У 1896 р. вийшла найкраща збірка його ліричних поезій „Зів'яле листя”, за нею поетичні збірки: „Мій ізмарagd” (1898), „Із днів журби” (1900) і „Semper tigo” (1906), в яких Франко виступив уже як поет глибокий у думках, зрівноважений у настроях, вибагливий у мистецьких засобах.

Від 1898 р. Франко був одним із головних редакторів „Літературно-Наукового Вістника”, якого сторінки заповнював літературними творами й критичними статтями. Одночасно працював при „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка” і при виданнях Української Видавничої Спілки, як їх співробітник. У 1905 році вийшла поема „М о й с е й”, вершина його поетичної творчости. Літературні й наукові праці дали йому ім'я в Європі. Різні наукові товариства йменували його своїм членом. У 1913 р. святкувала галицька Україна сороклітній ювілей літературної праці письменника. У його честь відбулась академія; у його честь зладжено збірник літературних і наукових творів українських і чужих письменників. Поетові вручило громадянство грошовий ювілейний дар, що пригодився йому в час московської інвазії в першій світовій війні. Хоч тяжка нервова недуга томила поета дошкульно на схилі його життя, він не кидав праці: снував нові пляни, задумував нові праці. Помер 28 травня 1916 р.

Похорони відбулись у прекрасну весняну днину, 31 травня 1916 р. при великому здвизі народу. Домовину поета несли Українські Січові Стрільці.

На мурах Львова появилися посмертні оповістки різних товариств і організацій. На оповістці від Наукового Товариства ім. Шевченка під трираменним хрестом стояли слова:

„Іван Франко, доктор філософії, доктор honoris causa харківського університету, член-кореспондент товариства Narodopisná Společnost Českoslovanská в Празі, член-кореспондент товариства Verein fuer oesterreichische Volkskunde в Відні, довголітній директор Філологічної Секції, член багатьох наукових комісій і Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, іменованій за наукові заслуги для Товариства почесним членом, член численних інших українських товариств і організацій після звиш сороклітнього труду, положеного на ниві рідного письменства з невимірущою славою для себе та свого народу, упокоївся в 60-ім році життя наслідком довгої і тяжкої недуги”.

Поезія Франка

Як поет займає Франко перше — після Шевченка — місце в українській літературі. У своїх поетичних творах дав вислів не тільки власним думкам, почуванням і переживанням, але й переживанням народу. Умів на крилах думки й поетичної уяви піднятись „на вершини” творчості, але вмів також зійти на „низини” суспільного життя і там глибоко відчувати й переживати людське горе, людські терпіння. Без сумніву, знайдуться у пребагатій поетичній спадщині поета речі меншої літературної цінності (напр., його вірші гумористично-сатиричного характеру), але є в ній також „ізмарагди”, дорогоцінні жемчуги, з глибин душі добуті, гострою думкою різьблені, в дорогоцінні мистецькі форми вправлені.

На заранні його поетичної творчості, у початкових його поезіях, що їх підписував псевдонімом Джеджалик, і писав невправною ще рукою, мотивами є: геройство князів, колишня слава, тужливі згадки про минуле.

У часах знайомства з Драгомановим настрої і характер поезій Франка змінився основно. Вони виповнені вщерть гарячими почуваннями; в них дзвенять грімкі бойові акорди. Поет став кидати запальні поклики „розбивати скалу”, „рівняти правді путі”, славив духа-революціонера, що „тіло рве до бою... за поступ, щастя й волю” та „мільйони порива з собою” („Наймит”, „Вічний революціонер”, „Каменярі”).

У поезії „Каменярі” під постатями каменярів, що з самопосвятою лупають тверду гранітну скелю, поет прославив ідеалістів, робітників на суспільному й національному полі, що кидують нові думки, вносять нові ідеї, прорубують та прокладають нові шляхи для майбутнього щастя народу й людства. Такий пробоевий характер мають ще й інші цикли поезій, що ввійшли в збірник „З вершин і низин” (перше видання 1887 р.), як „Веснянки”, „Excelsior” і ін. В одній із „Веснянок” — писав поет.

„... Гей брати! В кого серце чисте,
Руки сильнії, думка чесная, —
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогучого
Поклику весни!
Сійте в головах думи вольнії,
В серцях жадобу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої”.

(1880 р.)

У цьому збірнику, поруч із реалістичними „Галицькими обривками” та „Жидівськими мелодіями” вмістив ще Франко велику поему „Панські жарти”.

У поемі „Панські жарти” розгорнув поет широкий образ переживання українського народу в часах панщини, описуючи панські знущання в одному галицькому селі й ідеалізуючи постать старенького священника, що, як добрий батько, опікувався своєю громадою, навчав її та старався боронити перед панським насильством. Є в поемі образи й епізоди, що захоплюють глибиною почувань та силою поетичного слова.

До таких належить м. ін. опис першого Великодня на волі, що розпочинається від слів:

„Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом не було
Для нас Великодня такого!
Від досвіта шум, гамір, крики,
Мов муравлисько все село
Людьми кишить. Всі до одного
До церкви пруть. Як перший раз
„Христос воскрес” заспівали,
То всі, мов діти, заридали,
Аж плач той церквою потряс...”

Дальший опис народної радості, — як селяни тішились на цвинтарі, як співали Богу похвальний гимн, як старенький дідусь, найстарший чоловік у селі, припавши до могили батька, ділився з ним великою радістю, — виказують великий літературний талант автора й справляють незагерте враження. Поему „Панські жарти” прийняла літературна критика і загаль громадянства з захопленням.

Ще більшу ціну між поетичними творами Франка має його „лірична драма” „Зів'яле листя”, — збірка ліричних поезій, стилізованих подекуди на українських народних піснях, з мотивами нещасного кохання. Композиція цілої збірки така, що поет виводить постать людини слабій волі, яку сила й глибина кохання кладуть у могилу. Можна думати, що в таку літературну форму вложив автор вислів власних почувань і власних переживань, розкриваючи в поодиноких чудових піснях трагедію власної душі. Ціла „лірична драма” складається з трьох „жмуків”, що виникли в різних відступах часу.

До найкращих пісень у збірці належить пісня, в якій герой перед смертю прощається з матір'ю.

Як вислід глибокого, філософічного підходу до людського життя і всіх тих поривань, сумнівів і розчарувань, які воно несе із собою, появились такі глибокі по задумі поеми, як „Поєдинок” (1883), „Смерть Каїна” (1889) і „Похорон” (1899).

Поеми „Поєдинок” і „Похорон”, як смілива поетична ілюстрація внутрішньої боротьби, роздвоєння в душі людини — безсумнівний вислід тієї внутрішньої боротьби поета, про яку він говорить:

„Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені”.

(„Догоряють поліна в печі”, 1881 р.)

В поемі „Поєдинок” перед нами образ бою. Клубами вився дим. Ревли гармати, свистали кулі. Униз валились трони. В ряді борців під прапором законної влади йшов і поет. Аж ось із по-жару вийшов проти нього бунтар, у кожній черточці обличчя з ним однаковий. На питання, хто він, відповів, що зветься Мирон, вказав на місце, де поет родився, де вчився, що діяв. На запит, чим докаже свою дійсність, промовив:

„За волю люду, на котру ти важиш,
За хліб для бідних, за добро одбертих
Правдивий Мирон б’ється...”

Поет вистрілив, але двійник ані не змигнув з постави. „Сам бачиш марність поривання свого” — сказав.

„Він стрілив. Я між трупи повалився” — кінчить поет. Ту саму тему розвинув Франко в поемі „Похорон” з тією різницею, що в „Похороні” бачить візію власного похорону.

Питання взаємовідносин поета і громадянства розвинув поет ширше в двох поемах: „Іван Вишенський” (1898) і „Мойсей” (1905 р.). З обох поем видно, що це питання глибоко ворушило й хвилювало його душу в хвилинах конфліктів із власним громадянством.²

В поемі „Іван Вишенський” насвітлив поет ту боротьбу, яку людина мусить не раз зводити між потребами власної душі та свідомістю обов’язків супроти громади. Іван Вишенський у тузі за аскетичним життям усувається в недоступну печеру на Атонській горі, щоб бути далеко від життєвих спокус. На лист земляків із України, в якому просять його, щоб вернувся на Україну і став оборонцем народних прав у скрутних і тяжких хвилинах життя народу, він не відповідає. Тільки ж коли бачить, як барка з післанцями відпливає на морі, у розпуці, що вище поклав своє власне добро, як добро народу, молиться Богу, щоб зробив для нього чудо й завернув барку, або щоб простелив йому на морі шлях, яким він міг би піти й догнати барку. У молитовному піднесенні духа йому здається, що Бог вислухав його молитву.

² Перший такий конфлікт постав у зв’язку з арештом поета; другий назрів у 1885 і 1886 р., коли Франка усунено з редакції „Зорі”; третій — у 1897 р. Тоді польське видавництво „Biblioteka Mrówki” видало збірку новель Франка п. н. „Obrazki galicyjskie”. Франко написав передмову „Niесo o sobie samym”, у якій сказав, що не любить українців.

„Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі, —
і ступив і тихо щез”.

Коли причина трагічних переживань Вишенського в поемі Франка в тому, що Вишенський запізно зрозумів заповідь Христа про потребу активної любови ближнього, трагедія Мойсея в поемі в тому, що між ним і його народом настала прірва, бо народ утратив довір'я до свого провідника.

Поема „Мойсей” — це найвищий ідейний і мистецький вираз у Франковій поетичній творчості, гордощі української літератури. Головна тема в поемі — смерть Мойсея, як пророка, що його нарід відцурався. Але поема має алегоричний характер. Поет думав про український нарід і про український нарід співав пісню з метою розбудити ідею власної вільної національної держави.

Вказує на це Пролог, у якому поет звертається безпосередньо до українського народу, висловлюючи в сильних словах глибоку віру в „воскресний день народного повстання”. Хоч поет здає собі ясно справу з трагічного політичного положення народу і всіх хиб та недотягнень народної вдачі, бачить у його мові і його пісні запоруку кращої для нього майбутности. Рад би добути таке палке слово, щоб пірвало мільйони за собою. Але поет свідомий, що не йому, знесиленому журбою, роздертому сумнівами, битому стидом вести народ. Все таки пророкує йому, що прийде час, і він „засяде в народів вольнім колі, трусне Кавказ, вперешеться Бескидом, покотить Чорним морем гомін волі і гляне, як хазяїн домовитий, по своїй хаті і по своїм полі”.

У слід за прологом, що поруч Шевченкової поезії „Мені однаково” являється найкращим, найдостойнішим виявом патріотичних почувань в українській поезії, йде сама поема, яку поет розпочинає малюнком ізраїльського табору. Нарід вже близько Палестини, тієї обітваної країни, до якої сорок літ вів його Мойсей. Але зневіра огорнула його. У ледачому таборі замість відхненного провідника — Мойсея — верховодять Датан і Авирон, символи опортунізму, змагань до вигідного життя.

На самоті Мойсея мучать докори й сумніви, що їх поет персоніфікує у постаті Азazelя, демона пустині. Тоді з грудей Мойсея добувається розпучливий стогін: „Одурив нас Єгова”. По хвилині одчаю чує Мойсей у запашному леготі голос Єгови й дізнається, що країна, яку Єгова приобіцяв народові, лежить у царстві духа.

Тим часом у таборі сум і туга. Не стало Мойсея. Тільки з його відходом зрозумів народ усю велич його посвяти, тільки тоді відчув, що життя без ідеї, якої власне символом був Мойсей, не має ціни. Але ідею Мойсея підхоплює молодь. Єгошуа, князь конюхів кличе народ до походу, до зброї.

Окремий, дуже цінний відділ поетичної творчості Франка становлять поеми, призначені для дітей і молоді: „Лис Микита”,

„Пригоди Дон Кіхота”, „Коваль Бассім”, „Абу Казимові капці”. Крім оригінальних поезій придбав Франко для української літератури багато цінних творів із чужих літератур, перекладаючи твори Гете, Байрона, Гомера, Гайне, Пушкіна і багатьох інших.

Велика його заслуга для розвитку української поезії ще й у тому, що увів до неї багато нових форм строфічної і ритмічної будови.

Франко як новеліст, повістяр і драматург

Франко залишив твори великої ціни і невимірної вартости не тільки в поезії. Силу оригінального творчого таланту виявив також на полі оповідання й новелі.

Тонка обсервація людського життя, вдумлива аналіза душевних людських переживань, вразливість на людські страждання, спочуття до покривджених, визискуваних, енергійна багата мова — все те запевнює оповіданням Франка тривку літературну вартість.

А є їх довгий ряд із багатою різномодною тематикою, цікавою галерією різних постатей і характерів, за якими письменник пильно стежив і які намічував упродовж свого життя. Є в нього оповідання з селянського життя (напр., „Лесишина челядь”, „Історія моєї січкарні”, „Як Юра Шикманюк брив Черемош”), з життя бориславських робітників, з життя в'язнів („Панталаха”, „На дні”, „До світла”); є постаті тих, що в поті чола заробляють на хліб (напр., „Маніпулянтка”), постаті дітей (збірка „Малий Мирон”), учнів, учителів, ремісників.

Уперше заяснів талант Франка як новеліста в оповіданні „Лесишина челядь”, в якому дав гарний, вірний малюнок сірого селянського життя.

Окрему заслужену славу здобули собі „Бориславські оповідання”, в яких автор пересунув ряд постатей, що з причини невідрадних економічних умовин та незарадности стають предметом наживи ненажерливих бориславських промисловців. Замітніші між ними: „Ріпник”, „Навернений грішник”, „Полуйка”, „Яць Зелепуга”, „Воа constrictor”. Яскравим типом такого глителя, змія-давуна, що безпощадно давить сплетами свою жертву, є Герман Гольдкремер в творі „Воа constrictor”.

Глибокою, вдумливою аналізою душевних переживань героїв вирізняються оповідання: „Під оборогом”, „Терен у носі”.

Є теж між оповіданнями Франка деякі, в яких автор колочим пером торкнувся недомагань тодішньої політичної адміністрації; їх у перекладах поміщували віденські часописи й вони находили широкі кола читачів не тільки серед українського громадянства („Гострий та прегострий пан староста”).

З-під пера Франка вийшов також ряд великих повістей. Крім „Петріїв і Довбушуків”, фантастичного роману про Довбушеві скарби, появились ще повісті: „Лель і Полель” (1878), „Борислав сміється” (1881), „Захар Беркут” (1883), „Основи

суспільности" (1894), „Для домашнього огнища" (1898), „Перехресні стежки" (1900), „Великий шум" (1907), „Не спитавши броду" (друкована частинами в різних часописах і під різними наголовками, як „На лоні природи", „Борис Граб" і ін.).

Найцінніша з тих повістей „За хар Беркут". Сягаючи за темою у часи татарського лихоліття (наскок Бурунди на Тухольщину), проводить письменник у повісті думку, що не страшний є зовнішній ворог, коли серед громадянства є єдностійкість у думках і праці, коли всі стоять за одного й один за всіх. Цікава тема, гарні приклади героїчних поривань, посвяти для загального добра, жива характеристика постатей, описи гірської природи — все те робило повість улюбленою лектурою, все те запевняє повісті тривке місце в ряді українських історичних повістей.

Волючої теми торкнувся письменник у повісті „Борислав сміється", що є продовженням оповідання „Воа constricator". Вивів у ній два ворожі світи: світ бориславських багатіїв, сміливих підприємців і безпощадних спекулянтів — і, з другого боку, світ голодних селян, визискуваних робітників, світ столоченого життя й незаспокоєної туги за яснішою дніною. Конфлікт між тими двома світами, що ясним полум'ям охоплює весь Борислав, є темою повісті.

У повістях „Основи суспільности" і „Для домашнього огнища" порушив Франко деякі темні сторінки суспільного життя. У повісті „Перехресні стежки" дав образ пробудження українського села та насвітлив труднощі, з якими приходилось боротися тим, що кидалися до громадської праці.

Повість „Великий шум" містить цікавий образ українського села з доби, коли в давній австрійській державі після надання конституції в 1848 р. настали часи реакції. Великий шум пішов по українських селах, коли уряд при допомозі військової сили приневолював нарід до платних робіт на панських ланах. Конфлікт, що постав із цієї причини між селянами в с. Грушатичах і паном Суботою, ліг в основу повісті.

Українське драматичне письменство збагатив Франко такими творами: „Украдене щастя", „Сон князя Святослава", „Кам'яна душа", „Учитель", „Будка ч. 27", „Майстер Чирняк", „Рябина". Із них драма „Украдене щастя" і комедія „Учитель" появлялись часто на сцені українського театру.

Наукова діяльність

Великий і цінний вклад вніс Франко також в українську науку. Наукові праці Франка виявляють його глибоке знання, широку ерудицію і сміливість у висновках. Студії над староукраїнським письменством дали у висліді такі його праці, як „Св. Климент у Корсуні", про „Слово о Лазаровім воскресені", про старохристиянський роман „Варлаам і Йоасаф" і видання корпусу староукраїнських алокрифів із прецінною передмовою.

До середньої доби в розвитку українського письменства відносяться, м. ін., його праці про Івана Вишенського („Іван Вишенський і його твори“), про Й. Шумлянського, про давню драматичну творчість („Український вертеп“), про українську літературу на Підкарпатті („Карпаторуське письменство XVII-XVIII в.“ і про українські народні пісні.

Вислідом зацікавлення новою українською літературою та основніших студій над нею були розвідки про Шевченкові поеми „Наймичка“ і „Перебендя“ і багато літературно-критичних нарисів про новіших письменників і поодинокі їхні твори. У 1910 р. вийшов його „Нарис української літератури до 1890 р.“. Дуже цінні в науковому доріжку Франка є його короткі огляди української літератури, які умістив у російським лексиконі Брокгауза і Ефрона і „Kwartalnik-u Historyczn-im“, та видання українських народних приповідок.

**

У розвитку української національної культури й у розвитку всього українського національного життя постать Франка, його невтомна праця, його багатогранна діяльність мають переломове значення. Він не тільки поет, новеліст, повістяр, драматург, літературний критик, науковий дослідник, — він і публіцист, і журналіст, і організатор політичних партій (найперше радикальної, потім національно-демократичної). Правда, були часи, коли українське громадянство не тільки не доцінювало його праці, але і кидало письменникові колоди під ноги. Однак життя пішло вперед і часи змінилися. Виросли нові покоління, виховані на його творах та на його ідеях, які зрозуміли, що Франко не лише бажав збагатити українську культуру, але й цілий нарід повести до кращої майбутності. Його пером й усім його життям керувала любов до України й українського народу. Дав їй вислів у словах, повних ніжності, звертаючись до свого народу:

„... Якби ти знав, як люблю я тебе,
Як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава.
В тобі дух мій, майбуттє моє
І краса і держава...”³

Володимир Радзикович

³ Література: А. Крушельницький: Іван Франко. Поезія. Коломия. — С. Єфремов: Співець боротьби і контрастів. К. 1913. — М. Євшан: І. Франко. ЛНВ IX. 1913. — В. Сімович: Іван Франко. Біографічний нарис. („З вершин і низин“. Українська Накладня. Київ — Ляйпціг). А. Музичка: Шляхи поетичної творчості І. Франка. Ж. 1927. М. Возняк: Пам'яті Івана Франка. Відень, 1916. М. Зеров: І. Франко: (До джерел. Краків — Львів). Ю. Кобилецький: Поетична творчість І. Франка. В. Дорошенко: Хто був Іван Франко. 1946. Л. Луців: І. Франко, 1956. В. Мудрий: І. Франко в очах українського громадянства в рр. 1926-1933.

ПОЕЗІЇ

З ВЕРШИН і НИЗИН

НАРОДНЯ ПСНЯ

Глянь на криницю, що із стіп могили
В степу сльозою чистою дзюрчить;
В їй оці личко місяця блищить,
І сонця промінь грає в чистій хвилі.

З грудей землі б'ють водянїї жили.
Струї живої рух не кінчиться й не спить,
Вода ж погожа тисячі живить
Весни дітей, що вкрут її обсіли.

Криниця та з чудовими струями —
То люду мого дух, що хоч у сум повитий,
Співа до серця серцем і словами.

Як початок тих струй усім закритий,
Так з темних джерел ті слова повстали,
Щоб чистим жаром серце запалити.

1873.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Орел могучий на вершку сніжному
Сидів і оком вздовж і вшир гонив,
Втім схопився і по снігу мілкому
Крилом ударив і в лазур поплив.

Та груду снігу він крилом відбив,
І вниз вона по склоні кам'яному
Котиться стала — час малий проплив,
І вниз ревла лявіна дужче грому.

Так Котляревський у щасливий час
Українським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.

Та був у нім завдаток сил багатий,
І вогник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас ogrівати.

1873.

НАЙМИТ

В устах тужливий спів, в руках чепіги плуга,
Так бачу я його;
Нестаток і тяжка робота і натуга
Зорали зморщками чоло.
Душею він дитя, хоч голову схилив
Немов дідусь слабій,
Бо від колиски він в недолі пережив
І в труді вік цілий.
Де плуг його пройде, залізо де розриє
Землі плідної пласт,
Там незабаром лан хвилясте жито вкриє,
Свій плід земляця дасть.
Чому ж він зрідною сорочкою окритий,
Чому сірак, чуга
На нім, мов на старці, з пошарпаної свити?
Бо наймит він, слуга.
Слугою родиться, хоч вольним окричали
Багатири його;
В нужді безвихідній, погорді і печали
Сам хилиться в ярмо.
Щоб жити, він життя і волю власну й силу
За хліба кусник продає,
Хоч не кормить той хліб, постать його похилу
Не випрямить і сил не додає.
Сумує німо він, з тужливим співом оре
Те поле, оре не собі,
А спів той наче брат, що гонить з серця горе,
Змагатись не дає журбі.
А спів той — то роса, що в спеці підкріпляє
Напів зів'ялий цвіт;
А спів той — грім страшний, що ще лиш глухо грає,
Ще здалека гримить.
Та поки буря ще нагряне громовая,
Він хилиться, проводить в тузі дни,
І земельку святу як матінку кохає,
Як матінку сини.
Байдуже те йому, що для добра чужого
Він піт кривавий лє,
Байдуже те йому, що потом труду свого
Панам пановання дає.
Коб лиш земля, котру його рука справляла,
Зародила оп'ять,
Коби з трудів його на других хоч спливала
Небесна благодать.

**
*

Той наймит — наш народ, що поту лле потоки
Над нивою чужою.
Все серцем молодий, думками все високий,
Хоч топтаний судьбою.
Свої доленьки він довгі жде століття,
Та ще надармо жде;
Руїни перебув, татарські лихоліття
І панщини ярмо тверде.
Та в серці, хоч і як недолею прибитім,
Надія кращая жиє;
Так часто під скали тяжезної гранітом
Нора холодна б'є.
Лиш в казці золотій, мов привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою,
І тягне свій тягар, понурий і суворий
Волочить день по дню.
В століттях нагніту його лиш рятувала
Любов до рідних нив;
Не раз дітей його тьма тьменна погубила,
Та все він пережив.
З любовою тою він мов велетень той давний,
Непоборимий син землі,
Що хоч повалений, оп'ять міцний і славний
Вставав у боротьбі.
Байдуже, для кого — співаючи він оре
Плідний, широкий лан;
Байдуже, що він сам терпить нужду і горе,
А веселиться пан.

**
*

Ори, ори й співай, ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пільма й гніт, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо.
Недаром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Недаром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлуці пересуду,
І вольний власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труда
І в власнім краю сам свій пан.

КАМЕНЯРІ

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна та пуста і дика площаина,
І я прикований ланцом залізним стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар,
І руки в кожного ланци мов гадь обвили,
І плечі кожного додолу похилились,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори як грім гримить:
„Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд і спрагу й голод,
Бо вам призначено скалу сею розбити.”

І всі ми як один підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз-по-раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз-у-раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кождий з нас те знав, що слави нам не буде
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт;
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги гнівні та сердиті
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла
І серце рвалося і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла.
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

1878.

ІДИЛІЯ

Давно було. Дітей маленьких двоє,
Побравшись за руки, по квітчастих
Лугах підгірських, стежкою вузькою
Поперек нив, в жарку літнюю днину
Ішли з села.

Старшенький хлопчик був —
Біловолосий, з синіми очима,
З конем вербовим у руці. У нього
За пазухою добрий кусень хліба
І квітка на кайстровім капелюсі.
А дівчинка вела його за руку,
Хоч менша. Наче терен оченята,
Мов вуглики жарілися і живо
Все бігали кругом. Мов миший хвіст,
Косичка ззаду висіла, а в ній
Червона стрічка вплетена була.
В маленькій запасчині підп'ятій
Знать кілька бульб печених, а стручки
Зеленого гороху визирали
З-за пазухи.

Нерадо якомсь хлопчик
Ішов і боязливо озирався,
А дівчинка невпинно щебетала,
Додаючи товаришу відваги.

— Встидайся, фе! Такий великий виріс,
А плакати хоче! Хлопець, а боїться!
Чого боятись тут? Як я ти кажу,
То мусить бути правда. Вже мої
Бабуня не такі, щоби брехали!
А ти диви, хіба то так далеко?
На сей горбок, а відтам Діл близенько,
А там Ділом утóру та все вгóру,
Аж на сам верх! Та й годі! Там спочинем —
А може ні, чого ще спочивати,
Коли вже відтам близько!.. Крикнем: У!
Та й просто враз побіжимо до тих
Стовпів залізних, що підперли небо.
А там сховаємось за стовп і тихо
Тихенько аж до вечора пробудем.
А ти щоби не смів мені і писнуть,
Не то що плакати! Чуєш? А то я
Тобі задам! А як настане вечір
І сонечко прийде додому на ніч,
Застукає до брами, — то ми тихо-
Тихесенько прокрадемо за ним.
А знаєш, що бабуся говорили?
У нього є донька така хороша,
Що просто страх. Вона то відчиняє
Щовечір браму батькові й щорана.
А вже дітей вона так дуже любить,
Що просто страх. А сонце не пускає
Дітей до неї, щоб із ними разом
У світ не втекла. Але ми тихенько
Прокрадемо, та й шусть! — і вхопимось
Її за руки, то вже сонце нам
Ніщо не зробить. Тільки ти не бійсь
І плакати не смій! Таж то так близько,
І на дорогу маємо досить,
А та нам панна надає багато
Всього, о щó лиш будемо просити.
Ану, о що би ти просив?

Поглянув

На неї хлопець, палець впхав до уст
Та й каже: — Мозе б ліпшого коня? —

— Ха, ха, ха, ха! — дівча зареготалось.

— Ну, сцо з, то мозе капелюх новий?

— Проси, що хочеш, а я знаю, знаю,
Що я просити буду!

— Сцо таке?

— Ага, не скажу!

— Ну, скажи, а то

Заплацу!

— Овва, плач, то я сама
Піду і не візьму тебе з собою.

— Ну, а чому з не сказес?

— Знаєш, ти

Дурний! Мені бабуся говорили,
Що в неї яблучка є золоті.
Кому вона те яблучко дарус,
То той весь вік щасливий і здоров
І гарний, гарний буде всім на диво.
Але ті яблучка лиш для дівчат.

— Я хоцу яблучка! — заплакав хлопець.

— Не плач, дурний, лиш не забудь просити, —
Я вставлюсь вже, щоб і тобі дала.
А як по яблучку таким дістанем,
То вернемось додому і нікому
Не скажемо. Не скажеш?

— Ні, не сказу.

— Ну, пам'ятай! А скажеш — відберуть.
Чи так?

— А так, — рік хлопець. І пішли.

Пройшло чимало літ від того дня.
Далеко над сподівання дітей
Тяжкою вийшла й довгою дорога
До сонішних палат. І трави й ниви,
І небо й сонце, все, усе змінилось
У хлопчика в очах. Лиш не змінилась
Подруга та, провідниця його.
Щебетання її веселе, любе,
І усміх і надія неугасима,
Се та жива струя, що в'яже в серці
День нинішній з вчорашнім і грядущим.
І ціль їх не змінилась за той час,
Лиш виросла, розвилась, роз'яснилась.

І ось великим шляхом багатолюдним
Посеред тиску, свару й товкитні
Ідуть вони, ховаючи у грудях
Дитячі серця, як найкращий скарб.
Минає їх гордий, надутий дурень,
І розсмієсь; мина пишній вельможа,
То і не гляне; зустріне мужик,
То в спрагу дасть погожої води
Напитися, і стежечку покаже,

І підночує, в слоту захистить.
Вони ж, побравшись за руки, тихо
І радісно, без огляду й тривоги
Ідуть на стрічу сонцю золотому.

1886.

ВЕСНЯНКИ

I

Дивувалась зима,
Чом се тають сніги,
Чом леди присли всі
На широкій ріці?

Дивувалась зима,
Як посміли над сніг
Проклюнутись квітки
Запахуці, дрібні?

Дивувалась зима,
Чом так слабне вона,
Де той легіт бересь,
Що теплом пронимає?

І дунула на них
Вітром з уст ледяних,
І пластом почала
Сніг метати на них.

Дивувалась зима,
Як се скрипла земля
Наливаєсь теплом,
Оживає щодня?

Похилились квітки,
Посумніли, замклись;
Шуря-буря пройшла —
Вони знов піднялись.

І найдужче над тим
Дивувалась зима,
Що на цвіт той дрібний
В неї сили нема.

27. ІІ. 1880.

II

Гримить! Благодатна пора наступає,
Природу розкішна дрозь пронимає,
Жде спрагла земля плодотворної зливи,
І вітер над нею гуляє бурхливий,
І з заходу темная хмара летить —
Гримить!

Гримить! Тайна дрозь пронимає народи,
Мабуть, благодатная хвиля надходить...
Міліони чекають щасливої зміни,
Ті хмари — плідної будучини тіни,
Що людськість мов красна весна обновить...
Гримить!

1880.

V

Земле, моя всеплодючая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов!

Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай владсть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривді влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
І в праці сконать!

1880.

VI

Розвивайся, лозо, борзо,
Зелена діброво!
Оживає помертвіла
Природа наново.
Оживає, розриває
Пута зимовії,
Обновляєсь в свіжі сили
І свіжії надії.

1880.

Зеленійся, рідне поле,
Українська ниво!
Підоймися, колосися,
Достигай щасливо!
Й щоб усяке добре сім'я
Ти повік плекала,
І щоб світу добра служба
З твого плоду стала!

VII

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни, —
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любви,
Чистих поривів всіх
Не стидайсь, не губи,
Бо минуть... далі труд

В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і душі.
Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить, —
Той цілий чоловік.

Тож, як всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі быть, —
Будь хоч хвилечку ним.

А в поганії дні,
Болотянії дні,
Як надія пройде,
І погасне чуття,
Як з великих доріг
Любови, бою за всіх

На вузькі та круті
Ти зійдеш манівці,
Зсушить серце жура,
Зколють ноги терни, —
О, тоді май життя
Вдячно ти спом'яни!

О, тоді ясні сни
Оживлять твою путь...
Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

10. VI. 1882.

Х

Весно, як довго ж на тебе чекати!
Весно-голубко, чому ж ти не йдеш?
Чом замість себе до вбогої хати
Голод і холод, руїну і страти
В гості ти плеш?

Бач, уже май зачинається! Маю,
Чом же мерцем ти приходиш на світ?
Пусто і мертво по полю, по гаю,
Лиш олов'янії хмари вкривають
Весь небозвід.

Стогін іде по селищах убогих,
Діти гуртами на задавку мруть,
Сіна нема й стебельця в оборогах,
Гине худібка, по долах розлогих
Воли ревуть.

„Згинем”, люд шепче. „Таж горе не саме
Звикло ходять. Або пошесть прийде,
Або — не дай, Боже, — Польща настане.”
От як сей рік зустрічають селяни,
Весно, тебе.

1881.

НІЧНІ ДУМИ

II

Непереглядною юрбою
Ідуть за днями дні мої,
Так страшно одностайні всі,
Як олов'яні хмари ті,
Що звільна линуть надо мною.

Без діл з закутими руками,
Без мислей деревію я,
Минає молодість моя,
Мов чиста річка степова
Безслідно гине між пісками...

Гинь, гинь, хоч жити ще не вспів,
І слід загине за тобою,
Розслизеться, мов сніг весною —
Лиш в серці тиск важкого болю
Єдиний слід минулих днів.

1880.

VI

Догоряють поліна в печі,
Попеліє червоная грань...
У задумі сиджу я вночі
І думок сную чорную ткань.

І коли ж то той жар догорить,
Що ятриться у серці мені?
І чи скоро те горе згасить
В моім мізку думки вогняні?

Ох, печуть і бушують вони!
Гризе душу й морозить нуда!
Кров кипить і нутро все в вогні, —
Вколо ж мур і неволя бліда.

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені.

18. листопада 1881.

ДУМИ ПРОЛЕТАРІЯ

III

Semper idem!

Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести,

З світочем науки
Проти брехні й тьми —
Гей, робучі руки,
Світлії уми!

Правда — проти сили,
Боєм — проти зла,
Між народ похилий
Вольности слова,

Ще те не вродилось
Гострес залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізав!

Ще той не вродився
Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш вутле тіло!

1880.

V

Всюди нівечиться правда,
Всюди панує брехня,
В ваших серцях лиш, о браття,
Хай не повстане вона!

Там з поколінь в покоління
Правда простоїть ціла,
Поки не зломиться лютий
Вал лицемірства і зла.

Там ви для правди святої.
Сильний збудуйте опліт,
Там ви вогонь негасимий
Чесної думки палить!

І мов те древо зимою,
Зверху безлисте, мертве,
В бурі, в морози пускає
Вічно коріння нове;

Твердша від сталі твердої,
Сто раз тривкіша, ніж мур —
Щирих, м'яких серць твердиня
Супроти громів і бур.

І мов нора та підземна
Триска ключем з-під скали —
Трисне з-під зла й пересудів
Правда жива на землі!

1880.

VII

ТОВАРИЩАМ

І вас зі своїх зборів проженуть
Старих порядків лицарі гордії,
Ім'я і діла ваші прокленуть,
І крикнуть: „Зрада! Погубнії мрії!”

І вашу добру славу оплюють
Брежнею, й вас полічать між злодіїв,
Отрутою замучених напоять,
Надії ясні жовчею затроять.

На суд потягнуть вас, начиняють вами
Всі тюрми, все покличуть проти вас —
Людей і Бога. Ділом і словами
Не проминуть ранили раз-у-раз
М'якеє серце ваше, мов тернами.
Подумаєш: „Оттак жить!” — і не раз,
Самому страшно защемить у груди...
Чи ж так живуть з людьми-братами люди?

Не так повинні! Щоб не так жили,
Щоб брата і в найменшому пізнали,
За те якраз до бою ви пішли,
На поклик правди проти брехні стали...
Борітеся! Терпите! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гліжжя, терня, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай!

1880.

VIII

Не люди наші вороги,
Хоч люди гонять нас і судять,
І запирають до тюрми,
І висьмівають нас і гудять.

Бо люди що? Каміння те,
Котре розбурхана весною
Валами котить і несе
Ріка розлитая з собою.

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами.

Мов Лаокоон серед змій,
Так люд увесь в тих путах в'ється...
Ох, і коли ж той скрут страшний
На тілі велетня порветься?

1880.

ІХ

Не довго жив я в світі ще,
Та встиг чимало вже зазнати.
Не що й дало мені життя
Та все ж дало досить багато.

Дало мені пізнати добро,
Дало побачити світ науки,
Бажання правди у душі
І дві тверді, робучі руки.

Дало і приязнь, і любов
Взаїмну, хоч і нещасливу.
Сказало : „Сій, хоч не твійов
Руков пожате буде жниво!”

І ворогів дало, котрі
Кленуть, гнетуть мене, бо сильні;
Дало й прихильників, котрі
Найбільш самі собі прихильні.

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі приняв я в сім життю,
За правду, за добро, за волю.

1880.

ПОЕТ

I

ПІСНЯ І ПРАЦЯ

Пісне, моя ти сердечна дружино,
Серця відродо в дні горя і сліз.
З хати вітця як єдине віно
К тобі любов у життя я приніс.

Тямлю як нині: малим ще хлопчиною
В мамині пісні заслухувавсь я;
Пісні ті стали красою єдиною
Бідного мого, тяжкого життя.

„Мамо, голубко! — було налягаю, —
Ще про Ганусю, Шумильця, Вінки!” —
„Ні синку, годі! Покіль я співаю,
Праця чекає моєї руки”.

Мамо, голубко! Зарана в могилі
Праця й недуга зложили тебе,
Пісня ж твоя в невмираючій силі
В мойому серці ясніє, живе.

Ох, і не раз тая пісня сумненька
В хвилих великих невгодин життя
Тихий привіт мені слала, мов ненька,
Сил додала до важкого пуття.

„Синку, кріпися! — мені ти твердила, —
Аджеж не паном родився ти чей!
Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
Та лиш тебе доведе до людей”.

Правда, матусю! Спасибі за раду!
Я її правди не раз досвідчив.
Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.

Праця ввела мене в тайники темні,
Відки пісень б'є чарівна нора,
Нею дива прояснилися земні,
Загадка нужди людської стара.

Пісня і праця — великі дві силі!
Ім я до скону бажаю служити;
Череп розбитий — як ляжу в могилі,
Ними лиш зможу й для правнуків жить.

1883.

IV

РІДНЕ СЕЛО

И знов бачу я тебе, село моє родинне,
Як бачив отоді, коли життя дитинне
Плило, немов малий потічок серед трав,
Що в'єсь несміло між дрібними камінцями.
Дрібних утіх і я тут зазнавав,
Задля дрібних гризот лице росив сльозами.
Тоді цікаво ще на світ я поглядав
Не знав, що далі там, за твоїми хатками,
За лісом, що шумить довкола. І не раз
Питав я річки, де пливе вона від нас,
І думкою гонив її тихенькі хвилі
Поза закрутину далеку і стрімку.

І дуба-велетня в сусідському садку
Не раз розпитував, на чий він могили
Щасливий виріс так високий і розлогий?
І люди всі були мені так близькі, милі,
І знав я всі стежки довкола, всі дороги,
І зрідка лиш моя душа за обруб твій
Летіла в ширший світ.

Та чи дітям у тобі
Я був щасливий? Дух дитячий мій
Чи ж перших вдарів зла тут не зазнав на собі?
Чи ж перші золоті надії
Не розвівались тут, мов квіти весняні,
Морозом збитії? Чи пориви гарячі
М'якої ще душі сміхом тут не топтались,
Докором не душились? Чи ж не лялялись
Найперші сльози тут, найщирші, дитячі,
Під тиском вчасних ще і не дитячих мук?
Хіба ж душа моя, ще чиста, ніжна, біла,
Тут в рідному селі уперве не щеміла
Під дотиком твердих, брудних і грубих рук?
Хіба ж не почала ще тут всисатись в груди
Та трута лютая, що й досі духа тлить?
Хіба ж не в тобі я пізнав сирітство, труди
І боротьбу з життям?

Чого ж тепер болить
Душа моя, коли по довгому часі
Я в тобі опинивсь, на сугорби отсі
Злим вихром загнаний? Стоїш ти, як стояло,
Самотне і дрібне, дитя мов, що сховало
В зелені бур'яни голівку кучеряву.
Довкола ліс гуде тужний, таємний спів,
Що ще круг моєї колиски гомонів,
Тебе мов обтулив в полу свою темнаву.
І річка та сама жлюпочеться, тривожно
Повзе поміж високих берегів,
І верби ті самі, і дуб той, що шумів
Понад дитиною . . .

Чого ж так судорожно
Щось тисне груди мою у тобі, ріднеє
Село? Чи жаль мені за тим тісним спокоєм,
За тим життям, що, хоч так біднеє
І сірес, пливе коритом тихим своїм?
За щастям слимака того, що в шкаралющі
Ховається? За незнання смерком?

Чи жаль мені, що я у світ пішов пішком
На бурі, громи й град, шукати, де сцілющий
Потік знання пливе?

О, ні, о, ні!

Не того так сьогодні жаль мені,
Не тим душа моя так важко заболіла,
А тим, що тяжча ще пригноба тут засіла
На лицьях, голови недоля вниз хилає,
Під віддихом її вся радість завмирає,
І приязнь гасне враз з любовою,
Котрої сім'я тут мені у серце впало.
От тим то тяжко так мені у тобі стало.
Прощай, село моє! Що тут мене держало, —
Те щезло; що тепер держить —
Таке важке, що мов гора тяжить
На серці. Геть іду — і плачу над тобою.

1880.

У К Р А Ї Н А

I

МОЯ ЛЮБОВ

Вона так гарна, сяє так
Святою, чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любови, щирости, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квилить лихо те
В її кождіській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректись власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я Божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

1880.

І чи ж перечить ця любов
Тій другій і святій любови
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окупи?

Ні, хто не любить всіх братів
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

II

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГИМН

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служити!
Довершилась України кривда стара, —
Нам пора для України жити.

Не пора, не пора, не пора
За невидгасків лить свою кров,
І любити царя, що наш люд обдира, —
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор,
Хай пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая єсть:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь
Рідний Краю, здобути тобі!

1880.

IV

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадуться пута вікові,
Прокинуться люди.

Розпадуться пута вікові,
Тяжкі кайдани,
Непобіджена злими ворогами
Україна встане.

Встане слава мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна.

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою:

„Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услужі
Свій вік коротати!

„Підіймайтесь на святе діло,
На щирую дружбу,
Та щоби ви чесно послужили
Для матері службу.

„Чи ще ж то ви мало наслужились
Москві і ляхові?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крові?

„Пора, діти, добра поглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!”

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей, уставаймо, єднаймося,
Українські люди!

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Хай братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!

1883.

ЗНАЙОМИМ І НЕЗНАЙОМИМ

ОЛІ

Коли часом на вулиці побачу
Вдову убогу, сиротя мізерне,
Що к мені руку простяга жебрачу,
В німім благанні очі к мені зверне,

Тремтить в лахміттю, босе на морозі,
Слотою бите й гордуванням ситих —
Вогнем на серце капають ті сльози,
Той жаль голодних, нижчих і некритих.

І думаєсь мені: „Не довго, може,
Коли мене важка прийме могила,
І ти отак підеш на роздорожже
Хліба просить, моя дружино мила!

І жовкне, зв'яне те лице, що нині
Так любим сяйвом, щирістю яснє,
Погаснуть очі, що сміялись к мені,
Жура зв'ялить тебе, моя надіє!

І діти наші — ох, аж серце в'яне! —
Слотою биті, босі, у лахміттю,
На сльози й горе непросвітно-тьмяне
Як сиротята геть підуть по світу.”

І тайком я, тремтячою рукою
Останній гріш їм ткну, й гадаю: „Може,
Колись хтось змилується й над тобою,
І сиротятам нашим допоможе.”

1886.

ТЮРЕМНІ СОНЕТИ

I

Се дім плачу, і смутку, і зідхання,
Гніздо грижі, і зопсуття, і муки!
Хто тут ввійшов, сціпи і зуби, й руки,
Спини думки, і речі, і бажання!

Кукіль тут полють з жита, видається,
Та рівночасно свіжий засівають;
По параграфах правду виміряють,
Але неправда і без міри ллється.

Тут стережуть основ, але основу
Усіх основ — людського серця мову,
І волю, й мисль зневажають, як дранте.

Ви, що попавши в западню ту, хтіли
Найти в ній людський змісл і людські цілі —
Lasciate ogni speranza — мовив Данте.

1889.

XVI

В тих днях, коли неначе риба в сіти
Мій вольний дух в тісних тих стінах б'ється,
Смертельний холод в душу аж крадеться,
І нікому потішити, огріти,

Одним-одна лишилася мені ти,
Мужицька пісне, в котрій люд весь плаче,
І мому серцю легшає неначе
З народнім болем в один такт боліти.

О, ви, кристалізованії стони,
Ви, сльози, перетоплені в алмази,
Зідхання, влиті у тужливі тони —

Не кидайте ви мене в тій хвили!
Кріпите, щоб ті безумства, муки, врази
Мойого духа глиб не помутили!

1889.

XVII

Замовкла пісня. Чи ж то їй, свобідній,
Золотокрилій пташці тут вітати,
В тій западні понурій, непривітній,
Де чоловік потоптаний, проклятий?

Чи ж їй огидний образ той писати,
Як страж встромляє свої лапи мідні
В мою кишеню, чоботи, в послідній
Рубець одежі і в послідні шмати?

Тютюн, вогонь, папір і олівець,
Ось, чого власть шукає так пильнейко,
Що влізла б аж в нутро тобі, здається.

І мовкне пісня. Так і соловейко
Втікає від гнізда, писклят, яєць,
Коли людська рука їх доторкнеться.

1889.

XXXIII

Росіє, краю туги та терпіння,
Чи ж не такий ти час проходиш нині?
В тривоги й самолюбія пустині
Позабивались старші покоління.

Тремтить вся сила краю, як заклята,
А тим часом на лютий бій за волю
Летять малії діти-голуб'ята,
Кістями лягають у сніжному полю.

Росіє, краю крайностей жорстоких!
Твій витязь Святогор дріма в печарі,
Козацька воля спить в степах широких,

А дівчина-голубка на бульварі
Платком, а не лицарською трубою,
Сигнал дає до кровопролиття й бою.

1889.

XXXVIII

Багно гнилеє між країв Європи,
Покрите цвіллю, зеленню густою,
Розсаднице недумства і застою,
Росіє! Де лиш ти поставиш стопи,

Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кричиш: „Даю свободу!“,
Дреш шкуру й мовиш: „Двигаю культуру!“

Ти не січеш, не б'єш, в Сибір не шлеш,
Лиш мов упир із серця соки ссеш,
Багно твоє лиш серце й душу душисть.

Лиш гадь і слизь росте й міцніє в тобі,
Свобідний дух або тікати мусить,
Або живцем вмирає в твоїм гробі.

1889.

XXXIX

Тюрмо народів, обручем сталеним
Ти обціпила їх живі сугави
Й держиш — не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клеветам мерзенним.

Отак пастух попута коні в полі
Через-ногу: здаєсь, три ноги вільні,
А йти вони ні бігти не зусильні —
То ржать, гризуться спільники неволі.

Отак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили.

І хоч всі дружньо рвуться з твого круга,
Та в різні боки шарпають друг друга.
Сеї колот — джерело твоєї сили.

1889.

XL

ЕПЛОГ

(Присвячено українським сонетарям.)

Голубчики, українські поети,
Невже вас досі нікому навчити,
Що не досить сяких-таких зліпити
Рядків штирнадцять, і вже й є сонети?

П'ятистоповий ямб, мов з міді литий,
Два з чотирьох, два з трьох рядків куплети
Пов'язані в дзвінкі рифмові сплети —
Лиш те ім'ям сонета слід христити.

Тій формі й зміст хай буде відповідний:
Конфлікт чуття, природи блиск погідний
В двох перших строфах ярко розвертаєсь.

Страсть, буря, бій, мов хмара підіймаєсь,
Мутить блиск, грізно мечесь, рве окови,
Та при кінці сплива в гармонію любови.

1893.

З І В' Я Л Е Л И С Т Я

Лірична драма

ПЕРШИЙ ЖМУТОК

1882-1893

I

По довгим, важким отупінню
Знов трискає хвиля пісень,
Неначе з-під попелу разом
Язяками блимне вогень.

Що щастям, спокоєм здавалось —
Те попелу тепла верства;
Під нею жаги і любови
Не згасла ще іскра жива,

Не згасла ще, тліла, ятрилась
Помимо сліз моїх роси;
Та вітер повіяв і попіл розвіяв —
Тепер ти вогень той згаси!

Ні, годі! Не буду гасити!
Хай бугає грішний вогень!
І серце хай рветься, та вільно хай летється
Бурлива хвиля пісень!

II

Не знаю, що мене до тебе тягне,
Чим вчарувала ти мене, що все,
Коли погляну на твоє лице,
Чогось, мов щастя й волі, серце прагне.

І в груди щось метушиться, немов
Давно забута згадка піль зелених,
Весни і цвітів, — молода любов
З обійм виходить гробових, студених.

Себе я чую сильним і свобідним,
Мов той, що вирвався з тюрми на світ,
Таким веселим, щирим і лагідним —
Яким я був за давніх, давніх літ.

І попри тебе йдучи, я дрижу,
Як перед злою не дрижав судьбою;
В твоє лице тривожно так гляджу, —
Здасться, ось би впав перед тобою.

Якби ти слово прорекла мені,
Я б був щасливий, наче цар могучий,
Та в серці щось порвалось би на дні,
З очей би сліз потік полився рвучий.

Не знаємось, ні брат я твій, ні сват,
І приязнь мусіла б нам надокучить,
В життю, мабуть, ніщо нас не сполучить,
Роздільно нам прийдеться і вмирать.

Припадком лиш не раз тебе видаю,
На мене ж, певно, й не зирнула ти;
Та все ж таки аж в гріб мені — се знаю —
Лице твоє прийдеться донести.

IV

За що, красавице, я так тебе люблю,
Що серце треплється в грудях несамовито,
Коли проходиш ти повз мене гордовито?
За що я тужу так, і мучусь, і терплю?

Чи за той гордий хід, за ту красу твою,
За те таємне щось, що тліє полускрито
В очах твоїх і шепче: „Тут сповито
Живую душу в пелену тісну?“

Часом причується, що та душа живая
Квилить, пручається, — тоді глибокий сум
Без твого відома лице твоє вкривас.

Тоді б я душу дав за тебе. Та в ту ж мить
З очей твоїх мигне злий насміх, гордість, глум,
І відвертаюсь я, і біль душі щемить.

V

Раз зійшлися ми случайно,
Говорили кілька хвиль —
Говорили так звичайно,
Мов країни, що нечайно
Здбляються з-за трьохсот миль.

Я питав про щось такеє,
Що й не варт було питать,
Говорив щось про ідеї —
Та зовсім не те, не теє,
Що хотілося сказать.

Звільна, стиха ти, о пані,
І розсудно річ вела;
Ми розстались, мов незнані,
А мені ти на прощанні
І руки не подала.

Ти кивнула головою,
В снігах скрилася якстій;
Я ж, мов одурілий, стою
І безсильно за тобою
Шлю в погоню погляд свій.

Чує серце, що в тій хвилі
Ввесь мій рай був тут-отсе!
Два-три слова щирі, милі
І гарячі були б в силі
Задержать його на все.

Чує серце, що програна
Ставка вже не верне знов...
Щось щемить в душі, мов рана:
Се блідая, горем п'яна,
Безнадійная любов.

VI

Так, ти одна моя правдивая любов,
Та — що не суджено в житті їй вдовольнитися;
Ти найтайніший порив той, що бурить кров,
Підносить груди, та ба — ніколи не сповниться.

Ти той найкращий спів, що в час відхнення сниться,
Та ще ніколи слів для себе не знайшов;
Ти славний подвиг той, що я б на нього йшов,
Коб віра сильная й могучая десниця.

Як згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, геройське поривання,
Як все найвищеє, чим душу я кормлю,

Як той вогонь, що враз і гріє й пожирає,
Як смерть, що забива й від мук ослобоняє —
Отак, красавице, і я тебе люблю.

VII

Твої очі — як те море
Супокійне, світляне:
Серця мого давнє горе
Мов пилінка в них тоне.

Твої очі — мов криниця
Чиста на перловім дні,
А надія, мов зірниця
З них проблискує мені.

X

Безмежне поле в сніжному завою,
Ох, дай мені обширу й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною,
І в серці нестерпній болі.

Неси ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутки гуляє,
А чей утечу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.

XIV

Не раз у сні являється мені,
О, люба, образ твій, такий чудовий,
Яким яснів в молодощів весні,
В найкращі хвили свіжої любови.

Він надо мною хилиться, страшні
Полощить мари... З трепетом, без мови
Я в тії очі знов гляджу сумні,
Що жар колись ятрили в моїй крові.

І на моє бурливе серце руку
Кладе той привид, зимну, як змія,
І в серці втишує всі думи й муку.

На привид тихо, не змигнувши, я
Гляджу. Він хилиться, без слів, без згуку
Моргає: „Цить! Засни! Я смерть твоя!”

XIX

Я не жалуюсь на тебе, доле:
Добре ти вела мене, мов мати.
Таж, де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати.

Важко плуг скрипить у чорній скибі,
І квітки зіджають у сконанню...
Серце рвесь, уста німі, мов риби,
І душа вглибляєсь в люту рану.

А ти йдеш з сівнею й тихо сієш
В чорні скиби і незрослі рани
Нове сім'я, нові надії,
І вдихаш дух життя рум'яний.

ЕПІЛОГ

Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,
Розвійтеся, як тихе зідхання!
Незгосні рани, невтишені жалі,
Замерлеє в серці кохання.

В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
Хто визнає, який я чуття скарб багатий
В ті вбогіі вірші вкладаю?

Ті скарби найкращі душі молоді
Розтративши марно, без тями,
Жебрак одинокий на зустріч недолі
Піду я сумними стежками.

ДРУГИЙ ЖМУТОК

1895

П

Полудне.
Широкеє поле безлюдне.
Довкола для ока й для вуха
Ні духа!
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави — мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчасте,
І сверщики в травах тріщать.

Без впину
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває, —
У душу тепла доливає
Простір.

Втім — цить!
Яке ж то тихеньке ридання
В повітрі, мов тужне зідхання
Тремтить?
Чи се моє власнеє горе?
Чи серце стріпалося хоре?
Аж, ні! Се здалека десь тільки
Доноситься голос сопілки.

І ось
На голос той серце моє потяглось,
В тім раю без краю воно заридало
Без слів.
Тебе, моя зоре, воно спогадало,
І стиха до строю сопілки
Поплив із народнім до спілки
Мій спів.

III

Зелений явір, зелений явір,
Ще зеленіша ива;
Ой, між усіма дівчатоньками
Лиш одна мені мила.

Червона рожа, червона рожа
Над усі квіти гожа;
Не бачу рожі, не бачу рожі,
Лиш її личка гожі.

Золоті зорі в небеснім морі
Моргають серед ночі,
Та над всі зорі внизу і вгорі —
Її чорнії очі.

Голосні дзвони, срібнії тони,
Служ у них потопає,
Та її голос — пшеничний колос,
Аж за серце хапає.

Широке море, велике море,
Що й кінця не видати,
Та в моїм серці ще більше горе,
Я навик її втратив.

IV

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колочче терня?

Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово гостре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожегаром?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

V

Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
На радощі світу?
Чи бурі боїшся, чи грому з блакиту?
Чи грому з блакиту?

Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
Не страшно і грому,
І світло люблю я, купаюся в ньому,
Купаюся в ньому.

Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
Бо сили не маю.
Червоні ягідки додолу схиляю,
Додолу схиляю.

Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара;
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара.

VI

„Ой ти, дубочку кучерявий,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?“
„Скучерявили густі лози,
Підмили корінь дрібні сльози.
Скучерявили темні ночі,
Зранили серце чорні очі.
Чорнії очі, пишна врода,
Гордая мова, непогода.
Гордая мова — вітер зимний,
Вічна розлука — жаль нестримний.
Вже ж моє серце сохне, тане,
Вже ж моя краса в'яне, в'яне.
Вже моя сила слабне, гнеться,
Вже мені весна не всміхнеться.
Падуть листочки зв'ялі, зв'ялі —
Отак і сам я впаду далі.
Решту краси, решту сили
Поріжуть живо гострі пили.
Гострії пили, людська злоба,
Стопче байдужність, як худоба”.

XII

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,

Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне
Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В життю ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.

В життю мене ти й знати не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тям,
Як мучусь довгими ночами,
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.

О, ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В життю мені весь вік тужити —
Не жити.
Так хай те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засихає, —
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалоцях живіше грає,
По-людськи вільно віддихає,
І того дива золотого
Зазнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

ТРЕТІЙ ЖМУТОК

1896

IV

В алеї нічкою літною
Я йшов без тьми, наче тінь,
Горіли зорі надо мною
І неба темная глибинь,
Мов океан тиші, спокою,
Лилася в душу. Як же я
Ще вчора вас любив, о зорі,
Тебе блакиті! Як моя
Душа в безмірному просторі
Купалася, на ті прозорі
Луги летіла, де цвітуть
Безсмертні квіти, де гудуть
Несказано-солодкі співи!
А нині темні і тяжкі ви
Для мене, весь ваш чар погас.
Ненавиджу я нині вас!
Ненавиджу красу, і силу,
І світло, й пісню, і життя,
Ненавиджу любов, чуття, —
Одно люблю лиш — забуття,
Спокій, безпам'ятну могилу.

В алеї нічкою літною
Я йшов без тьми, наче тінь.
Поперед мене, поза мною
Снували люди. Дзінь-дзінь-дзінь —
Дзвонив біцикль. Неслися шепти
Любовних пар, далекий спів...
Та в серці мойому засів
Біль лютий, на який не вспів
Ніхто ще видумать рецепти.
Я йшов та знав, що я — могила,
Що нерв життя у мене вмер,
Що тут, в нутрі на дні тепер
Душа моя похоронила
Всі радощі і все страждання,
Весь спів, що вже не встане знов,
Своє найвищеє бажання,
Свою останню любов.

ХІІІ

Матінко моя ріднесенька!
В нещасний час, у годину лиху
Ти породила мене на світ!

Чи в тяжкім грісі ти почала мене,
Чи прокляв мене в твоім лоні хто,
Чи лиш доля отак надо мною смієсь?

Не дала ти мені чарівної краси,
Не дала мені сили, щоб стіни валить,
Не дала мені роду почесного.

Ти пустила мене сиротиною у світ
Та дала ще мені три недолі в наділ,
Три недолі важкі, невідступні.

Що одна недоля — то серце м'яке,
То співацькеє серце вразливе,
На красу, на добро податливе.

А що друга недоля, то хлопський рід,
То погорджений рід, замуrowаний світ,
То затруєний хліб, безславний гріб.

А що третя недоля — то горда душа,
Що нікого не впустиє до свого нутра,
Мов запертий вогонь, сама в собі згоря.

Матінко моя ріднесенька!
Не тужи ти за мною, не плач в самоті,
Не клени, як почувш, що я зробив!

Не сумуй, що прийдеться самій доживать,
Що прийдеться самій у гріб лягать,
Що не буде кому очей затулить!

Не клени своє бідне, безсиле дитя!
Доки міг, то я тяг сю тачку життя,
Та тепер я зламався і збився з пуття!

Я не можу, не можу спинити того,
Що мов чорная хмара на мене йде,
Що мов буря здалека шумить-гуде!

Я не хочу на світі завадою быть,
Я не хочу вдурить і живцем озвірить —
Краще темною ніч, аніж світло зустрить!

XIV

Пісне, моя ти підстрелена пташко,
Мушиш замовкнуть і ти.
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти.

Годі вглибляться у рану затрутую,
Годі благать о любов.
З кожною строфою, з кожною нutoю
Капає з серденька кров.

З кожною строфою, з кожною нutoю
Слабшає відгомін твій...
Пісне, напосна горем-отрутою,
Час тобі вже на спокій.

XVI

Даремне, пісне! Щез твій чар —
Втишати серця біль!
Не вирне сонце вже з-за хмар...
Пропала яр! Пропала яр!
На душу впала цвіль.

Даремне, пісне! Тихо будь!
Не сип ще мук до мук!
Без тебе туга тисне грудь, —
Та ти в ту ж путь, та ти в ту ж путь
Несеш жалібний згук.

Даремний спів! В акордах слів
Не виллю своїх скрут.
Як мовчки я терпів, болів,
Так мовчки впаду без жалів
В Нірвани темний кут.

ВЕЛИКІ РОКОВИНИ

Пролог, говорений перед ювілейною виставою „Наталки Полтавки” в пам’ять столітніх відродин українсько-руської народности.

Сцена зовсім темна, далеко видно зарево великої пожежі, на переді сцени направо могила.

К о з а к - н е в м и р а к а

(старезний дід, з бандурою, сидить на могилі. Зразу в темноті тільки слабо рисується його силует, він вдивляється в пожежу і деклямає глухо і іронічно:)

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак!
На лихо вдався він проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Та греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав.
Набравши деяких троянців,
Осмалених як гиря ланців,
П'ятами з Трої наживав.

(Він устає, випростовується, бандура бреньжить).

Вона горить! Та Троя-Україна
Палає, гине, з серця точить кров.
Здається, вже остання їй година,
Здається, хитрий ворог поборов
Усе! Здається, вся лягла дружина,
Всі мури впали, навіть той покров
Останній, що ним укривають трупи,
І той загарбали хижацькі купи!

Ні, не досить! І в нашому нутрі
Пройшов пожар, сумує попелище!
Ми хробачливі в самому ядрі,
В душі погасло вічнеє огнище
Живої віри! На страшнім кострі
Згоріла сила! Нижче, нижче, нижче
Схилиються колись так горді чола!
О, мамо! Бідна ти, бездітна й гола!

Ми всі такі! Що в інших ганьби знак,
Се ми приймаємо як хліб насущний!

У інших ренегат — у нас добряк;
У інших підлий — в нас старшим послушний;
У інших скажуть просто, ясно так:
Безхарактерний, — в нас лиш: простодушний.
Не стало встиду в нас! Ми в супокою
Упідлимось, ще й горді підлотою.

*(Далекий грім, пожежа зближається, на сцені робиться
видніше. Козак, показуючи на захід).*

О, так! Он там він, той козак моторний,
Що вирвався з пожежі рідних хат;
Не заперечу, вдався він проворний!
Нехай тут гине, пропадає брат!
Нехай тут матір шарпа ворон чорний,
Нехай борців шматує й ріже кат!
Він рад, що врятував свої Пенати,
Тікає іншої шукати хати.

П'ятами накивав від тебе, нене!
Лишив тебе у ранах, у крові!
Із груді вирвав серце насталене,
А вткнув якийсь собаче — і живи!
І крикнув грімко: „Хлопці, гей до мене!
Не буде тут роси вже ні трави!
Пропала мати, ми ще сеї ночі
Кидаймо трупа! Гей же, в світ заочі!

„Там жде нас краща доля, там печені
Самі нам голубці влетять у рот!
Хто хоче розкошів — жий у Картагені;
Хто хоче вивищиться над народ,
І слави й блиску й злота повні жмені, —
За мною в Рим! Там храм наш, там кивот!
Що нам ті згарища! Забудьмо Трою!
Власть — Рим і розкіш — Картаген горою!”

І рушили — народам на наругу!
Пішли нової матері шукать.
В серцях вгасили навіть тую тугу,
Що тягне пса у рідній буді спать.
Де йдеш, Енею? Пугу! Пугу! Пугу!
Не чують! Дармо кликати і гукать!
Ідіть! Несіть народам всім для виду
Жебрацьку торбу і лице без встиду!

*(Тим часом розвиднюється гроха, видно попалені села,
поле вкрите трупом)*

Ох, не сходи ти, сонце, на Україні!
Злякашся тих згарищ і руїн!
Осліпніть, очі, тут же, в сій годині,
Щоб той страшений образ наче шпін
Не вбився в серце і не пік віднині
Страшніше пекла! Що се? Чути дзвін!
Се ангел дзвонить по мертвім народі.
Бо щоб живий хтось був? ... Подумать годі!

(Чути далекий голос дзвона)

Так, ангел дзвонить! Молотом з алмазу
Він б'є о хрусталивий неба звід.
Ох! Заболіли страшно тут відразу
Всі давні рани! Сей кривавий слід —
Се Берестечко! Тут у кости сказу
З Чуднова взяв. Сей струп, від сотні літ
Незгосний — Андрусівська умова!
А тут — Полтава і смага Петрова.

*(Голос дзвона міцніє і мішається з гуркотом грому —
темніє наново. Козак паде на коліна на могилі).*

О, Боже! Чи ж кінець моєї муки?
Україна вмерла — дай мені спочить!
Дай ті катовані віддавна руки
Хоч у могилі без кайдан зложить!
Змажи нас з пам'яті людей, щоб внуки
Не знали, як ми мусіли скінчить.
Ти сам, Святий, забудь про нас в сій хвили,
З землею наші порівняй могили!

*(Удар грому. Козак западається в землю. Ще хвилю гур-
коге грім, потім звільна прояснюється, на сході займа-
ється велике рожеве зарево — сходить сонце. Сцена пред-
ставляє той самий краєвид, тільки з зеленими садами, ге-
пурними хатками, направо, далеко, вежі міста з золоте-
ними банями, довкола могили розкішні кущі, калина, ге-
ремха в цвіті).*

К о з а к - н е в м и р а к а

*(той самий, але відмолоднілий, з бандурою, виходить із-
за могили. Іде зразу понурий, у задумі, та звільна його
руки робляться енергізні, голос міцніє).*

Здорово проспався, бачу,
По-козацьки, сотню літ.

Ну, та виграю, чи втрачу,
А погляну ще на світ,

На ту рідну Україну,
Що колись як рай цвіла,
Що мені над все на світі
Наймилішою була.
Хто там в ній тепер панує?
Хто то в ній тепер живе?
Як говорить, як співає
Покоління те нове?
Боже, серце жах стискає:
Аджеж певно нині в ній

Вже ніхто не зна, не тямить
Нашу мову і пісні!
Десь калмики та киргизи
Топчуть степ, де ми лягли;
Чудь, мордва, чухна та фіни
Наші села заняли.
Боже, пощо з вікового
Сну мені велів ти встать?
Чи щоби з розбитим серцем
Я в могилу ліг назад?

(Поступає наперед. За сценою гуги хорову пісню, — зразу піянісімо, потім гимраз сильніше, та все таки притишено, мов з віддалення:)

Ой, гук, мати, гук,
Де козаки йдуть!
Та щасливая тая доріженька,
Та де вони йдуть.

А де вони йдуть,
Там луги гудуть,
А перед себе та вражих ляшеньків
Облавою пруть.

К о з а к

(з виразом найвищої радості)

Боже! Наше рідне слово!
Наша пісня ще живе!
І про нас ще пам'ятає
Покоління те нове!

Ще співає про козацтво,
Про його кривавий бій!
Ах, значить, ще не в могилі
Той народ коханий мій!

(Озирається по сцені)

Ах, значить, оті цвітучі
Села, ниви і садки,
Се українські оселі,
Се України вінки!
А оті могили-гори,
Де борці старії сплять,

Уквітчали любі руки
Знать, українських дівчат!
Ще українець збирає
Із сих нив для себе хліб,
І не топче чужениця
Нашу славу і наш гріб!

(Поступає ще далі наперед і озирає публіку)

Ах, а тут! Предивне диво!
Тайна поміж тайн страшних!

Се ж Енесві потомки!
Та що стало нині з них?

Ті, що перед сто літами,
Як згорів наш рідний дім,
Накивають йому п'ятами
Не задумались зовсім, —
Ті під материні крила
Знов згорнулися в любові,
І бажають в рідній хаті
Рай зготовити собі.
І дивіть, горять їх очі
Тим самим вогнем святим,
Як горіли тої ночі,
Коли друг мій, побратим,
Коли славний, безталанний,
Щирий батько наш Богдан
У важкій годині скликав
Запорожців на майдан.
Тямлю ніч сю, як сьогодні!
Вколо нас реве Дніпро
І клекоче Ненаситець,
Кам'яне гризе ребро.
А в степу напроти Січі
Се не хижая сова,
А кодацька ляцька кріпость
Свої кігті висува.
У Богдана сльози в оці,
Та вогонь в душі, в словах.
„Згинем, браття, або вгору
Піднесем свободи стяг!
Згинуть, нам одна дорога,
Чи в кайданах, чи в війні;
Хто ненавидить кайдани,
Тому війни не страшні!
Чи послабли наші сили?
Потупилися шаблі?
Чи в серцях ви погасили
Дух лицарський взагалі?”
І гучніше хвиль Дніпрових
Крик козацтва заревів:
„Або ляжем головами,
Або виб'єм ворогів!”
В жовтім світлі смолоскипів,
Що горіли серед нас,
У очах козацьких блиско
Десять тисяч іскор враз.
Гей, тих десять тисяч іскор,
То був, браття, той підпал,
Що підняв страшну пожежу

Аж по Буга й Сяну вал.
Гей, тих десять тисяч іскор,
То був, браття, той розмах,
Що історію України
Повернув на інший шлях.
Бачу, бачу тії іскри! . .
Мовиш: мало їх? Невже ж?
Що? На тридцять мільонів.
Десять тисяч не знайдеш?
Мовиш: де нам взять Богдана?
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
Загартуй думки і груди!
До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовий кожний з вас, —
Кожний може стать Богданом,
Як настане слухний час.
Мовиш: нині інші війни.
Ну, то іншу зброю куй.
Ум гостри, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кожний думай, що на тобі
Мільонів стан стоїть,
Що за долю мільонів
Мусиш дати ти одвіт.
Кожний думай: тут, в тім місці,
Де стою я у вогни,
Важиться тепер вся доля
Величезної війни.
Як подамся, не достою,
Захитаюся мов тїнь, —
Пропаде кривава праця
Многих, многих поколінь.
У таких думках держися
І дітей своїх ховай!
Коб лиш чистая пшениця, —
Буде паска й коровай.
Чи побіди довго ждати?
Ждати — довго! То й не жди ж!

Нині вчися побіджати,
Завтра певно побідиш.
Таж недаром цвіт розцвився!
Чейже буде з цвіту плід.
Таж недаром пробудився
Український жвавий рід.
Таж недаром іскри грають
1898.

У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правицях у твердих,
Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре;
Та ми крикнім: Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!

МІЙ ІЗМАРАГД

ПАРЕНЕТКОН

VI

Гнів — це вогонь. Чим більше дров кладеш,
Тим ярче полум'я лютує ясне;
А перестань докидувати дров,
Якстій загасне.

Як моряки в час бурі все з судна
У море мечуть, щоб судно влегшити,
А стихне буря, жаль їм стане страт,
Почнуть тужити, —

Так і гнівний у лютому розпалі
Не тямить, що здорове, що боляче;
А гнів мине, — згадавши, що накоїв,
Запізно плаче.

VII

Немає друга понад мудрість,
Ні ворога над глупоту
Так, як нема любови в світі
Над матірну любов святу.

Не ділиш мудрости з братами,
Її злодії не вкрадуть,
Її не згубиш по дорозі,
Вона є вільна серед пут.

Вона магнет посеред моря,
Найвищий скарб, безцінний дар,
Вогнище тепле в студінь горя,
Холодна тінь під страстей сквар.

Без неї все життя пустиня
Так, як пустий без друга шлях,
І як твій дім пустий без сина,
І як пустий дурного страх.

XIV

Не високо мудруй,
Але твердо держись,
А хто правду лама,
З тим ти сміло борись!

Не бажай ти умом
Понад світом кружить;
А скоріш завізьмись
В світі праведно жить.

XXIV

Хто в першій чвертині життя
Знання не здобув,
А в другій чвертині життя
Майна не здобув,

А в третій чвертині життя
Хто чесним не був,
Той скаже в четвертій: „Бодай
Я на світі не був!”

СТРОФИ

6

Хто має мудрість, а з неї
Ближнім не хоче вділити,
Той має скарб многоцінний
В міх шкуратяний зашитий.

8

Дурний, хто помилок лякаючись
Не сміє братися до діла, —
Так як би я не їв лякаючись,
Щоб кришка в голосницю не влетіла.

9

Не пливе супроти вітру
Запах квітів і кадила, —
Але йде по всіх усюдах
Добра слава, добрі діла.

11

Не звикай утертими стежками
Йти за другим сліпо, як у дим,
Бо як стануть пастухи вовками,
Треба вівцям пастися й самим.

12

Бережи масток про чорну годину,
Та віддай масток за вірну дружину;
А себе довічно бережи без вшину,
Та віддай майно і жінку й себе за Україну.

17

Отрута є зле вивчена наука;
Отрута є нестравлена їда;
Для бідних трута — взаїмна порука,
Старому трута — жінка молода.

19

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

27

Як від лютого татарина,
Що шаблюкою маха,
Всі тікають безоружнії,
Так тікай ти від гріха.

ПРИЧТІ

ПРИТЧА ПРО ЖИТТЯ

Було се в Індії.

Степом безлюдним
Йшов чоловік. І враз напав на нього
Голодний лев. Побачивши звірюку,
Ще здалека почувши рик її,
Почав тікати чоловік щодуху.
Тікаючи наскочив він нараз
На глибоченну балку. Не було
Часу вертатись, не було де скритись,
А звір вже близько. Бачить чоловік,
Що зо стіни безодні, зо стрімкого
Скального обриву худа берізка
В щіліні виросла й вершок зелений
Понад безодню к сонцю підіймає.
Недовго думаючи, він вчіпився
За ту берізку; держачись руками
За пень її, повис над гирлом темним,
Аж поки, бовтаючи там ногами,
На щось твердого крихту не оперся.
Тоді аж відідхнув і дроз смертельна
Потроха втихла. І почав тоді
Сірома озиратися довкола,
Де він і що з ним?

Перший зирк його
Впав на коріння деревця, що в ньому
Була його єдина опора.
Що за притичина? Глядить: дві миші,
Одна білява, друга чорна, пильно,
Запопадливо і ненастанно й прудко
Гризуть коріння того деревця,
Лапками землю порпають. Працюють
Немов наняті, щоб його підпору
Підгризти, підкопати, повалити.
І похололо в того чоловіка
На серці, бо в тій хвилі лев розжертий
Надбїг над пропасць і його побачив
І лютим ревом відгомін збудив.
Не міг його дістати, але люто
Глядїв згори, скакав і землю гриз,
Ждучи, аж він угору знов підлізе.
І глянув вниз у пропасць чоловік.
І бачить, що на дні тієї балки
Страшна гадюка в'ється і широко

Пащеку роздїймає, жде лише,
Щоб він упав для неї на поталу.
Померкло в голові у чоловіка,
За серце стисло і холодним потом
Все тіло облилось.

Та враз почув,
Що те, о що опер він ноги, якось
Ворушиться. Зирнув, аж пробі! Се
Гадюка звита в клубок, що в щілині
Дрімала. Рад був скрикнути чоловік,
Та голос в горлі задушив переляк.
Рад був молитися, та тривога вбила
Побожну думку. Наче труп холодний
Він висів, певний, що в найближчій хвилі
Коріння миші підгризуть, гадюка
У ноги вкусить, сил його не стане,
І вниз він упаде змиї в пащеку.

А втім — о диво! На гильках берізки
Побачив той нещасний чоловік
Гніздо джмелів. У щільнику малому
Було там троха меду, а джмелі
Всі полетіли в поле за пожитком.
І закортіло чоловіка того
Покушать меду. Він всіх сил добув,
Піднявся троха вгору і устами
Досяг щільник і ссати його почав.
І враз немов рукою відняло
Йому від серця. Солодощі меду
Заставили його про все забути:
Про льва, що вив йому над головою,
Про миші, що його підпору гризли,
І про дракона, що внизу грозив,
І про гадюку, що у стіп сичала.
Про все, про все забув той чоловік,
Найшовши в тих краплинах медових
Несказану високу розкіш раю.

Готама Будда, Азії світило,
Очима духа бачив сю пригоду
І своїм вірним так про неї мовив:
„Сей чоловік, брати, то кожний з нас.
Життя важке, природа нам ворожа
І тисячі пригод і небезпек
З усіх боків усе нас оточують,
Як того мужа, що там в балці висів.
Голодний лев над нами, то є смерть;

Дракон внизу, то вічне забуття,
Що кожного нагрожує пожерти.
А миші, чорна й біла — день і ніч.
Що ненастанно вік наш підгризають.
А та гадюка під ногами, браття,
То наше власне тіло, непостійне,
Слабе і хоре, що нам в кожній хвили
Назавсіди відмовить може служби.
А та берізка, за яку вчіпився,
Міркуючи спастися від заглади,
Се людська пам'ять — щира, та коротка.
Нема нам виходу із того горя,
Нема рятунку. Та одно лиш нам
Лишилось те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може:
Се чиста розкіш братньої любови,
Се той чудовий мед, якого крапля
Розширює життя людськеє в безмір,
Підносить душу понад всю тривогу,
Над всю турботу із-за діл минулих —
В простори повні світла і свободи.
Хапайте сквалпно каплі ті, брати!
Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У розкоші любови та бажанню
Братерства, у надії, у змаганню
До вищих, чистих сфер лежить ваш рай”.

1892.

ПРИТЧА ПРО КРАСУ

Аристотель мудрець Александра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:

„Більш ніж меч і огонь, і стріла, і коса
Небезпечне оружжя жіноча краса.

„Тільки мудрість, наука і старші літа
Подають проти неї міцного щита”.

Аристотель мудрець по садочку гуля, —
Бач, Аглая іде і очима стріля!

Та Аглая, котрої надземна краса
Звеселяє людей і самі небеса;

Та їдких її слів і шпаркого ума
Всі боялися, навіть цариця сама.

Аристотель дівчині гаразд придививсь,
Як повз нього ішла, низько їй поклонивсь.

І промовив: „Аглає, благаю, молю!
Над всю мудрість, над сонце тебе я люблю.

„На часок-волосок вволи волю мою!
Чого хоч, зажадай, я для тебе зроблю”.

Усміхнулась Аглая. „Се ж почесть мені,
Що на мні зупинив свої очі ясні

„Той мудрець, що пишаєсь ним Греція вся,
Що умом обняв землю, зглибив небеса.

„Я твоя. Що захочеш, зо мною чини,
Лиш одну мою просьбу в тій хвилі сповни.

„По саду тім, де в'ються доріжки круті,
Пів години мене провози на хребті”.

Усміхнувся мудрець. Дивні примхи в дівчат.
Та дарма! Обіцявсь, то вже годі бурчать.

І хламиду він зняв і рачкує піском,
Його очі Аглая закрила платком,
І сидить на хребті й поганяє прутком.

Так заїхали враз аж на площу садка,
Де під тінню дерев край малого ставка

Александр сидів, його мати й весь двір, —
Срібний сміх там лунав і пісні й бренькіт лір.

А Аглая кричить: „Ну, мій ослику, ну!
Ще мінуточки дві! Ще мінутку одну!”

Аж у круг двораків його дівка пуста
Завела і зіскочила живо з хребта,

І платок із очей поспішилася знять . . .
Що там сміху було, то й пером не списать.

Аристотель мудрець Александра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:

„Більш ніж меч і огонь, і стріла, і коса
Небезпечне оружжя жіноча краса.

„Ані мудрість, наука, ні старші літа
Не дають проти неї міцного щита.

„Се я сам досвідчив. Лиш мертвець та сліпець
Може бути проти неї надійний борець”.

ДО БРАЗИЛІЇ

II

Коли почувш, як у тиші нічній
Залізним шляхом стугонять вагони,
А в них гуде, шумить, пищить мов рій,
Дитячий плач, жіночі скорбні стони,
Важке зідхання і гіркий проклін,
Тужливий спів, дівочії дисканти,
То не питай: Сей поїзд — відки він?
Кого везе? Куди? Кому вздогін?
Се емігранти.

Коли побачиш на пероні десь
Людей мов оселедців тих набито,
Жінок худих, блідих, аж серце рвесь,
Зів'ялих, мов побите градом жито,
Мужчин понурих і дітей дрібних
І купою брудні, старії фанти
Навалені під ними і при них,
На лицях слід терпінь, надій марних —
Се емігранти.

Коли побачиш, як отих людей
Держать і лають і в реєстри пишуть,
Як матері у виходках дітей
Зацитькують, годують і колишуть,
Як їх жандарми штовхають від кас,
Аж поїзд відійде — тоді припадок!
Весь люд на шини кидається враз:
„Бери нас, або переїдь по нас!“ —
Се в нас порядок.

Друковано в 1898.

ІЗ ДНІВ ЖУРБИ

IV

Коли часом в важкій задумі
моя поникне голова,
легенький стук в вікно чи в двері
потоки мрій перерива.

Озвуся, вигляну — даремне,
не чуть нікого, не видать,
лиш щось у серці стрепенеться,
когось то хочеться згадать.

Чи щирий друг в далекім краю
тепер у лютім бою згиб?
Чи плаче рідний брат, припавши
лицем до прадідівських скиб?

Чи може ти, моя голубко,
моє кохання чарівне,
далеко десь з німим докором
в тій хвилі згадуєш мене?

Чи може, гнучи в собі горе,
ти тихо плачеш у тиші,
а се твої пекучі сльози
мені стукочуть до душі?

1900.

СПОМИНИ

I

Я згадую минулеє життя
Спокійно, та без радості, без туги:
Одно із нього виніс я чуття,
Що я не був у нім щасливий, други.

Багато праці і турбот і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи;
Мов віл в ярмі я чув на собі прут,
І тяг — чужого скарбу повні міхи.

Хоч не згасав ніколи огник мій,
Та полум'ям не бухав, більш димився,
А замість світла сипав іскор рій.

Хоч ненастанно стяг мій з вітром бився,
Та не високо плив в руці слабій,
І хоч я жив, то все ж я не нажився.

II

Заким умре ще в серці творча сила
І дар пісень заглухне в тишині,
Немов пахуча та фіялка мила,
Що в'яне у пустому бур'яні, —

Я раз іще б хотів простерти крила
І побуять свобідно в вишині,
І оживить ті спомини, що скрила
Ворожа доля у душі на дні.

Вони живі донині в тій могилі,
Я чую їх, як рвуться, як печуть...
Спинити їх, здушить їх я не в силі.

Та чи знайду я сили, щоб відчуть,
Щоб пережити знов ті любі хвилі
І виплакати піснями їх ось тут?..

III

О, бо і я зазнав раз щось такого,
Що хоч ще повним щастям не було,
Та дуже близьке вже було до нього,
Як щастя — швидко надійшло й пішло.

У біднім, прозаїчним тім життю
Се був момент казочний і кипучий,
Се був неначе той брильянт блискучий,
Що хтось найшов загублений в сміттю.

І відки се мені прийшло і як,
І чом прийшло і чом пропало живо, —
Я й досі збагнути не міг ніяк.

Одно лише я чую справедливо:
Тоді пізнав я, що в життю за смак,
І чим бува любов, святеє диво.

IV

П'ятнадцять літ минуло. По важкій,
Завзятій боротьбі я опинився
Побитий, хорий. У тишу, в спокій
Я на село із міста схоронився.

Хоч молодий ще, був я у такій
Зневірі, світ весь так мені змінився
З рожевого на чорний, що в гіркій
Знетямі з бою я відсторонився.

У мене зблідли давні ідеали
І люди видались таким дрібним,
Мізерним кодлом, що для мене стали

Чужі й далекі. Треба быть дурним,
Щоб задля них у бій іти як в дим;
Ті, що терплять, варт того, щоб страждали.

V

Маленький хутір серед лук і нив
На горбику над річкою шумною, —
От там я в простій хлопській хаті жив
І самота і сум жили зо мною.

Із трьох боків поля ті обмежив
Могутній ліс зеленою стіною,
І шумом серцю він на сон дзвонив
І сум по травах розносив луною.

Він тяг мене в свою тасмну тінь,
І свіжий подих віщував розраду,
І листя, знай, мені шептало: „Скинь

Із серця всі згадки про зваду й зраду!
Природі-мамі до грудей прилинь,
І тут знайдеш нову, святу принаду”.

VI

В село ходив. Душа щемить і досі
від тих картин, що зустрічав я там...
Пря праці старші, діти голі й босі,

без догляду на дворі; по хатам
маленькі плачуть, бо у полі мати.
Там знов дідусь недужий в хаті сам,

все кашля й стогне, та води подати
нема кому — палкий, жнив'яний час!
Скріпивши серце, я ввійшов до хати.

У хаті душно, чути вогкість, квас...
З усіх куточків бідність визирає.
Сухий як скипа, жовтий дід Панас

зжахнувся. „Хто там двері отвирає?”
„Се я, Панасе!” — Довго поглядав...
„Ти, Ивасю?” — „Я”. Каж — каж. „Чи бач, вмирає

„старий Панас! Господь отсе згадав,
що я ще тут і кличе вже в дорогу.
Коби лиш абшит якнайшвидше дав!”

Я сів при нім. „Що, маєте підмогу?
лічить би, по лікаря послать”.
Аж кинувся, а на лиці тривогу,

правдивий страх перед життям пізнать.
„Мені? Підмогу? Се даремна праця!
Я Бога прошу, щоб мерщій сконать.”

Я далі йшов. Там дві куми сваряться:
„Ти, злодійко, чужі снопи крадеш!”
„Ти, чарівнице, на фігуру драться,

„чужих коров доїть ночами йдеш!”
Чого я так страшенно застидався
при тих словах? Чого півперек меж,

грядок, плотів на втеку я подався?
Щось там в душі клубилося гірке,
мов гріх тяжкий, незмитий пригадався.

А он під хатою дитя сільське
саме без мами, в чорній сорочині,
не ходить ще, малесеньке таке...

Пішла десь мати і дала дитині
у ручку бульбу, а дитина в рот —
і подавилась. Бачу я, вже сині

зробились щічки, очі в стовп, от-от
задушиться дитина! Підбігаю,
підніс, струснув, і як то наш народ

в таких випадках робить, ударяю
легенько в карк, і вишала якстій
із горла бульба. Легше віддихаю...

Та переляканий хлопчина мій
як закричить! І вже прибїгла мати
і бачить: пан якийсь чужий... „Агій!”

Мабуть, хоч мав би за сто літ вмирати,
то не забуду того, як вона
прожогом вхопила дитя й до хати

побігла, як ненависна, гнівна,
з очей її на мене іскра впала,
як буркнула: „І що за сотона

„тут лазить і дитину налякала!
А щоб ти, дідьку, голову зломив!
Цить, квітко! Мама пана геть прогнала.”

Схилившись, я йшов і сумував:
прокляття за добро — стара заплата!
Мов з дегтьом мід її я смакував.

Край шляху корчма ось брудна, патлата!
Хоч день робучий, в корчмі гамір, шум,
а перед нею сват термосить свата.

„Ти кат, не сват!” — „А ти свиня, не кум!”
„Став квартиру ще!” — „Став ти, застав капоту!”
Я свій кожух пропив уже на глум!”

Геть відси! Тут ріки свого поту,
на труту перепалені вогнем,
народ п'є „на здоров'я”, „на охоту”.

Геть відси! Тьми тут, зопсуття едем,
добробуту руїна, гріб моралі,
цивілізація обернена вверх пнем.

Мов під хреста вагою йшов я далі.
Радниця. Екзекутор. Три жиди.
Війт, присяжні і сплакани, зів'ялі

баби. А там купками, то в ряди
накидані мужицькі лахи вбогі,
кожузи, ярма, шлії. „Тут клади

податок — так слова лунають строги, —
то фант віддам! Чи то від ваших сліз
цісарський скарб наповниться, небоги?”

Геть відси, геть! В пустиню, в поле, в ліс!
Де б щохвилина отакі картини
важкий в душі не діяли розріз!

Ось поле діяння. В отсі хатини
я маю людськість, світло, мир нести! . .
Ввижається в уяві постать дитини,

що море черпа ложкою. „Се ти! —
кричить нутро моє, — смішний герою,
сей океан кривд, горя, темноти

рад вичерпати ложкою дрібною!”

Друковано в 1900.

В ПЛЕН-ЕРІ

III

Ходить вітер по житі
мов господар спроволю,
колосочки наліті
стиха хилить додолу.

І шепоче колосся:
„Вітре-брате, дай ведра,
щоб нам ціло вдалося
достояти до Петра.

„Проганяй ти боками
градовії навали,
щоб не стерлись над нами,
щоб ми марно не впали.

„Отрясай з нас щоднини
пажерливі комахи,
най годуються ними
ті співучії птахи.

„Дай нам спіти, нависнуть,
стебло луком най гнеться,
аж серпи тут заблиснуть,
жнивна пісня поллеться.

„Дай на копи погоду
і погоду на спряток,
щоб в селянську госпуду
ввійшла втіха й достаток.”

Друковано в 1900.

Ходить вітер по житі
мов господар спроволю,
колосочки наліті
стиха хилить додолу.

Стиха хилить, шепоче:
„Все вам буде, як треба:
буде бідним дар з неба,
та земля дасть чи схоче?

„Хоч і як бушували,
вас не збили з ніг тучі;
градовії навали
впер я в дебри і кручі.

„Гусінь, черви пожерли
ті співучії птахи;
та повзуть он по селах
три інакші комахи.

„Де заглянуть у хату,
гине втіха, достаток;
ті три черви зовуться:
корчма, лихва, податок.

„Лізуть з хати до хати,
наче дух той могильний, —
а на черв той проклятий
я, біднятка, безсильний.”

У долині село лежить,
 понад селом туман дрижить,
 а на горбі край села
 стоїть кузня немала.

„Ходіть люди з хат, із поля!
 Тут кується краща доля.
 Ходіть люди по-рану,
 вибивайтеся з туману!”

А в тій кузні коваль клепле,
 а в коваля серце тепле,
 а він клепле та й співа,
 всіх до кузні іззива.

Та тумани хитаються,
 понад селом згущаються,
 розляглися по полях,
 щоб затьмити людям шлях.

Щоб закрити їм стежини
 ті, що вгору йдуть з долини
 в тую кузню, де кують
 ясну зброю замість пут.

Друковано в 1900.

SEMPER TIRO

Життя коротке, та безмежна штука
 І незглибиме творче ремесло;
 Що зразу, бачиться тобі, було
 Лиш оп'яніння, забавка, ошука,
 Те в необнятий розмір уросло,
 Всю душу, мрії всі твої віссало,
 Всі сили забира і ще говорить: мало!

І перед плодом власної уяви
 Стоїш, мов перед божеством яким,
 І сушиш кров свою йому для слави,
 І своїх нервів сок, свій мозок перед ним
 Кладеш замість кадила й страви,
 І чуєш сам себе рабом його й підданим,
 Та в серці шепче щось: ні, буду твоїм паном.

Не вір цим пошептам! Зрадлива та богиня,
 Та Муза! Вабить, надить і манить,
 Щоб виссать „я” твоє, зробить з тебе начиння
 Своїх забагань, дух твій спорожнить.
 Не вір мелодії, що з струн її звенить:
 „Ти будеш майстром, будеш паном тонів
 І серць володарем і владником мільйонів”.

О, не дури себе, ти молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде запахуще миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — poeta semper tūro.

Друковано в 1900.

СОНЕТ

Благословенна ти поміж жонами,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами,
О, раю мій, моя ти муко, Пісне!

Царице, ти найнижчого з-між люду.
Підносиш до вершин свого трону,
І до глибин терпіння, сліз і бруду
Ведеш і тих, що двигаютъ корону.

Твій подих всі серця людські рівняє,
Твій поцілуй всі душі благородить
І сльози на алмаз переміняє:

І дотик твій із терня рожі родить,
І по серцях мов чар солодкий ходить,
І будить, молодить і оп'яняє.

1906.

МОЙОМУ ЧИТАЧЕВІ

Мій друже, що в нічну годину тиху
Отсі рядки очима пробігаєш
І в них народному заради лиху,
Чи власним болям полегші шукаєш, —

Коли тобі хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озветься щось, немов луна в діброві,
В очах вогонь сльозу згасить захоче, —

Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й щиру душу,
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу...

1905.

БУРКУТСЬКІ СТАНСИ

I

Кожна кичера в млі,
Кожний плай закуривсь —
Що за мла на твоєму чолі?
Ти чого, брате мій, зажурились?

Як потік клекотить!
Як гуде Черемош!
Щось таємне душу гнітить,
Якихсь дум обігнаться не мож.

Щось таке, мов докір
Над душею гука,
Мов та каня, що в млі поперх гір
Сумно скиглить і дощ наклика.

IV

О, розстроєна скрипка, розстроєна!
Скільки рук нетямущих, брудних
Доторкалося струн чарівних, —
І вона їх розстроєм напоєна.

Ріже вухо страшними акордами,
У тонаці ніяк не встоїть...
Де ти, майстре, щоб вмів настроїть,
Оживить її співами гордими?

КОНКІСТАДОРИ

По бурхливим океані
Серед пінявих валів
Наша фльота суне, б'ється
До незаних берегів.
Плещуть весла, гнутья щогли...
Ось і пристань затишна!
Завертай! І бік при боці!
І стерно біля стерна!
Кидай якорі! На берег
По помостах виходи!
Нічирк! Ще ледве дніє...
Пусто скрізь... Ставай в ряди!

Сонний город ще дрімає...
Схопимо його у сні...
Перший крик — наш оклик бою,
І побіднії пісні.
Та заки рушать, пускайте
Скрізь огонь по кораблях,
Щоб всі знали, що нема нам
Вороття на старий шлях.
Бухнув дим! Хлюпоче море...
Щось мов стогне у судні...
Паруси залопотіли,
Наче крила огняні.
Гнуться реї, сиплять іскри,
Мов розпалені річки...
Снасть скрипить... Високі щогли
Запалали, мов свічки.
Що за нами, хай навіки
Вкриє попіл життєвий!
Або смерть, або перемога! —
Це наш оклик бойовий!
До відважних світ належить.
К чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, кращу вітчину!

1904.

МИКОЛІ ВОРОНОМУ

Посвята до поеми „Лісова ідилія”

Миколо, мій друже давній,
Ідеалісте непоправний!
Навіяв ти на душу чару
З далекого Катернодару;
Мов звук трембіти в полонині
Тому, що блудить по долині,
Пустив ти слово різко, сміло,
Що в серці дивно зацеміло!
„Пісень давайте нам, поети,
Без тенденційної прикмети,
Без соціального змагання,
Без усесвітнього страждання,
Без нарікання над юрбою,
Без гучних покликів до бою,
Без сварів мудреців і дурнів,
Без горожанських тих котурнів!

Пісень свободних і безпечних,
Добутих із глибин сердечних,
Де б той сучасник горем битий
Душею хвильку міг спочити".
Гай, гай, Миколо, ще й з пеньками!
Лиш мед твоїми б пить устами!
Бий своїм словом, бий доразу,
Котурн і фальш, пустую фразу!
Гони їх з пісні на псю маму,
Як гнав Ісус міняйлів з храму!
Та не гадай, як фраза згине,
Що вже сучасник тут спочине,
Знайде тепло і ніжність в парі,
Як у жіночій будуарі;
Знайде до пестоців приклонність
І морфій на свою безсонність,
На рани плястри, лік на жалі,
Мов у воєнному шпиталі!

Ні, друже мій, не та година!
Сучасна пісня — не перина,
І не шпитальне лежання, —
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся вогонь і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шукання, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні.
Не думай, як поет покине
Загальних питань море сине,
І в тихий залив свого серця
Порине, мов нурець заб'ється,
Що там він перли і алмази
Знайде блискучії, без кази,
Знайде тепло і розкіш раю
І світло й пахощі без краю.
А як знайде гидкії черви
І гіркість сліз, розбиті нерви,
Докори хорого сумління,
Прокляття свого покоління,
Зневіру чорну, скрип розстрою,
То що почать з такою грою?
Чи мають нам мішати поети
Огонь Титана й воду Лети?

Ах, друже мій, поет сучасний —
Він тим сучасний, що нещасний.

Поет — значить: вродився хорим,
Болить чужим і власним горем.
В його чутливість сильна, дика,
Еольська арфа мов велика,
Що все бринить і не втихає:
В ній кожний стрічний вітер грас.
А втихне вітрове дихання,
Бринить в ній власних струн дрижання.
Не гармонійний звук той, друже!
Він дразнить слух і нерви дуже,
На яві дразнить, сон тривожить,
Вертить докором, зло ворожить,
Жене тебе, де кроком рушиш,
Клянеш його, а слухать мусиш.
Так не жадай же, друже милий,
Щоб нас поети млою крили,
Рожевих пестоців туманом,
Містичних візій океаном,
Щоб опій нам давали в страви,
Щоб нам співали для забави!
Хай будуть щирі, щирі, щирі!
І що хто в життєвому вирі
Спіймав — чи радощі, чи муку,
Барвисту рибу, чи гадюку,
Алмази творчости блискучі,
Чи каяття терни колючі,
Чи перли радощів укритих,
Чи черепки надій розбитих, —
Най все в свої пісні складає
І співчуття не дожидає.

Воно прийде!
Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна чудотворна фея,
Правдива іскра Прометєя.

1900.

НА СТАРІ ТЕМИ

I

Не літо ли ни бязеть, братіє? . .

Чи не добре б нам, брати, зачати
Скорбне слово у скорботну пору,
Як мужам до мужеського збору,
Не як дітям у дзвінки бряжчати?

Вирядім ми слово до походу
Не в степи куманські безконечні,
А в тасмні глибини сердечні,
Де кують будучину народу.

Потопчімо там полки погані,
Що летять на душу, як тривога,
Смагу силлють з огняного рога
І кинджал ще обертають в рані.

Вирвім з коренем ту коромолу,
Що з малого гріх великий робить,
Що нечайно брата братом гнобить;
Щоб засісти з ворогом до столу.

Чи не мало в путах ми стогнали?
Мало ще самі себе ми жерли?
Чи ще мало нас у ликах гнали?
Чи ще мало одинцем ми мерли?

II

Блажен муж, іже не ідет на совіт негестивиз.

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в соньмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива як новість.

Блаженний муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть як дуб посеред бур і грому.
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зламатися, ніж поклонитись злому.

Блаженний муж, кого за теє лають,
Кленуть і гонять і поб'ють камінням;
Вони ж самі його тріумф підготовляють,
Самі своїм осудяться сумлінням.

Блаженні всі, котрі не знали годі,
Коли про правду й справедливість ходить:
Хоч пам'ять їх загине у народі,
То кров їх кров людства убагородить.

III

Голос воїюючого во пустині.

Було це три дні перед моїм шлюбом,
У чистім полі я пшеницю жав.
Був південь. Я спочити сів під дубом,
В душі ж мов світляний алмаз дрижав.

І враз почув я голос невимовний,
Той голос, що його лиш серце зна,
Для вуха тихий, але сили повний,
Що душу розворушує до дна.

„Ще поки ти почався в лоні мами,
Я знав тебе; заки явивсь ти в світ,
Я призначив тебе перед царями
Й народами нести мій заповіт”.

І мовив я: „О, Пане, глянь на мене!
Простак убогий, молоде хлоп'я!
Хто стане слово слухати невчене?
Кого наверну, розворушу я?

І мовив голос: „Від отсеї хвилі
Ти мій. Про все, чим досі був — забудь!
Усе покинь, вір тільки моїй силі,
Мої слова нехай тебе ведуть.

„А що сумнився ти в моєму слові,
Так знай: нікого не навернеш ти;
Мов стріли б'ються об щити сталеві,
Так твій глагол об серць людських щити.

„На вітер будеш мій глагол метати,
Проповідати будеш ти глухим;
Де станеш ти, ніхто не схоче стати,
Що похвалиш, всім видасться лихим”.

І мовив я: „О, Господи, я грішний!
Чи щоб спокутувать всіх вин вагу,
Ти на цей труд важкий і безуспішний
В цій хвилі кличеш свого слугу?”

І мовив голос: „Не тобі це знати!
Не за провини я призвав тебе,
Не безуспішно будеш працювати,
А серце в тобі я скріплю слабе.

„Твоїми говоритиму устами
До всіх народів і до всіх віків,
Твоїми я тернистими стежками
Вестиму своїх вибраних борців.

„Тобою я навчу їх відрікатися
Життя і світа для високих дум,
Сучасних нужд, погорди не лякається,
У світлу ціль зостріливши весь ум.

„Ось уст твоїх я пальцем доторкнуся
І вложу в них своїх глаголів жар.
І нагострю твій слух, щоб як озвуся,
Ти чув мій голос, наче грім із жмар”.

Я ниць упав. „О, чую, Пане, чую!”
І серп я кинув і пшеничний стіг,
І батьків дім, невістку молодую,
І відгоді не бачив більше їх.

IV

А галици свою ріг говоряхуть.

Ти знов літаєш надо мною, галко,
І кричеш горя пісню монотонну;
Глядиш у серця глибину бездонну
І бачиш гниль, гидоту беззаконну, —
Не страх тобі нічого і не жалко.

У тебе очі ясні на падлину;
Підлоту, самолюбство і бридоту
Ти здалека добачуєш достоту;
Твоя душа, мабуть, рідня болоту,
Що в собі бачить ціль всього й причину.

О, знаю, заклюєш мою ти душу!
На тім степу беззахиснім, безводнім,
У тім хижацьким стовпищу голоднім
Знесилений в змаганні тім безпліднім
Твоєю жертвою я впасти мушу.

Мос ти фатум, невідступна зморо,
На мозок мій нещасний кандидатко,
Не крич так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро, скоро!

VII

А любо іспити шоломом Дону.

І досі нам сниться,
І досі маниться
Блакитного того Дону
Шоломом напитисья.

Від роду до роду
Ту далеку воду
Ми співали-споминали,
Як мрію-свободу.

Якби то нам з Дону
Та не було грому,
То вже б ми над Бугом, Сяном
Не дались нікому.

Якби то над Доном
Стали ми рядами,
Залізними панцирями
Сперлися з ордами!

Були би ми „Полю”
Шляхи заступили,
Золотими шоломами,
З Дону воду пили.

Була б нас не рвала
Степовая птаха,
Як би на Дону стояли
Чати Мономаха.

Ліниво, ліниво,
Як Донові хвилі
Плили віки за віками,
Наш гаразд розмили.

Довелось таки нам
Над тим Доном стати,
Робітницькими валками
Байдаки таскати.

Довелось таки нам
До його застукать:
Під землею для чужого
Камінь-вугіль цюкать.

Довелось таки нам
В нім шукати броду:
Не шоломом, пригорпцями
Пити з нього воду.

Довелось таки нам
З Дону дань приймати.
Бурлацькїї шмати прати,
Босі ноги мити.

1906.

X

*На ріках вавилонських,
тамо сідохом і плакохом.*

На ріці вавилонській — і я там сидів,
На розбитий орган у розпуці глядів.

І ругався мені вавилонський собор:
„Заспівай нам щобудь! Про Сіон! Про Табор!”

„Про Сіон? Про Табор? Їм же чести нема.
На Таборі — пустель! На Сіоні — тюрма!

„Лиш одну хіба пісню я вмію стару:
Я рабом уродивсь та рабом і умру.

„Я на світ народився під свист батогів,
Із невольника батька, в землі ворогів.

„Я хилиться привик від дитинячих літ,
І всміхаться до тих, що катують мій рід.

„Мій учитель був пес, що на лапки стає
І що лиже ту руку, яка його б'є.

„І хоч зріс я мов кедр, що вінчає Ливан,
То душа в мні похила, повзка, мов бур'ян.

„І хоч часом мов грім гримне слово мов,
То це бляшаний грім, що нікого не вб'є.

„І хоч душу манить часом волі приваб,
Але кров моя — раб! Але мозок мій — раб!

„Хоч я пут не ношу на руках, на ногах,
Але в нервах ношу все невольницький страх.

„Хоч я вольним зовусь, а як раб спину гну,
І свобідно в лице нікому не зирну.

„Перед блазнем усяким корюся, брешу,
Вольне слово в душі наче свічку гашу.

„Хоч труджусь день і ніч, не доїм, не досплю,
А все чую, немов я на панськім роблю.

„І хоч труд свій люблю, а все сіпа гачок:
Ти прикутий до нього, мов раб до тачок.

„Хоч добра доробивсь, та воно лиш тяжить,
Мов чуже для когось мушу я сторожить.

„З ким в житті не зійдусь, все підляжу йому;
Так чи сяк вибрати — все найтяжче візьму.

„І хоч часом в душі підіймається бунт,
Щоб із пут отрястись, стати твердо на ґрунт.

„Ах, то й це не той гнів, що шаблюку стиска,
Це лиш злоба низька і сердитість рабська.

„Вавилонські жінки, відвернувшись, ідіть,
І на мене здивовано так не глядіть!

„Щоб не впало прокляття моє на ваш плід,
Не прийшлося би раба привести вам на світ.

„Вавилонські дівчата, минайте мене,
Хай мій вид співчуттям серце вам не торкне!

„Щоби вам не судилась найтяжча судьба,
Найстрашніша клятьба — полюбити раба!”

ІЗ КНИГИ КААФ

I

У сні зайшов я в дивную долину.
Було так ясно, тихо, легко в ній,
Що бачилось мені: не йду, а лину.

Сміялася в пишноті весняній
Природа пахощами вся облита,
І скрізь співав пташок незримих рій.

Сріблом на збочах хвилював лан жита,
Верхом шумів-гудів відвічний ліс,
Внизу була величня тайна скрита.

Внизу був луг, і з нього вітер ніс
Такі розкішні пахощі, що груди
Аж ширшали і дуж у тілі ріс.

А йшли ті пахощі з квіток, що всюди
Росли — барвисті, дивних форм, яких
Мабуть ніколи не плекали люди.

Хиляючись до тих квіток палких,
Я чув, що й спів солодкий з них виходить,
Мов пасма тонів ніжних і м'яких.

Між тих квіток дівчат багато ходить,
Всі в білому, в вінках і скиндячках,
І одна одну все за руку водить.

У всіх маленькі кошики в руках
І кожну квітку пильно оглядають,
Пестять і підливають на грядках.

Не рвуть квіток співучих, та зривають
Із кожної рослинки по листку
І обережно у кошики складають.

І, бачачи забаву їх таку,
Я мовив: „На що ті листки, дівчата?
На лік, на страву їх рвете яку?”

І мовила одна: „Рвемо для свята.
І не на лік, бо для здорових се;
І не на страву — сита наша хата.

„А хто до уст листок цей занесе
І розгризе і сок його скуштує,
У того серце розкошшю страє;

„У того смілість душу напростує,
У того радість очі прояснить,
Турботи всі розвіє й пошмагує.

„Твій сум, твою зневіру хоч на мить
Прогонить він; ти станеш мов дитина,
Всю суть свою ти мусиш відмінить.

„Всім любий ти, хоч круглий сиротина,
І любиш всіх, щасливий в тій любові.
Кааф у нас зоветься та рослина”.

Пішли. Та йдуть і мовлять інші дві:
„А ти не рад листків тих скуштувати
І занести їх там, своїй верстві?

„Чи все в вас має лютість панувати,
Зневага до людства, погорда й їдь?”
І кинувсь я листки ті дивні рвати.

Ось вам пучок їх. Натє та гризїть!

II

Поете, тям, на шляху життєвому
Тобі перлини щастя не знайти,
Ні захисту від бурі, злив і грому.

Поете, тям, зазнати маш ти
Всіх мук буття, всіх болів і принижень,
Заки дійдеш до світлої мети.

Поете, тям: лиш в сфері мрій, привиджень,
Ілюзій і оман твій рай цвіте,
А геній твій, то міць сугестій, зближень.

Пророцький дар у тебе лиш на те,
Щоб іншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.

І серце чулеє на те лиш взяв ти,
Щоб кожному в день скорби пільгу ніс,
І в горю слово теплеє сказав ти.

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх кривавих сліз.

Та не міркуй, що родивсь ти на муку,
Бо й розкошів найвищих маєш часть,
У творчій силі щастя заporуку.

Усе, чого тобі цей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.

Ото й минай все темне, непутяче,
Весь злудний блиск, тріюмфи хвилеві,
Все підле, самолюбне і пропаще.

І бережи на своїй голові
Вінок незв'ялий чистоти і ласки
І простоти, мов квіти полів.

У маскарад життя іди без маски
На торжище цинізмів і наруг
Виходь з ліхтарнею з старої казки:

В ній щезне тіло, появиться дух,
Прозора стане явищ темна маса.
І будь ти людям не суддя, а друг,

І дзеркало й обнова. Guarda e passa.

ІХ

Якби ти знав, як много важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює — якби ти знав отсе!

Ти певно б поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,
Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спраглі ниви й луки, —
Якби ти знав!

Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одно сердите згіднее слівце,
Як чисті душі кривить і поганить
І труїть на весь вік — якби ти знав отсе!
Ти б злість свою неначе пса гризького
У найтемніший кут душі загнав,
Потіх не маючи та співчуття палкого, —
Ти б хоч докором не ранив нікого, —
Якби ти знав!

Якби ти знав, як много горя криється
У масках радості, байдужості і тьми,
Як много лиць, за дня веселих, мисться
До подушки гарячими слізьми!
Ти б зір і слух свій нагострив любов'ю
І в морі сліз незримих поринав,
Їх гіркість власною вмивав би кров'ю
І зрозумів весь жах в людському безголов'ю, —
Якби ти знав!

Якби ти знав! Та це знання предавне,
Відчути треба, серцем зрозуміть.
Що темне для ума, для серця ясне й явне...
І іншим би тобі вказався світ.
Ти б серцем ріс. Між бур життя й тривоги
Була б несхитна, ясна путь твоя.
Як Той, що в бурю йшов по гривах хвиль розлогих,
Так ти б мовляв до всіх плачучих, скорбних, вбогих:
„Не бійтеся! Це я!”

МОНСЕН

Пролог

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздоріжжю,
Людським призи́рством, ніби струпом вкритий!

Твоїм будучим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїздних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і запряг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Щоб виявило твоїх сил безмірність?

Невже задармо стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю
Тобі офіруючи душу й тіло?

Задармо край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задармо в слові твоєму іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися?

Задармо в пісні твоїй ллється туга
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О, ні! Не самі сльози і зідхання
Тобі судились! Віру в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, відхненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим сльозом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Трунеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж цей спів хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний;
Твоїй будучині задаток слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

20. липня 1905.

По ема

I

Сорок літ проблукавши Мойсей
По арабській пустині,
Наблизився з народом своїм
О межу к Палестині.

Тут ще піски й червоні, як ржа,
Голі скелі Моава,
Та за ними синіс Йордан
І діброва й мурава.

По моавських долинах марних
Ось ізраїль кочує;
За ті голі верхи перейти
Він охоти не чує.

Під подертими шатрами спить
Кочовисько ледаче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будяччя.

Що чудовий обіцяний край,
Що смарагди й сафіри
Вже ось-ось за горою блистять —
З них ніхто не йме віри.

Сорок літ говорив їм пророк
Так велично та гарно
Про обіцяну ту вітчину —
І все пусто та марно.

Сорок літ сафіровий Йордан
І долина пречудна
Їх манили й гонили, немов
Фата моргана злудна.

І зневірився люд і сказав:
„Набрехали пророки!
У пустині нам жить і вмирать!
Чого ще ждять? І доки?

І покинули ждять і бажать.
І десь рвуться в простори,
Слать гонців і самим визирать
Поза ржавії гори.

День за днем по моавських ярах,
Поки спека діймає,
У дрантивих наметах своїх
Весь ізраїль дримає.

Лиш жінки їх прядуть та печуть
В грані м'ясо козяче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будяччя;

Та дрібна дівтора по степу
Дивні іграшки зводить:
То воює, мурує міста,
То городи городить.

І не раз напівсонні батьки
Головами хитають:
„Де набрались вони тих забав?“ —
Самі в себе питають.

„Адже в нас не видали того,
Не чували в пустині!
Чи пророцькі слова перейшли
В кров і душу дитині?“

II

Лиш один з-поміж цієї юрби
У шатрі не дримає
І на крилах думок і журби
Поза гори літає.

Це Мойсей, позабутий пророк,
Це дідусь слабосиллий,
Що без роду, без стад і жінок
Сам стоїть край могили.

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю спровадив рабів
Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймався
Він тоді многі рази
До найвищих, піднебесних висот
І відхнення й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню зневіри.

Та тепер його голос зомлів,
І погасло відхнення,
І не слухає вже його слів
Молоде покоління.

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — це казка;
М'ясо стад їх і масло і сир —
Це найвищія ласка.

Що з Міцраїм батьки і діди
Піднялись до походу,
На їх погляд, це дурість і гріх
І руїна народу.

Серед них Авірон і Датав
Верховодять сьогодні;
На пророцькі слова їх одвіт:
„Наші кози голодні!“

І на поклик його у поход:
„Наші коні не куті“.
На обіцянки слави й побід:
„Там войовники люті“.

На принади нової землі:
„Нам і тут не погано“,
А на згадку про Божий наказ:
„Замовчи ти, помано!“

Та коли загрозив їм пророк
Новим гнівом Єгови,
То йому наказав Авірон
Богохульні промови.

А на зборах ізрайля синів,
Честь віддавши Ваалу,
Голосистий Датан перепер
Ось яку ухвалу:

„Той на пострах безумцям усім
Між оцим поколінням
Хай опльований буде всіма
І побитий камінням”.

„Хто пророка із себе вдає
І говорить без зв'язку,
І обіцює темній юрбі
Божий гнів, або ласку —

„Хто до бунту посміє народ
Накликати, до зміни,
І манити за гори, настрій
Кінцевої руїни —

III

Вечоріло. Поменшала вже
Цілоденная спека;
Над горою край неба палав,
Мов пожежа далека.

Наче дощ золотий із небес,
Полила прохолода;
Починається рух у шатрах
Кочового народу.

Звільна, плавно ступаючи, йдуть
Кам'яними стежками
Чорнобриві гебрейки бичем
З глиняними збанками —

Із збанками на головах ген
Під скалу до криниці,
А в руках їх мішки шкіряні,
Щоб доїти ягниці.

Старші діти по голім степу,
Наче зайчики, грають,
В перегони біжать і кричать,
Або з луків стріляють.

Де-де чути квиління з шатра,
Або регіт дівочий;
Там хтось пісню заводить сумну,
Наче степ у темі ночі.

Та ось старші, батьки та діди
Із наметів виходять
І по горах, по голім степу
Скрізь очима поводять.

Чи не видно ворожих їздців
Де за жовтим туманом?
Чи не котить де південний біс
Пісковим гураганом?

Ні, спокій! І розмови пішли
Ті звичайні, сусідські:
„Щораз менше в ягниць молока,
І ягнята ось-тіцькі!

„Навіть що: для ослиць не стає
Будякової паші!
Доведеться кудись кочувати
На пасовиська кращі.

Авірон радить край Мадіям,
А Датан іще далі,
А Мойсей? Той замовкне, мабуть,
По вчорашній ухвалі”.

Автім в таборі гомін і рух,
Біганина і крики;
Із шатрів вибігає народ
І малий і великий.

Що таке? Чи то ворог іде?
Чи впав звір у тенета?
Ні, Мойсей! Глянь, Мойсей вихожа
Із свого намета.

Хоч літа його гнуть у каблук
Із турботами в парі,
То в очах його все щось горить,
Мов дві блискавки в хмарі.

Хоч волосся все біле, як сніг,
У старечій оздобі,
То стоять ще ті горді жмутки,
Як два роги на лобі.

Він іде на широкий майдан,
Де намет заповіта
Простяга свої штири роги
В штири сторони світа.

В тім наметі є скриня важка,
Вся укована з міді,
В ній Єгови накази лежать,
Знаки волі й побіди.

Та давно вже не входить нікто
До намета святого,
Його жах стереже день і ніч,
Мов собака порога.

Але камінь великий лежить
Край намета до сходу;
З того каменя звичай велить
Промовлять до народу.

На той камінь зіходить Мойсей —
І жажнулися люди.
Та невже ж волі всіх на докір
Він пророчити буде?

І прийдеться розбити, розтоптать,
Як гнилуоу колоду,
Кого наші батьки і діди
Звали батьком народу?

Ось між чільними вже Авірон
Червоніє з досади,
А середнім щось шепче Датан,
Лихий демон громади.

IV

„Вчора ви, небожата мої,
Раду радили глупу;
Це хотів я сказати вам тепер
Замість першого вступу.

„Ухвалили печать наложити
На язик мій, на душу —
Тож тепер вам усім вперекір
Говорити я мушу.

„Зрозумійте й затамте собі,
Ви, сліпців покоління,
Що, як зглушите душу живу,
Заговорить каміння.

„Вчора ви присяглися свій слух
Затикати на промови
Не мої, не тих глиняних уст,
А самого Єгови.

„Бережіться, а то він до вас
Заговорить по-свому,
Заговорить страшніше сто раз,
Як в пустині рик грому.

„А від слів його гори дрижать,
І земля подається,
Ваше серце, як листя в огні,
Зашкрумтить і зов'ється.

„Вчора ви прокляли всякий бунт —
І кляли його всує,
Бо напроти тих глупих проклять
Ваше серце бунтує.

„Бо в те серце Єгова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили — ті гнатимуть вас
У призначене місто.

„Вчора ви уважали спокій
Найблаженішим станом;
Та чи радився ум ваш при тім
З вашим Богом і Паном?

„Чи то Він для спокою призвав
З міста Ур та з Гаррана
Авраама і плем'я його
На луки Канаана?

„Для спокою їх потім водив
По йорданським поділлю
Семилітнім їх голодом гнав
Аж над береги Нілю?

„Якби хтів вас в спокою держати,
Наче трупа у крипті,
То ви й досі, як сірі волі,
Гнули б шиї в Єгипті.

„Тим то буду до вас говорить
Не від себе, а владно,
Щоб ви знали, що з Богом на прою
Виступать непорадно.

„Бо Єгови натягнений лук
І тятива нап'ята,
І наложена стрілка на ній —
І то ви є стріла та.

„Як стріла вже намірена в ціль,
Наострена до бою,
Чи подоба стрілі говорити:
„Я бажаю спокою?“

„А що вчора ви тут присягли
На подобу жіноцтва
Більш не слухать обітниць моїх,
Ні погроз, ні пророцтва —

„То навмисно про все те до вас
Побалакати хочу:
І обітницю дам, що прийде,
Погрожу й попророчу.

„І ви мусите слухать, хоч злість
Вб'є вам жало студене,
Рад я знать, чия перша рука
Підійметься на мене!“

V

„Зареклися ви слухати слів
Про Єговину ласку,
Тож, мов дітям безумним, я вам,
Розповім одну казку:

„Як зійшлися колись дерева
На широкому роздолі.
„Оберімо собі короля
По своїй вольній волі.

„Щоб і захист нам з нього і честь,
І надія й підмога,
Щоб і пан наш він був, і слуга,
І мета, і дорога“.

„І сказали одні: „Вибирать —
На одне всі ми звані.
Най царює над нами вовік
Отой кедр на Ливані.

„І згодилися всі дерева,
Стали кедра благати:
„Ти зійди з своїх гордих висот,
Йди до нас царювати“.

„І відмовив їм кедр і сказав:
„Ви чого забажали?
Щоб покинув я сам ради вас
Свої гори і скали?

„Щоб покинув я сам ради вас
Блиски сонця й свободу,
Бувши вольним, пустився служити
Збираянині народу?

„Ви корону мені принесли?
Що мені це за шана!
Я й без неї окраса землі
І корона Ливана“.

„І вернулися всі дерева,
Стали пальму благати:
„Ти між нами ростеш, нам рідня,
Йди до нас царювати“.

„І сказала їм пальма: „Брати,
Що це вас закортіло?
Царювати й порядки робить,
Це моє хіба діло?

„Щоб між вами порядки робить,
Чи ж я кинути в силі
Свої квіти пахучі та свій
Плід — солодкі дактилі?

„Мало б сонце даремно мій сік
Вигрівати щоднини?
Мого плоду даремно шукать
Око звіря й людини?

„Хай царює, хто хоче, у вас,
Я на троні не сяду,
Я волю всім давать свою тінь
І поживу й розраду“.

„І погнулися всі дерева
Під думками важкими,
Що не хоче ні пальма, ні кедр
Царювати над ними.

„Нумо рожу благать! Та вона
Всьому світові гожа,
Без корони — цариця рослин,
Преподобниця Божа.

„Нумо дуба благати! Та дуб,
Мов хазяїн багатий,
Своїм гіллям, корінням і пнем,
Жолудьми все зайнятий.

„Нум березу благать! Та вона,
Панна в білому шовку,
Розпуска свої коси буйні,
Тужно хилить головку.

„І сказав хтось, неначе на жарт,
Оте слово діточе:
Ще хіба би терна просить,
Може терен захоче”.

„І підхопили всі дерева
Це устами одними,
І взялися просити терна,
Щоб царем був над ними.

„Мовив терен: „Ще добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі якстій
Без вагання засяду.

„Я ні станом високий як кедр,
Ні як пальма вродливий,
І не буду як дуб самолюб,
Як береза тужливий.

„Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба;
І стелитися буду вниз,
Ви ж буяйте до неба.

„Боронитиму вступу до вас
Спижевими спичками,
І скрашатиму всі пустирі
Молочними квітками.

„І служитиму зайцю гніздом
Пристановищем птахи,
Щоб росли ви все краще, а я
Буду гинуть на шляху”.

VI

У глибокім мовчанню цю річ
Вухом ловлять гебреї.

„Це вам казка, — промовив
[Мойсей, —
Ось вам виклад до неї:

„Дерева — це народи землі,
А король у їх колі —
Божий вибранець, син і слуга
Господевої волі.

„Як народи Єгова создав,
Мов літорослі в полі,
Заглядав всім у душу й читав
З неї кожного долю.

„Заглядав їм у душу, яка
Їх удача й причина,
І шукав, кого з них би собі
Обірати за сина.

„І не взяв отих гордих, грімких,
Що б'ють в небо думками,
І підносять могутню п'яту
Над людськими карками.

„І не взяв багачів-дукачів,
Що всю землю пліндрують,
Людським золотом і потом собі
Домовини мурують.

„І не взяв красунів-джигунів,
Що на лірах брязкочуть,
І свій хист у мармурі, в піснях
Віковічнити хочуть.

„Згордував усю славу, весь блиск
І земне панування,
І всі пахощі штурк, і усе
Книжкове мудрування.

„І як терен посеред дерев
Непоказний на вроду
І не має він слави собі
Ані з цвіту, ні з плоду —

„Так і вибраний Богом народ
Між народами вбогий;
Де пишнота і честь, там йому
За високі пороги.

„Між премудрими він не мудрець,
У війні не войовник,
У батьківщині своїй він гість
І всесвітній кочовник.

„Та поклав йому в душу свій скарб
Серцевідець Єгова,
Щоб він був, мов світло у тьмі,
Мов скарбник його слова.

„На безмежну мандрівку життя
Дав йому допомогу,
Заповіти й обіти свої,
Наче хліб на дорогу.

„Але заздрий Єгова, наш Бог,
І грізний і сердитий:
Те, що він полюбив, хай ніхто
Не посміє любити!

„Тож на вибранця свого надів
Плащ своєї любови
Недоступний, колючий, немов
Колючки ті тернові.

„І зробив його гострим, гризким,
Мов кропива — жеруха,
Аби міг лише сам він вдихать
Аромат його духа.

„І посольство йому дав страшне
Під сімома печатями,
Щоб в далеку будучину ніс,
Ненавиджений братами.

„Горе тому нездарі послу,
Що в ході задрімає,
Або Божу зневаживши річ,
Сам печать розламає!

„Вийме інший посольство страшне
Лінохові з долоні,
Побіжить і осягне мету
І засяє в короні.

„Та щасливий посол, що свій лист
Донесе скоро й вірно;
Дасть вінець йому царський Господь
І прославить безмірно.

„О, ізразлю, ти той посол
І будучий цар світа!
Чом не тямиш посольства свого
І його заповіта?

„Твоє царство не з цієї землі,
Не мирська твоя слава!
Але горе, як звабить тебе
Світова забава.

„Замість статися сіллю землі —
Станеш попелом підлим;
Замість всім з'єднать ласку — ти сам
Станеш ласки негідним.

„Замість світ слобонити від мук
І роздору і жаху —
Будеш ти, мов розчавлений черв,
Що здихає на шляху”.

VII

І з'їдливо сказав Авірон:
„Мосціпане Мойсею,
Страх закрів і напудив ти нас
Приповісткою цею!

„Між народами бути терном!
За цю ласку велику
Справді варто в Єгові твоїм
Признавати владику.

„І послом його бути — це честь!
І в незнане будуче
Запечатані письма носить —
Це манить нас найдужче.

„Це якраз доля того осла,
Що зав'язані міхи
З хлібом носить, голод терпить
Для чужої потіхи.

„Ще гебреї з ума не зійшли,
Долі ліпшої варті,
І осягнуть, як честь віддадуть
І Ваалу й Астарті.

„Хай Єгова собі там гримить
На скалистім Синаю —
Нам Ваал дасть багатство і власть
У великому краю.

„Хай Єгові колочі терни
Будуть любі та гожі,
Нас Астарті рука поведе
Поміж мірти і рожі.

„Наш уділ Сенаар та Гарран,
А наш шлях до востоку,
А на захід у твій Канаан
Не поступимо й кроку.

„Все те ясне, не варто про це
І балакати далі.
Та от: що нам з тобою зробить
По вчорашній ухвалі?

„Бить камінням руїну стару?
Шкода заходу й труду.
Дечим може ще він послужить
Ізраїльському люду.

„Майстер він говорити казки,
Милянну пускає баньку,
Тож пристаємо його до дітей
За громадську няньку”.

Так сказав він, і регіт піднявсь,
А з тим реготом в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Мов у градовій хмарі.

Та спокійно відмовив Мойсей:
„Так і будь, Авіроне!
Що повиснути має колісь,
Те і в морі не втоне.

„Канаана тобі не видать
І не йти до востоку;
З цього місця ні вперед, ні взад
Ти не зробиш ні кроку”.

І мертвецька тиша залягла
На устах всього люда,
І жажнувсь Авірон і поблід,
Сподіваючись чуда;

Але чуда нема! Авірон
В сміх! А з сміхом тим в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Як у градовій хмарі.

VIII

І піднявся завзятий Датан:
„Дарма грозиш, пророчиш!
Ось як я тобі правду скажу,
Може й слухать не схочеш:

„Признавайсь: не на тебе ти вчивсь
У єгипетській школі,
Щоб, дорісши, кайдани кувать
Нашій честі і волі?

„Признавайсь: не на тебе ходив
У єгипетську раду,
Щоб з мудрцями й жерцями кувать
На ізраїля зраду?

„Признавайся: було там у них
Вищування старинне,
Що від дуба й дванадцяти гіль
Власть Єгипта загине?

Знали всі, фараон і жерці,
Що той дуб і ті гілі —
Це ізраїля дванадцять колін
Розбуялих на Нілі.

„І жахались, що мимо всіх праць
І знущань і катовань
Той ізраїль росте та росте,
Як та Нілева повіль.

„Знали всі: як в гебрейській сім'ї
Родить первенця мати,
То в єгипетській мусить в той день
Первородне вмирати.

„Та не знав ніхто ради на це,
Не придумав підмоги,
Тільки ти, перекинчик, упав
Фараону під ноги.

„І сказав: „Ти дозволь їх мені
Повести у пустиню,
Я знесилю і висушу їх
І покірними вчиню”.

„І додержав ти слова, повів
Нас, мов глупу отару,
Фараону на втіху в піски,
Нам на горе і кару.

„Скільки люда в пустині лягло!
Ті піски і ті скали
Сотням тисяч ізраїля сивів
Домовиною стали!

„А тепер, коли з наших ватаг
Тільки жмінька лишилась,
І ізраїля сила грізна
По пісках розгубилась,

„Коли дух наш хоробрий упав,
Мов нелітня дитина,
І завзяття пом'якло в душі,
Наче мокрая глина —

„Ти ведеш нас у цей Канаан,
Мов до вовчої ями.
Адже зверхником тут фараон
Над усіми князями!

„Це ж безумство тиснутися нам
Самохітно до пастки!
Чи нам тут воювать єгиптян,
Чи просити їх ласки?“

О Датане, — промовив Мойсей, —
Не журися, мій сину!
Канаана тобі не видать,
Не гнуть гордую спину.

„Ще одно повідаю тобі,
Небораче Датане:
При смерті тобі й п'яді землі
Під ногами не стане“.

„Гей, гебреї! — Датан закричав —
Ви ж клялися Ваалу!
Чи ж забули так скоро свою
Учорашню ухвалу?

„За каміння! Він кпить собі з нас,
Так як кпив разів много.
Хай загине він краще один,
Як ми всі через нього!“

„Хай загине! — кругом загуло —
І ось тут йому й амінь!“
Тільки диво — ні одна рука
Не сягнула по камінь.

І Датан зміркувався якстій:
„Забирайся в тій хвилі!
Щоб ми кров'ю твояю під ніч
Своїх рук не сквернили!“

І юрба мов шалена, ревла:
„Забирайся ще нині!“
І лунав її рев, мов крутіж —
Гураган по долині.

IX

Але ось підняв голос Мойсей
У розпалі гнівному,
Покотились слова по степу,
Наче рокооти грому:

„Горе вам, нетямущі раби
На гордині котурні!
Бо ведуть вас, неначе сліпих,
Ошуканці і дурні.

„Горе вам, бунтівничі уми!
Від Єгипту почавши,
Проти власного свого добра
Ви бунтуєтесь завше.

„Горе вам, непокірні, палкі,
Загорілі й уперті!
Тим упором, мов клином, самі
У нутрі ви роздерті.

„Як кропива, ви руку жжете,
Що, мов цвіт, вас плекає;
Як бугай, бодете пастуха,
Що вам паші шукає.

„Горе вам, що зробив вас Господь
Всього людства багаттям,
Бо найвищий цей дар буде ще
Вам найтяжчим прокляттям!

„Бо коли вас осяє Господь
Ласки свої промінням,
Ви послів і пророків його
Поб'єте все камінням.

„Кожну ж крапельку крові
І чад своїх найкращих [тих слуг
Буде мстити Єгова на вас
І на правнуках ваших.

„Буде бити і мучити вас,
Аж заплачете з болю
І присягнете в горю чинить
Його праведну волю.

„Та, як кара жорстока мине,
Знову карк ваш затвердне,
Черга злочинів, кар і жалю
Знов свій закрут оберне.

„Горе вам, бо століття цілі
Житимете в тій школі,
Поки навчитесь плавно читать
Книгу Божої волі!

„Бачу образ ваш: в лісі пастух
З бука чиру надерши,
У воді мочить, сушить, потім
Б'є й толочить найперше,

„Поки губка та зм'якне, як пух,
І візьметься в ній сила
З-під удару підхопити вмить
Яру іскру з кресила.

„Ти, ізраїлю, чир той! Тебе
Так товктиме Єгова,
Поки зм'якнеш на губку й спімнеш
Іскру Божого слова.

„Ти підеш до своєї мети,
Як бидля в плуг нераде...
Горе тим, що Єгови кулак
На карки їх упаде!

„Ти далеко в минуле глядиш
І в будучі дороги,
Та на близькі терни та пеньки
Все збиватимеш ноги.

„Наче кінь той здичілий летиш
У безодню з розгону
І колись за ярмо ще свою
Проміняєш корону.

„Стережись, щоб обігниць своїх
Не відкликав Єгова,
Щоб за впертість на тобі одним
Не зламав свого слова!

„І щоб він не покинув тебе
Всім народам для страху,
Як розтоптану красу змію,
Що здихає на шляху!”

Похилившись, слухали всі
Мовчазливі, понурі,
Лиш у грудях сопло щось глухе,
Наче подихи бурі.

Х

Добігало вже сонце до гір
Величезне, червоне,
І було, мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарому небі плила
Меланхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Затремтіло щось людське, м'яке
Б старім серці пророка,
І понизила лет свій на мить
Його думка висока.

Чи ж все быть йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І мов хоре, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

„О, ізраїлю, якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе
Як люблю невимовно!

„Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуче моє,
І краса і держава.

„Я ж весь вік свій, весь труд
У незломнім завзяттю — [тобі дав
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

„Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю:
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

„О, ізраїлю, не тям ти того
Богохульного слова:
Я люблю тебе дужче, повніш,
Ніж сам Бог наш Єгова.

„Міліони у нього дітей,
Всіх він гріє і росить,
А у мене ти сам лиш, один,
І тебе мені досить.

„І коли з міліонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любови і туги.

„І коли він для себе бере
Твою силу робочу,
Я, ізраїлю, від тебе собі
Нічогоськи не хочу.

„І коли він жадає кадил
І похвали й пошани,
Я від тебе невдячність прийму
І наруги і рани.

„Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

„За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
Що, зійшовши на глупий свій шлях
Навіть Бога не слуха.

„За брехливість твого язика,
За широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкес коріння.

„Хай наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
„О, ізраїлю, чадо мос,
Будь здоровий навіки!”

„За безсоромність твоїх дочок,
За палке їх кохання,
І за мову й звичаї твої,
За твій сміх і дихання.

„О, ізраїлю, чадо мос!
Жалься Богу Шаддаю!
Як люблю я безмірно тебе,
А проте покидаю.

„Бо вже близька година моя,
Та остання, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Канаана.

„Так бажалось там з вами входить
Серед трубного гromу!
Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

„Та хоч би край Йордана мені
Зараз трупом упасти,
Щоб в обіцянім краю лише
Старі кості покласти.

„Там я буду лежать і до гір
Цих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

„І пошло свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

„І я знаю: ви рушите всі,
Наче повільно весною,
Та у славнім поході своїм
Не питаєте за мною.

ХІ

А як з табору вийшов у степ,
То ще гори горіли,
І манив пурпуровий їх шлях
До далекої ціли.

А ярами вже п'ятьма лягла
І котилася в доли;
В серці вигнанця плакало щось:
„Вже не вернусь ніколи!”

Ось гебрейська біжить дівтора,
Що по полю гуляла,
Окружила Мойсея, за плащ
І за руку чіпляла.

„Ах, дідусь! Ти куди йдеш під ніч?
Будь, дідусеньку, з нами!
Глянь, який збудували ми мур,
Які башти і брами!”

„Гарно, діти, будуйте свій мур,
Та не час мені ждати;
Пограничний мур смерти й життя
Я іду оглядати”.

„Ой, дідусю! поглянь, у яру
Скорпіона ми вбили!
А в тернині аж трос малих
Зайченяток зловили”.

„Добре, дітки! Вбивайте усіх
Скорпіонів ви сміло!
Хоч не праведне, але проте
Пожиточне це діло.

„А не праведне, бо й скорпіон
Жить у світі бажає;
А чи ж винен він тому, що їдь
У хвості своїм має?”

„Але зайчиків ви віднесіть
Там назад, де спіймали.
Аджеж мама їх плаче! Про це
Ви хіба не гадали?”

„Милосердними треба вам бути
Задля всього живого!
Бо життя — це клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього?”

„Зачекай ще, дідусю, не йди!
Сядь у нашій громаді,
Оповіж нам пригоди свої.
Ми так слухати раді!

„Оповіж, як ти був молодим,
Скільки бачив ти дива,
Як стада свого тестя ти пас
На верхів'ях Хорива.

„Як ти корч той терновий узрів,
Що горить, не згоряє,
І як голос почув ти з корча,
Що аж жах пробирає”.

„Не пора мені, діти, про це
Говорити широко.
Бачте: ніч вже тумани несе,
Гасне денне око.

„Та прийде колись час і для вас
В життєвому пориві,
Появиться вам куц вогняний,
Як мені на Хориві.

„Стане свято в вас, мов у храму,
В той момент незабутній,
І озветься до вас із вогню
Отой голос могутній:

„Здійми обув буденних турбот,
Приступи сюди сміло,
Бо я хочу послати тебе
На велике діло”.

„Не гасіте ж святого вогню,
Щоб, як поклик настане,
Ви могли щиросердно сказати:
„Я готовий, о, Пане!”

Довго ще міркували дітки
Над пророцькою річчю,
Коли сам він нечутно пішов
Ночі й п'їтьмі на стрічу.

Довго висів і смуток і жаль
Над мовчазними дітьми,
Поки темний його силует
Щез зовсім серед п'їтьми.

ХІІ

„Обгорнула мене самота,
Як те море безкрає,
І мій дух, мов вітрило, її
Подих в себе вбирає.

„О, давно я знайомий, давно
З опікункою тою!
Увесь вік, чи в степах, чи з людьми
Я ходив самотою.

„Мов планета блудна, я лечу
В тасмничу безодню,
І один чую дотик іще —
Дивну руку Господню.

„Тихо скрізь, і замовкли уста,
Запечатано слово,
Тільки ти на дві серця мого
Промовляєш, Єгово.

„Лиш тебе моє серце шука
У тужливім пориві!..
Обізвися до мене ще раз,
Як колись на Хориві!

„Ось я шлях довершив, що тоді
Ти вказав мені, батьку,
І знов сам перед тебе стаю,
Як був сам на початку.

„Сорок літ я трудився, навчав,
Весь заглиблений в тобі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі.

Так ідучи, молився Мойсей
У сердечному горі,
Та мовчала пустиня німа,
Тихо моргали зорі.

ХІІІ

Аж почувся притишений сміх
Край саміського боку,
Наче хтось біля нього ішов,
Хоч не чуть було кроку.

І почувлися тихі слова,
Мов сичання гадюки:
„Цвіт безтямности плодить усе
Колючки лиш і муки.

„А як вийде самому той плід
Донести не спромога —
То найкраще увесь свій тягар
Положити на Бога”.

Мойсей

„Хтось говорить! Чи в моїм нутрі
Власне горе шалене?
Чи отут може демон який
Насміхається з мене?”

„Сорок літ, мов коваль, я клепаю
Їх серця і сумління,
І до того дійшов, що уйшов
Від їх кпин і каміння.

„Саме в пору, як нам би в землі
Обітованій стати!..
О, Всезнавче, чи знав ти вперед
Про такі результати?

„І ворухиться в серці грижа:
Може я тому винен?
Може я заповіти твої
Не справляю, як повинен?

„О, Єгово, я слізною моливсь:
Я слабій, я немова!
Кому іншому дай цей страшний
Маєстат свого слова!

„І ось сумнів у душу мені
Тисне жало студене...
О, Всесильний, озвися, чи ти
Задоволений з мене?”

Голос

„Аж тепер усумнився в своє
Реформаторське діло?
Сорок літ ти був певний і вів,
Хоч насліпо, та сміло!”

Мойсей

„Хтось говорить! Чом чоло моє
Покривається потом?
Страшно? Ні! Та по серці це йде,
Мов розпаленим дротом”.

Голос

„У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху,
Щоб зробити, яким сам його хтів —
Чи не пізно для страху?”

Мойсей

„Хто ти, дивний? Не бачу тебе,
Та від себе не струшу!
Тільки чую, як зір твій мені
Все вгризається в душу”.

Голос

„Чи так важно, хто я? Хто зумів
Наказать колись морю,
Тому важно не хто, але що,
І чи правду говорю!”

Мойсей

„Ні, неправда, що з гордощів я
Розпочав своє діло,
Тільки, бачачи люд у ярмі,
Моє серце боліло”.

Голос

„Бо ти чув себе братом рабів,
І це стидом палило,
І захтів їх зробити таким,
Щоб тобі було мило”.

Мойсей

„Так, з низин тих мрячних і лячних
Я хотів їх піднести
Там, де сам став, до світлих висот
І свободи і честі”.

Голос

„Та творця, що послав їх там вниз,
Ти не радивсь в ту пору;
Аж тепер, як упав ти, його
Кличеш в своєму горю”.

Мойсей

„Ні, на це ж мене пхнуло його
Всемогуче веління,
В темну душу хоривський вогонь
Надихнув просвітління”.

Голос

„Гей, а може хоривський вогонь
Не горів на Хориві,
Лиш у серці завзятім твоїм,
У шаленім пориві?”

„Може голос, що вивів тебе
На похід той нещасний,
Був не з жадних горючих купин,
А твій внутрішній, власний?”

„Адже пристрасть засліплює зір,
А бажання — це ж чари,
Плодить оку і світ і богів,
Як пустиннії мари.

„Те бажання, що, наче шакаль,
У душі твоїй вило —
Лиш воно тебе їх ватажком
І пророком зробило”.

Мойсей

„Ах, від слів тих я чую себе
Сто раз більш в самотині!
Хто ти, вороже?”

Голос

„Я Азазель.
Темний демон пустині”.

XIV

Було темно. Лиш зорі яркі
Миготіли з простору.
Простував при їх блиску Мойсей
Усе вгору та вгору.

Без стежок. Серед пільми вели
Його дивнії звуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

Він ішов, не ставав, мов герой
До останнього бою,
Та у серці важка боротьба
Ішла з самим собою.

„Те бажання — кричало там щось —
Виплід сорому й болю —
Це був куц вогняний, що велів
Вирвать плід мій на волю?..

„Те бажання — це був той вогонь,
І була тота сила,
Що для мене Єгови наказ
І Єгову створила?

„Те бажання: братам допомогти
І їх сльози обтерти —
Це той гріх, що за нього я варт
І прогнання і смерті?

„Ні, не те! Бережись і не крив
Сам душею своєю!
Це бажання святе! Та чи гріх
Не підповз там змією?

„Чи не був же ти їх ватажком,
Паном душ їх і тіла?
І чи власть та бажання святі
В твоїм серці не з'їла?

„Чи новим фараоном для них
І ще тяжчим не був ти,
Бо в їх душу контролем своїм
В їх сумління сягнув ти?..

„Небезпечно ставати в супір
Діл природних бігові;
Легко власний свій забаг подать
За веління Єгови.

„Що, як ти сорок літ оцих був
Шалом божеським хорий,
Замість Божого їм накидав
Власний плян тіснозорий?

„Аджеж може в Єгипті вони,
Множачись серед муки,
Могли вирости в силу й забрать
Увесь край в свої руки?

„Відірвавши від ґрунту їх там
І завівши в пустиню,
Чи подумав ти: може оцим
Злочин лютий я чиню?

Що значить безґрунтовій юрбі
Обіцяти свободу?
Чи не те ж, що з землі вирвать дуб
І пустити на воду?

Чи не правду говорить Датан:
„Старі гнізда лишили,
А новії здобути нема
Ні охоти, ні сили?”

„О, Єгово, озвися, скажи:
Я чинив твою волю,
Чи був іграшка власних скорбот
І засліплення й болю?

„О, Єгово, озвися! Чи й ти
Здобуваєш дар мови
Лиш у пристрасті нашій, у снах,
У розбурханій крові?”

Та Єгова мовчав, лише чуть
Лиховісні звуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

XV

Підіймалося сонце над степ,
Мов багровес коло,
І промінням, мов стрілами, тьму
Прошибало й кололо.

У промінню тім Небо-гора,
Мов цариця в пурпурі,
Над всі гори найвище здійма
Свої ребра понурі.

На найвищому шпилі гори,
Вище зломів і кантів
Хтось недвижно стоїть, мов один
З предковічних гігантів.

Там високо над чвари землі,
Над всі шуми і згуки
Він стоїть і до неба простяг
Розпростерті руки.

У сходовому сьайві небес,
В пурпуровім промінню
Колосальний його сялуєт
Видно геть у пустиню.

І летять із гебрейських шатер
Затурбовані зори,
Мов гінці до гіганта того
На осяяні гори.

„Це Мойсей!“ — одні одним уста
Промовляють несміло,
Та не вимовлять того, що там
У серцях зацеміло.

Це Мойсей на молитві стоїть
Розмовляючи з Богом,
І молитва та небо боде,
Мов полонінним рогом.

Хоч заціплені міцно уста,
І не чуть його мови,
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови.

Підіймається сонце, пала
Вся небесная стеля,
І стоїть на молитві Мойсей
Нерухомий, як скеля.

Вже полуденний демон степом
Шле знесилля і змору,
Та Мойсея, мов руки чийсь,
Підіймають все вгору.

І схиляється сонце униз
Вже над Фазга вершини,
І лягла величезная тінь
Від вершин на рівнини.

І паде величезная тінь
Від Мойсея востанне
Аж униз на гебрійські шатра,
Мов батьківське прощання.

А по таборі пострах ішов:
„Боже, щоб у цю хвилю
Не заляв нас пророк, бо клятьба
Мала б дивну силу!

„Від такої молитви тремтять
Землянії основи,
Тають скелі, як віск, і дрижить
Трон предвічний Єгови.

„І як він заклене нас тепер,
І як сонечко сяде,
То весь люд і весь край цей вночі
Без полики пропаде“.

XVI

А Мойсей борикався, горів,
Добивався до ціли,
А як ніч залягла на горі,
Впав на землю зомлілий.

Захиталася скеля під ним
Із усіма шпилями,
І безтямний лежав він, немов
У колиці у мами.

Якась пісня тужлива над ним
Сумовито бриніла,
І рука колисала його
Пухова, сніжнобіла.

І почулися тихі слова:
„Бідний, бідний мій сину!
Ось що з тебе зробило життя
За маленьку часину!

„Чи давно ж я плекала тебе
І водила за руку?
Чи на те ж я дала тебе в світ,
Щоб терпів таку муку?

„Скільки зморщків на твоїм чолі
І зв'ялене все тіло!
І волосся, що гладила я,
Наче сніг, побіліло!

„А колись ти від мене притьмом
Рвавсь на бої і герці!
Бач, до чого дійшов! А скажи:
Кілько ран в твоїм серці!

„Бідна, бідна дитино моя!
Потерпів еси много!
Ще й сьогодні... на сонці весь день!
І пощо було того?

„На молитві! В народа свого
І минуле й будуче
Ти молитвою вникнути рад —
Ох, дитя нетямуче!

„Ось я камінь із кручі зіпхну,
І піде він валиться
Від скали до скали, з яру в яр
І скакати і битися.

„Тут удариться він о зубець,
Розіб'ється на часті,
Там з собою ще камінь порве,
Щоб з ним нижче упасти.

„Тут покине шматок, там другий,
І легить і гуркоче —
І чи зна хто, де кожний шматок
Заспокоїтися хоче?

„Я тверджу: і Єгова не зна!
І молись хоч і клінно,
А де мусять упасти шматок,
Упаде неодмінно.

„В нім самим його керма і власть,
В нім самим ота сила,
Що зазначує місце йому,
Що його сотворила.

„І хоч як твій Єгова міцний —
Він ту силу не змінить,
І одного цього камінця
У лету він не спинить.

„Ось пилоч: ледве зір твій його
Добачас тремтіння,
А Єгова не може його
Повернуть в неісіння.

„І не може звеліти йому
Йти по шляху не тому,
Як яким його гонить повік
Ота сила, що в ньому.

„Це ж пилоч! Що ж казати
Многодушну істоту, [про народ,
Де в рух мас вносить кожна душа
Частку свого льоту?

„Про Оріона пісню ти чув,
Про гіганта сліпого,
Що, щоб зір відзискати, мандрував
Аж до сонця самого?

„А на плечах поводиря ніс,
Сміхованця-хлопчину,
Що показував шлях йому — все
Інший в кожну годину.

„Ти до сонця веди мене, хло!“
Той вів рано до сходу,
А на південь в полудне, під ніч
До західнього броду.

„А Оріон іде все та йде
Повний віри в те сонце,
Повний спраги за світлом, що ось
Йому блисне вже конче.

„Через гори і море свій хід
Велетенський простує,
А не зна, що на плечах його
Хлопчик з нього жартує.

„Цей Оріон — людськість уся,
Повна віри і сили,
Що в страшному зусиллі спить
До незримой ціли.

„Неосяжнеє любить вона,
Вірить в невідоме;
Фантастичнеє щоб досягнути,
Топче рідне й знайоме.

„Строїть пляни не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих плянів її
Хлопчик — логіка фактів.

„І як той дивовижний сліпець,
Що чужим очам вірить,
Все доходить не там, куди йшла,
В те трапля, в що не мірить.

„А ти молишся! Бідне дитя!
Де твій розум, де сила?
Ти ж хапаєшся піну благать,
Щоб ріку зупинила!”

XVII

Щось було спочатку в тих словах,
Наче чистій води;
Віяв свіжістю, добрістю з них
Якийсь дух охолоди,

Та помалу душею щось тягло,
Наче самум пустині,
І робилося лячно немов
Вніч без світла дитині.

І жажнувся Мойсей і з землі
Підволікся насилу,
І сказав: „Пощо мучиш мене,
Поки ляжу в могилу?

„Ти не мати моя! З твоїх слів
Не любов помічаю.
Ти не мати! О, ти Азазель,
Темний демон одчаю.

Відступись! Заклинаю тебе
Тим ім'ям штирочертним!
Я не вірю тобі! Ти брехун,
Хоч ти будь і безсмертним”.

І почувлися тихі слова:
„Нерозумна дитина!
Ти кленеш мене Ним, а я ж сам
Його сили частина.

„Що мені твоя вбога клятьба!
Ти б умер із одчаю,
Якби согую частку лишень
Знав того, що я знаю,

„Ти кленеш, як твою сліпоту
Ткнув промінчик пожежі,
В якій я живу й Він — понад всі
Часи й простору межі.

„Ось розсуну ще крихту тобі
Тіснозорости таму:
Глянь на край той, що Він обіцяв
Праотцю Аврааму!”

І заблис увесь захід вогнем,
І уся Палестина
Стала видна Мойсею з гори,
Мов широка картина.

А незримий товариш його,
Знай, потиху говоре:
„Бачиш дзеркало чорне внизу?
Це є Мертве море.

„А по той бік високі шпилі
До небесної стелі
Простягаються круто рядом —
Це там Кармелю скелі.

„Глянь на північ, де гори Сіон —
Євусеї кочують,
А як крикнути добре з гори —
Амореї почують.

„Оця срібная стрічка — Йордан
В Мертве море впадає;
Близько устя його Єрихон
Бродового жадає.

„Одинока долина над ним,
А тісняться до неї
Амоніти по цей бік ріки,
По той бік хананеї,

А на заході гори, верхи,
Полонини широкі;
А на північ мале озерце,
І знов гори високі.

„Ось тобі й Палестина уся,
Край овець і ячменю!
Від Кадеса до Кармеля всю
Мов затулиш у жменю.

„Ні шляхів тут широких нема
Ні до моря проходу!
Де ж тут жить, розвиватись, рости
І множитись народу?”

Та відмовив понуро Мойсей:
„Хто дав з каменя воду —
Той цей край переимінить на рай
Для свого народу”.

XVIII

Знов почувся притишений сміх:
„Віра гори ворушить!
Та поглянь: це новий ряд картин,
Те, що статися мусить!

„Бач, як сунеться плем'я твоє,
Як Йордан переходить,
Єрихон добуває і скрізь
У річках крові бродить.

„Ось століттями йде боротьба
За той шмат Палестини:
Амореї, гебреї, хетта,
Амалик, филистини.

„Ось гебрейське царство! Що сліз
Коштуватиме й крові!
А заважить у судбах землі,
Як та муха волові.

„І не вспіє воно розцвісти,
Й розлетиться на часті,
Щоб у пашу могутніх сусід
Часть за частю упасти.

„Ось поглянь: які хмари летять
Від Дамаску й Галаду!
Це йде ассур, гебреям несе
І руїну й загладу.

„Ось поглянь: червоніють поля,
Труп на труті усюди.
Це піднявся страшний Вавилон
На загладу Іуди.

„Храм Єгови в огні... А цей тлум,
Мов комахи по полю,
Идуть по тисячу сковані враз
Недобитки в неволю.

„Чуєш плач? На руїнах рида
Одинокий розумний,
Що коритися радив врагам,
Щоб не впасти до трумни*).

„Як же пустка смердить! Але ось,
Мов по п'їтмі, світає...
З тих, що тлумом пішли, подивись,
Як же мало вертаєсь!

„Щось дрібненьке сорушиться там
Коло мурів Салима:
Новий люд, новий Бог, новий храм,
Нова сила незрима.

„І росте воно, б'ється в біді,
І чіпляється ґрунту,
Мов будяк той низький і ціпкий,
Все готовий до бунту.

„Понад голови люду того
Идуть всесвітні бурі,
Панства, царства встають і падають,
Мов фантоми понурі.

„Він же в своїм куточку хова
Непохитне завзяття,
І ненависть лиш має для всіх
І незмірне прокляття.

„Та ненависть, найтяжча з усіх,
„Задля іншого Бога”,
Бач, як кудлиться біля того
Храмового порога!

„Вона плодить ненависть.
[Ось глянь:
За тиранським велінням
Идуть сили, щоб плем'я твоє
Ще раз вирвать з корінням.

„Чуєш стук? Це залізна стопа
Тих страшних легіонів,
Що толочуть юдейські поля,
Робить пустку з загонів.

„Чуєш плоск? Це ворожі мечі
Кров юдейську толочать.
Чуєш крик? Це юдейських дівчат
Дикі коні волочать.

„Онде мати голодная їсть
Тіло свого плоду!
Онде тисячі мруть на хрестах —
Квіт твого народу.

„Ще раз храм Єгови горить,
І цей раз уостаннє:
Бо що тая рука розвалить,
Те вже більше не встане.

„Ще раз недобитки пливуть
У неволю, як ріки —
Та немає вже їм вітчизни,
І не вернуть навіки.

„І загасне ізраїля звізда,
Щоб вже більше не сяті;
Лиш ненависть, що в храмі зросла,
Піде світом гуляти.

* Пророк Єремія.

„Сумніваєшся? Віри не ймеш?
О, ймеш віру, я знаю!
Це той рай, що жде плем'я твоє
У обіцянім краю!

„Ти для нього трудився! Скажи:
Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може ще
Схочеш палко молитися?”

І поник головою Мойсей:
„Горе моїй недолі!
Чи ж довіку не вирвуться вже
Люду мому з неволі?”

І упав він лицем до землі:
„Одурих нас Єгова!”
І почувся тут демонський сміх,
Як луна його слова.

XIX

Гуркнув грім. Задрижали нараз
Гір найглибші основи;
І один за одним понеслись
Передтечі Єгови.

Піднялася до стропу небес
Чорна хмара стіною,
Мов Ніч-мати насупила вид
Ненавистю грізною.

І заморгала бистро у тьмі
Огняними очима,
Забурчала, як мати, що, знай,
На лиху доню грима.

І з тривогою слухав Мойсей
Пітьми й блискавок мови,
Ні, не чути ще серцю його
У них гласу Єгови.

І ревнув понад горами грім,
З жаху їжитьсь волос,
Завмира серце в груді... та ні,
Не Єгови це голос.

Поміж скелі завили вітри,
Їх сердиті нути
Кліщать душу, мов стогін, та в них
Ще Єгови не чути.

Ось із градом і дощ злопотів,
І заціпила стужа,
І в безсиллю своєму душа
Подається недужа.

Та ось стихло, мли води дзурчать,
Мов хтось хлипає з жалю;
З теплим леготом запах потяг
З теребіт і мігдало.

І в тім леготі теплім була
Тасмничая мова,
І відчув її серцем Мойсей:
Це говорить Єгова:

„Одурих вас Єгова? А ти ж
Був зо мною на згоді?
І контракт підписав і запив
Могорич при народі?”

„Бачив пляни мої і читав
В моїй книзі судьбовій?
Бачив кінці і знаєш, що я
Не устоявся в слові?”

„Маловіре, ще ти не почавсь
В материнській утробі,
А я кожний твій віддих злічив,
Кожний волос на тобі.

„Ще не йшов Авраам з землі Ур
На гарранські рівнини,
А я знав всіх потомків його
До останньої днини.

„Вбогий край ваш, вузький і тісний
І багатством не блиска?
А забув, що тісна і вузька
І найбільших коліска?”

„Прийде час, з неї виведу вас
На підбої та труди,
Так як мати дитину в свій час
Відлучас від груди.

„Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріні,
Виростаєте ціпкі і тверді
Для великої зміни.

„О, я знаю ту вашу ціпку,
Ненаситную вдачу!
Ви б на житній землі розповзлись
На подобу будячу.

„Ви б і тілом і духом своїм
Присмоктались до скиби,
І зловив би вас Маммон у сак,
Як товсточиї риби.

„Таж в Єгипті вигнулись в ярмі,
Наїдавшись ласо...
Відригаться вам буде повік
Те єгипетське м'ясо.

„І зірвавшись з цієї землі
Та розбивши всі карби,
Ви розвістесь світ здобувать,
Його соки і скарби.

„Та зарік я положу твердий
На всі ваші здобутки,
Мов гадюку на скарбі, дам вам
З них турботи і смутки.

„Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полобить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духа загубить.

„Своїх скарбів невольник і пан
За ціну сліз і крові,
Щоб збільшити їх, мусить він сам
Руйнувать їх основи.

„І як п'явка, що кров чужу ссе —
Йому лік, сама гине —
Так і вас золотий океан
На мілізні покине.

„В золотім океані вас все
Буде спрага томити,
І не зможе вас хліб золотий
Ані раз покормити.

„І будете ви свідки мені
З краю світа до краю,
Що лиш духа кормильців з усіх
Я собі вибираю.

„Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас —
Той зіллється зо Мною.

„Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводир незрячий.

„Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкращих частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам оця Палестина.

„Це лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга.

„А що ти усумнився на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши цю вітчизну,
Сам не вступиш до неї.

„Тут і кості зотліють твої
На взірць і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети,
І вмирають на шляху!”

XX

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині;
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.

Сипле квіти й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли;
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Що ще вчора байдуже було —
Нині любе й шановне;
Що ще вчора топтав, оплював —
Нині святости повне.

У гебрейському таборі ніч
Проминула в тривозі;
Скоросвіт — всі глядять:

[він ще там
На скелистій віднозі?

Ні, нема! І було те „нема”
Мов жах смерти холодний;
Чули всі: щезло те, без чого
Житть ніхто з них не годний.

Те незримо, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм змисл життєвий,
Просвітляло і гріло,

І безмежна скорбота лягла
На затвердле сумління,
І весь табір, мов чаром, попав
В отупіння й зомління.

Одні одним у лица бліді
Поглядали без впину,
Мов убійці, що вбили у сні
Найдорожчу людину.

Чути тупіт. Чи вихор в степу?
Чи збуваєсь пророцтво?
Це Єгошуа, князь конюхів,
І за ним парубоцтво.

Гонять стада, кудись то спішать...
Чи де напад ворожий?
Всіх їх гонить безіменний страх,
Невідомий перст Божий,

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху.

Голод духа і жах самоти
І безодні старої...
А Єгошуа зично кричить:
„До походу! До зброї!”

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
„До походу! До зброї!”

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жаден, що вмиєть
Пристипило до нього.

Ще момент — і Єгошуа крик
Гирл сто тисяч повторить;
Із номадів лінєвих ця мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять,
Авірона камінням поб'ють,
А Датана повісять.

Через гори полинуть, як птах,
Йордан в бризьки розкроплять,
Єрихонські мури, мов лід,
Звуком трубним розтоплять.

Львів, січень до липня 1905.

УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ

Драма з сільського життя в 5-ох діях

Дієві особи

Микола Задорожний, чоловік літ 45, невеликого росту, похилий, рухи повільні.

Анна, його жінка, молодиця літ 25.

Михайло Гурман, жандарм, високий, здоровий мужчина літ 30.

Олекса Бабич, селянин, літ 40, сусіда Миколи.

Настя, його жінка, літ 35.

Війт, селянин, літ 50.

Шльома, арендар.

Селяни, селянки, парубки і дівчата, музики і т. п. Діється около 1870 року в підгірськiм селі Незваничах.

ДІЯ ПЕРША

Путро сільської хати. Ніз. Надворі зуги шум вітру, сніг б'є о вікна. В печі горить вогонь, при нiм горшки. Анна і Настя пораються коло печі. На лаві, на ослоні, на припiзку і на печі дівчата і парубки, одні прядуть, другі мотають пряжу на мотовилах; на серед хати при стільці один парубок плете рукавиці, другий на коливороті крутить шнур.

Ява перша

Парубки, дівчата, Анна і Настя.

Парубки і дівчата (співають):

*Ой там за горою, та за кременною
Не по правді жиє чоловік з женою.
Вона йому стелить білу постеленьку,
А він їй готує дротяну нагайку.
Біла постеленька порохом припала,
Дротяна нагайка біле тіло реала.
Біла постеленька порохом присіла,
Дротяна нагайка кров'ю обкипіла.*

Настя (перериває, махаючи стиркою). Та тьфу на вас!
Що се ви вигадали такої плаксивої! Мов по покійнику голосять.

1. Парубок (*регозеться*). Ага, а у вас мурашки по шкірі забігали.

Настя. Тю на тебе та на твою голову! Ти гадаєш, що я твого тата жінка, що небіжка ніколи з синців не виходила.

1. Парубок. Го-го, мій тато небіжчик усе говорив: як чоловік жінки не б'є, то в ній утроба гниє.

2. Парубок. О, твій тато добрий цирулик був. Він і хлопам умів кров пускати.

1. Парубок. І задармо! То також щось варто!

Настя. Та повинні-сьте встидатися хоть тут, у тій хаті таке говорити та співати. Пек, осина! То так, як би, не при хаті кажучи, злого духа при малій дитині згадав. Тут Ангели Божі літають, одна хата в цілім селі, де святий супокій, та згода, та лад, та любов — а ви якесь таке завели, що гидко і в губу брати.

1. Дівчина. Та не бійтеся, тітко, ми своєю співанкою святих Ангелів із хати не виполошимо.

Настя. А ти відки се знаєш? А може якраз виполошите? Знаєш, як старі люди кажуть: не викликай вовка з ліса. А то буває таке, що як у злу годину скажеш кому лихе слово, то воно зараз сповниться. Мої небіжка мамуня розповідали, що раз один такий . . .

1. Парубок. Та пипоть вам на язик! Ідіть до печі та глядіть, чи швидко ті вареники будуть, бо далі Микола з міста приїде та нас понаганяє додому.

Настя. Ади, який швидкий. Не бійся, вареники будуть. Гляди тільки, щоб ти свою рукавицю доплів. (*Іде до пезі*).

1. Дівчина. Ну кінчім, сестрички, тогу співанку. Вона дуже красна. А така жалісна, аж плакати хочеться.

Анна (*від пезі*). Почекайте но ви, як заміж повиходите, та на своїх плечах того добра зазнаєте, то вам ще й не так плакати захочеться.

Дівчата. От тобі й на! А ви се відки знаєте? Хіба ви сего зазнали?

Анна. Ну, я не про себе говорю. А втім, що зазнала, то досить мені знати та Богу.

Дівчата (*хвилю мовзгать, потім позгинають співати*):

*Ой мужу ж мій, мужу, не бий мене дуже,
В мене тіло біле, болить мене дуже.
Пусти ж мене, мужу, в вишневий садозок,
Най я собі вирву рожевий квітозок,
Уреу рожу-квітку та й пуцу на воду:
Плини, плини, роже-квітко, аж до мого роду.
Плини, плини, квітко, плини по Дунаю,
Як побазми мою неньку, приплини до краю.*

Н а с т я (*тим гасом повиймала вареники, відцідила їх, полила їх олієм, посолила і ставить на столі*). Ну, годі вам співати! Кядайте роботу! Вареники на столі! (*Парубки і дівгата покидають роботу і з веселим гамором сідають за стіл і їдять. Настя з Анною коло пегі; вона відсипала собі також вареників і сідає на припічку, обернена до стола плезима*). Ну, кумо, помагай і ти!

А н н а (*глядить до вікна*). Господи, яка там шаруга! Коли б тільки наші де з дороги не збилися!

Н а с т я. Не бійся, їм не першина.

А н н а. Не знаю, але мені так чогось лячно, так чогось сумно, як коли б якесь велике нещастя надо мною зависло.

Н а с т я. Та я то, небого, виджу. Цілий день як сама не своя ходиш. Та й уже сама собі міркую, чого би тобі журитися? Живеш, як у Бога за дверми.

А н н а. Я?

Н а с т я. Чоловіка маєш доброго, тихого, роботящого, що трохи не молиться до тебе.

А н н а (*зідхає*). Та що з того!

Н а с т я (*тихіше*). Ага, ти про те, що дітей не маєш. Не бійся, Бог ласкав, будуть ще.

А н н а (*махас рукою*). Ей, я не про те!

Н а с т я. А про що ж? Чого тобі ще треба? Що брати тебе на посагу скривдили? Тьфу! Наплюй ти на їх посаг! Їм твоя кривда боком вилізе.

А н н а (*кидається, мов ужалена*). Йой, кумо! Та хіба я про посаг! І пощо ви мені згадуєте моїх братів? Адже знаєте, що вони мої найтяжчі вороги.

Н а с т я. Знаю, небого, знаю! Наслухалась я про твоє кєр-ваве дівовання.

А н н а (*живо*). Що? Про моє дівовання? Що ви про него знаєте?

Н а с т я (*добродушно*). Все знаю, небого моя, все знаю. Як тебе брати побивали, за наймичку мали, між людей не пускали і вкінці за наймита заміж випхали, ще й на посагу покривдили. Ой, та чи тільки те!..

А н н а. Як то? Ще й більше щось знаєте?

Н а с т я (*сміється*). Та ти, кумо, мене не бійся! Кажу тобі, що знаю все, хоч то від нас не близька сторона, аж у другім повіті, а братів твоїх я й на очі не бачила.

А н н а. А відки ж ви все те знаєте?

Н а с т я (*сміється*). Через сороки-ворони, любонько! Були вже такі люди, що мені доповіли. Навіть би-сь ніколи не вгадала, хто.

А н н а. Певне-сьте дєсь якусь мою посестру на ярмарку бачили?

Настя. Ой, кумонько! Чи то я так на тих ярмарках часто буваю! Ні, таки до моєї хати сама звістка прийшла, та й то не коли, а вчора.

Анна. Ну, то я вже ніяк не вгадаю, хто то міг бути.

Парубки і дівчата (*встають від їди*). Спасибіг вам, тітко Анно, і вам, тітко Насте, за вечерю!

1. Парубок. Господи, тобі слава, що ся душа напхала!

Настя (*б'є його стиркою*). Іди, іди, ти негосподарська дитино!

Дівчата. Ну, пора нам додому, а то позамітає дорогу, то не докопасмося вулицею.

2. Парубок. Не бійтеся, мої ластівочки! Нас тут хлопців досить, кожний по дві вас на плечі візьме, та й додому занесе.

1. Дівчина. Овва, які мені силачі. Ще подвигається та болячки постручуете! (*Збираються, забирають куделі та пряжу і виходять*). Ну, добраніч вам! (*Цілюються з Анною, вона світить їм скіпкою до сіней*).

Анна. Добраніч, дівчата, добраніч! Та приходіть і завтра, будьте ласкаві! (*Загиняє за ними двері*).

Ява друга

Анна і Настя.

Настя. Та було хіба і мені йти.

Анна (*спрягує зі стола*). Ой, посидьте ще троха. У вас хата не сама, а як ваш чоловік буде їхати, то й так попри нашу хату, то почувте. А мені веселіше буде ждати.

Настя (*помагає прятати*). Та воно то так. А все таки хата рук потребує. Ну, та вже для тебе се зроблю... (*Зупиняється серед хати перед Анною з мискою в руках*). Ну, а ти не цікава, від кого я дізналася про твоє дівовання?

Анна. Та що мені! Я не вдатна загадки розгадувати.

Настя (*лукаво*). А твоє серце нічого тобі не говорить?

Анна. Серце? А вам що таке? Що воно мені має говорити?

Настя. Ага, а на лиці мінішся! Бліднеш, то знов черво-нієш! Ну, ну, не лякайся! Я знаю все, від него самого.

Анна. Схаменіться! Що ви говорите? Від якого него?

Настя. Від Михайла, а від кого ж би?

Анна. Від якого Михайла?

Настя. Ей, кумо, та не прикидайся, що нічого не розу-мієш. Адже ми обі не діти! Михайла Гурмана знаєш, а?

Анна (*відступає крок назад і христиться*). Свят, свят, свят! Ви що се, кумо, говорите? Михайло Гурман — так, я зналася з ним, але його давно на світі нема. Він у Боснії згиб.

Настя. Хто се тобі сказав?

А н н а. Я се знаю, брати говорили.

Н а с т я. Еге, то то й є, що брати!

А н н а. Його мати сама лист мені показувала, плакала.

Н а с т я. Ну, то мусів бути лист фальшивий, бо Михайло живісінький.

А н н а. Кумо, бійтеся Бога, не говоріть сего! Може вам приснився? Може дух його вам об'явився?

Н а с т я. Ні, кумо Анно, я тобі кажу: він живісінький. У жандармах служить уже три роки. Десь був у іншій стороні, а тепер його до нас перенесли. Вчора до нас до хати заходив, про тебе розпитувався.

А н н а. Господи, що се таке? Що зо мною діється? Кумо, голубонько! Кажіть, що се вам привиділося, приснилося! Аджеж се... се таке, що здуріти можна! Аджеж я тому Михайлові клялася, присягала, що радше в могилу піду, ніж з ким іншим до шлюбу стану. А тепер!.. Він по мою душу прийшов. Та ні, ні, ви жартуєте, ви тільки так говорите!

Н а с т я. Христися, кумо! Чого ти так перелякалась? Тут видима річ, що брати ошукали тебе. Значить, на тобі нема ніякої вини. Він і сам се казав. Він зовсім не винуватив тебе. О, якби ти знала, як він гарно та щиро говорив про тебе.

А н н а. Ні, ні, ні! Не говоріть мені нічого! Не хочу чути про него, не хочу бачити його. *(Ходить по хаті ламаючи руки)*. Ой, Господи! Ой, Боже мій, та невже сему правда? Невже і тут мене одурили, ошукали, мов ката в мішку продали?

Н а с т я. Та успокійся, кумо! Що вже про те говорити, що попало! Най їм за се Бог заплатить.

А н н а *(все ще в нетямі ходить по хаті)*. І за що? По що? А, знаю, знаю! Вони Михайла боялися, щоб не відібрав від них мові батьківщини. О, так, так! А сей покірливий, наймит, ще й рад, що щонебудь дістав. Господи, рятуй мене! Не дай одурити!

Н а с т я *(бере її за плече)*. Та отямся бо, кумо! Що ти торочиш? Чи не гріх тобі? Ти тепер замужня жінка, треба про се забути.

А н н а *(вдивляється в неї, по хвилі)*. А так, правда ваша! Правда ваша! Забути треба. Хоч би мало серце розірватися, а забути треба. Ой, Господи! І як воно досі не трісло? Кілько я намучилася за ті роки! А тепер гадала, що от-от давні рани перестануть боліти. А тут на тобі! Маш! Той, що досі був для мене померлим, являється наново. Кумонько, матінко моя! Порадь мені, що маю робити? Дай мені якого зілля, щоби тут, отут перестало боліти!

Н а с т я. Де вже мені, небого, до зілля? Не пораджу я тобі нічого, хіба одно: молися Богу, чей він відверне від тебе се лихо.

А н н а. Молилась, кумо, молилась! Товкла чолом о кам'яні сходи при церкві, слізьми плити вмивала — нічого не помагає.

Н а с т я (*надслухує*). Га, чуєш? Мабуть дзвінок тельнякає. Певно наші ідуть.

А н н а (*при вікні*). Тельнякає! Ледве чути за свистом вітру, а тельнякає. Господи тобі слава, що ідуть! Ходімо зустрічати. (*Обі скванно одягаються і виходять*).

Я в а т р е т я

По хвилі входять Анна, Настя і Бабич, увесь у снігу, з батогом у руках.

Б а б и ч. Дай, Боже, вечір добрий!

А н н а. Дай, Боже, здоров'я! Так кажете, мій з вами не їхав?

Б а б и ч. Ні, кумо. Я його ще на соляній жупі лишив. Ще докладав своїй купі дров і щось там почав з війтом перемовлятися, та я не дочікував до кінця та й поїхав за іншими.

А н н а. Бійтеся Бога! Як же ж ви могли його самого лишити в таку страшну негоду?

Б а б и ч. Е, не бійтеся, сам він не буде. Певно поїхав на Купіне з передільчанами. А наші всі на Радловичі гостинцем їхали. Але він швидко приїде, не бійтеся. Конята у него добрі.

А н н а. Ой, я чогось боюся. Кажуть, у лісі вовки появилися. Ще не дай Боже якого нещастя!

Б а б и ч. Та спокійтеся, кумо! Ще Бог ласкав, відверне від нас лиху пригоду. А Микола не дитина. Він за худобу дбас. Ну, стара, ходімо їхати додому, там десь конята перемерзли.

Н а с т я. Ну, добраніч тобі, кумо. Молися, небого, Богу, все добре буде!

Б а б и ч. Добраніч!

А н н а. Оставайтесь з Богом! (*Бабич і Настя виходять*).

Я в а ч е т в е р т а

А н н а (*сама, одягнена в кожусі і хустині, сідає коло вікна і надслухує*). Не чути! Тільки вітер свище і вис. (*Заламує руки*). А він жис, жис, жис! Одурили мене, отуманили, загукали, обдерли з усього, з усього! Ні, не хочу про се думати. В мене є чоловік, шлюбний. Я йому присягала і йому додержу віри (*Надслухує*). Ах! Ось він іде! Ну прецінь! Господи, Тобі слава! (*Виходить*).

Я в а п ' я т а

Микола і Анна.

За сценою гути брязкіт нашійників. По хвилі входить Микола, весь присипаний снігом, в гуні надітій поверх кожуха, в бараня-

зій кугмі, в рукавицях і з батогом. Він стає насеред хати, виймає батіг із-за ременя і погинає обтіпувати сніг, стукаюги при тім о землю зобітьми. Відтак охаюги, погинає роздягатися.

Микола. Ось тобі і заробок! Ось тобі жий та будь! Ой, Господи, і як се я душі не згубив по дорозі, то й сам вже не знаю! Ох, та й утепенився ж я! Та й промерз до самої кости! *(Відсуває вікно і крижить)*. Анно, а коням треба пити дати! Думав напоїти на Купіню, та не мож було!

Анна *(за сценою)*. Добре, добре! Я вже й воду зладила.

Микола *(засуває вікно, здіймає гуню, потім кожує і вішає їх на жердці)*. Ну, заробок, нема що казати! За вісім шісток головою наложи — оплатиться. Цілісінький день роби, двигай, волочися, худобу збавляй, мерзни і мокни, як остатна собака, — і за все те вісім шісток. А прийдеться платити, то й того їм, людоїдам, жаль. І того би зажерли. Як дають чоловікові той кровавий крейцар, то так і видиш, що їх і за тим колька коле. А бодай вас уже раз людська праця розсадила та розперла, що-би-сьте лиш очі повивалювали, нелюди погані! *(Сідає кінець стола і погинає стягати зоботи)*. От іще бідонька моя! *(Крижить)*. Жінко, гей, жінко! Анно! Де ти там?

Анна *(входить)*. Ти мене кликав?

Микола. Таже кликав. Ну, що, коні пили?

Анна. Ще й як. Так біднята перемерзли, мов риби тряслися. Відна худібка! Я їм трохи сировиці до води долила, вишили по дві коновці...

Микола. А їсти мають там що?

Анна. Ну, та вже я не спустилась на тебе, поки ти їм даси. Мають по гарцеві вівса, та й січки я нарізала у заступника на машині, ну, та й сіна поза драбину понапихала. Ба, та чого ти так запізнівся?

Микола. Ет, волиш не питати. От ходи та допоможи мені чоботи стягнути. Ади, позамерзали, як костюмахи, та боюсь, щоб ноги не повідморожувати.

Анна. Пек-запек! Що ти говориш? Ще би нам лиш того бракувало! *(Бере за зобіт, тягне, та заглянувши Миколі в лице, опускає ногу, відступає на крок назад і христиться)*. Свят, свят, свят! Миколо! А тобі що такого? Ти весь у крові!

Микола. Я?

Анна. Бійся Бога! А се що таке? Чи бійка де була? Чи може ти скалічився де?

Микола. Та ні, ні, не бійся!

Анна *(кидається до нього і розпинає лейбик)*. Та почекай лишень! Господи, сорочку покровавив! Ну, що се таке з тобою сталося, Миколо?

Микола. Та то наш війтонько гідний та поважний.

А н н а. Що? Бив тебе?

М и к о л а. Та певно, що не гладив. (*Гримає кулаком о стіл*). Але я йому не подарую! Я на нім свої кривди пошукаю!

А н н а. Ба, та що таке межі вами зайшло? За що?

М и к о л а. Питай ти мене, а я тебе буду. За ніщо! З доброго дива мене вчепився, бодай його той учепився, що в болоті сидить.

А н н а (*все ще оглядає його*). Та не клени, Миколо, не гніви Бога! Ой Господи, та з тебе тут кварта крови зійшла! От це недоля моя! Давай, я обмию. Десь тут ще тепла вода лишилася. (*Іде до пегі*).

М и к о л а (*крижить*). Ні, не треба! Я його до суду завдам! Я завтра, ось так, як є, до самого пана судді піду. Най пани побачать! Не мий!

А н н а (*наливає на миску води і наближається*). Іди, іди, бідна ти голово! Не роби з себе сміховище людське! Війтові нічого не зробиш, тільки з себе сміх зробиш.

М и к о л а. Як то нічого не зроблю? То цісарське право дозволяє отак над людьми збиткуватися? Як він вийт і підприємець від довозу дров на жупу, то йому вільно з чоловіка й душу вигнати?

А н н а. Ти певно знов поліна продавав?

М и к о л а. Ну, та певно, що мусів продати. Бійся Бога, чоловік намучився в лісі, намерзся, як собака, крейцарика при душі не має, а треба прецінь чимось душу підкріпити.

А н н а. Ей, Миколо, Миколо! Кілько разів я тобі говорила: радше потерпи, а не роби сего! А тепер ще до суду хочеш іти! Адже вийт тебе за таке до арешту борше залакує, ніж ти його!

М и к о л а (*глядиць на неї з острахом*). Агій, жінко! Та се ти правду кажеш! А мені се і в голову не прийшло. Ну, на мий!

А н н а (*миє його*). Я би не знати що за се дала, що ти не тільки поліна продав, а ще й сам війтові якесь згірдне слово сказав.

М и к о л а. Я? Та скари ж мене, Господи, що ні! Вчепився мене, що латер не повний. Я, як звичайно, останній накладав, а він до мене. Вже там хтось мусів мене прискаржити, що я пару тих дурних полін продав.

А н н а. А може він і сам видів?

М и к о л а. А дідько його знає, може й видів. Досить, що він до мене. Я тобі, каже, не заплачу, поки латер не буде цілий. А я кажу: Який був у лісі, такий тут є. А він мені каже: Бре-шеш, ти п'ять полін продав. А я йому кажу: Як продав, то не сам продав. І інші продають. А він до мене пристав: Хто продає? Та й хто, та й хто? Що я мав йому казати? По правді, чоловік нічого не бачив, а так на першого ліпшого говорити встидно. От

я возьми та й скажи йому: Та й ви самі, доки-сьте не були підприємцем, то-сьте продавали. Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне гаратати мене палицею! Та через голову, та куди попало. То вже я й не стямився, коли, і хто, і як мене відборонив та на сани посадив.

А н н а (хитає головою). Я так і думала, що ти щось таке мусів ляпнути. Війт не такий чоловік, аби когось задармо вчепився.

М и к о л а (гірко). О, та певно. У тебе кождий чесний, кождий розумний, коби тільки не твій чоловік.

А н н а. Я тобі чести не уймаю, але полін не треба було продавати.

М и к о л а. А мерзнути та о голоді бути треба!

А н н а. Було собі з дому взяти пару крейцарів на горівку, коли вже без неї не можеш обійтися. Аджеж ми вже не такі остатні.

М и к о л а. От таке! На заробок їхати і ще гроші з дому брати!

А н н а. Ну, коли так, то маєш заробок, якогось хотів. (*Застелює стіл і заходитьсь давати вегерю*). Ну, але де ж ти так довго барився?

М и к о л а (гнівно). А тобі що до того? Не твоє діло! Коли я тобі такий нелюбий, то не питайся мене ні про що!

А н н а (ставить миски на стіл). Ну, коли так будеш зо мною говорити, то певно любіший не будеш. (*Мовганка. Микола тарабанить пальцями по вікні, Анна заставляє вегерю. Микола обертається і погинає мовжки їсти. Втім гути стукання до вікна. Анна здригається, Микола випускає ложку з рук*).

А н н а. Свят, свят, свят! А се що таке?

М и к о л а. Хтось до вікна стукає! В таку пізну годину, в таку негоду — ой, може яке нещастя!

Г о л о с з а вікном. Гей, люди, отворіть, не дайте душі загинути!

А н н а. Хтось певно з дороги збився. Біжу отворити.

М и к о л а. Анно, стій! Може яка зла душа?

А н н а. Ба та що? Дати чоловікові загинати? Та й що нам зла душа? Взяти у нас нема що, нікому ми нічого не винні, то чого нам боятися? (*Виходить. Чути калатання засувів*).

Я в а ш о с т а

Микола, по хвилі входить жандарм з карабіном, увесь присипаний снігом, за ним Анна.

Ж а н д а р м. Дай, Боже, добрий вечір!

М и к о л а. Дай, Боже, здоров'я!

Жандарм. Перепрошую, що в таку пізну пору непрошений до вашої хати набиваюся. Але там така страшна буря, куревільниця, що не дай, Господи! Я з дороги збився, думав уже, що або замерзну де в заметі, або вовкам на зуби попадуся.

Анна (*христиться*). Господи!

Жандарм (*озирається на неї, витріщує оці, потім перемагає себе*). А так! Недалеко вже було до того. Там під лісом чути, як вони виють. Кождої хвилі могли бестії зо мною привитатися!

Микола. Та роздягніться, пане, сідайте! Аджеж тепер під ніч далі не підете.

Жандарм. Та куди вже! Ніг своїх не чую, так промерз та змучився! Ой, Господи, тобі слава, що з душею з того снігового пекла вихопився! (*Обтріпується зі снігу і погинає роздягати*). Микола придивляється йому ближче).

Микола. А ви відки, пане шандаре?

Жандарм. Та ходом з міста.

Микола. Ну, так, ходом. Але родом? Даруйте, але мені здається, що я вас десь колись бачив.

Жандарм (*сміється*). Ну, чи не ще! Миколо, старий побратиме! Хіба ж ти не пізнав мене? (*Кленге його по плегах*).

Микола. Михайло Гурман! Так се ти! А ми гадали — — Анно, ба, а ти хіба не пізнала Михайла?

Анна (*зовсім забувшись, стоїть кінець стола і не дивлячись на них шепче молитву*). І остави, і ослаби, і відпусти, Господи...

Жандарм (*регогеться*). Анно! Господине! Що се вам на побожність зібралось? Що ж то, не привитається зі старим знайомим?

Анна (*подає йому руку*). Як ся масте, пане шандар?

Жандарм (*хвилю пильно глядів на неї, потім пустив її руку, зітнів зуби і відвернувся, говорить далі тільки до Миколи*). Ну, нинішньої ночі не забуду, доки життя мого. Знаєте, як я почув крізь вітер ті вовчі голоси, та й то так недалеко — ну, гадаю собі, вже по мені! І так мені нараз мов би хто приском поза плечима посипав. І в тій самій хвилі я побачив збоку світло. Зразу подумав, що то вовк очима блимає, але далі бачу, що стоїть на місці... І вже я нічого більше не думав, не міркував, тільки як не пушуся бігти півперек снігів, через якісь рівчаки, замети та плоти. І Бог його знає, відки в мене стільки сили набралось. Гримнув чоловік собою з десять разів, то правда, але Богу дякую, що хоть кості цілі!

Микола. Ну, що ж, Богу дякувати! Але скажи ти мені, будь ласкав, що се з тобою? Відки ти взявся? Аджеж казали, що ти...

Жандарм (*регозеться*). Ха, ха, ха! Що я, що такого?

Микола. Ну, та що ти погиб, умер...

Жандарм (*сміється ще дужче і підходить до нього. Микола цофасться*). Ха, ха, ха! Та се й правда! Аджеж я небіжчик. Не віриш, Миколо? Я вмерлий? Я з гробу приходжу.

Микола (*переляканий христиться*). Свят, свят, свят!.. (*Слабо всміхається*). Ну, що ти дурниці говориш, Михайле? То не годиться з такими річами жартувати.

Жандарм (*грізно*). Ти думаєш, що я жартую? Ану на, доторкнися мене! (*Простягає руку, Микола відскакує*). А видиш! Та про те дарма! Знаєш, Миколо, по що я прийшов?

Микола. Ти? До мене?

Жандарм. Еге! По твою душу. (*Регозеться*). Ха, ха, ха! Ото налякав! Ну, не бійся, бідолахо! Твоя душа не така то дуже цінна річ, щоб аж мерці з гробу по неї приходили. Не бійся, ади, я живий чоловік, такий, як ти! (*Плеще його по плегах*). А відки я тут узевся, се я тобі зараз скажу. Вернувшись з війська, я продав ґрунт і хату, і вступив до жандармів; ось уже три роки служу. Зразу на границі був, пачкарів ловив, а отсе пару неділь тому перенесли мене в сей повіт.

Микола.. І чи не можна було відразу се сказати? А то на тобі! Взевся страшити мене небіжчиком. Ей, Михайле, Михайле! Ти, як бачу, все ще такий збиточник, як був колись. (*Хитає головою*). Ну, сідай та от вечеряй з нами.

Жандарм. Отсе справді розумне слово. (*Бере за ложку і сідає коло стола*). Ба, а ви чому так пізно вечеряєте? Адже певне вже північ буде!

Микола. Адже я в такім самім був, як ти. Тільки недавно з дороги приїхав.

Жандарм (*їдязи*). З якої дороги?

Микола. Та з міста. Латри возив на жупу та й так припізнався. Насилу додому допхався (*їсть*). А ще мені лиха доля казала їхати на Купіне. Думав, що ближче буде, півперек ліса, а тим часом там замело так, що я трохи худоби навіки не збавив.

Жандарм (*кладає ложку і глядить на нього здивований*). Що? Ти сеї ночі на Купіне їхав?

Микола. Таже їхав.

Жандарм. Попри купінську коршму?

Микола. Ну, таже не куди. Ще зупинився, хотів коні напоїти, та якась мара відро урвала. Почав було стукати до жидів, але якось ніхто не виходив, а я подумав собі: Ей, уже й так додому близько! Та й не достукавшись, взявся та й поїхав.

Жандарм. А давно се було?

Микола. О, певно, що вже зо три години тому. Хоч то від нас до купінської коршми ледве пів милі, але як я почав їхати,

як почав стрягнути та з дороги збиватися, то здавалося, що принаймні пів року їду. А тут чоловік сам-самісінький у лісі.

Жандарм. То ти сам їхав? І не тямиш, їхав ще хто за тобою?

Микола. Де там! Усі наші геть поперед мене виїхали, та й усі їхали на Радловичі, гостинцем.

Жандарм. Ну, а в коршмі світилося?

Микола. Та було світло, але вікна були заслонені та й двері замкнені. Мабуть жиди вже спали, бо на мій стук ніхто не обізвався.

Жандарм *(воркоже)*. Ну, певно! *(їдять, мовганка. Анна сидить на припізку, силується їсти, та не може)*. Ну, спасибіг вам, пане господарю, за вечерю! *(Кладе ложку і встає)*.

Микола. За мало. Видихай здоров! *(Встає також, оба сідають на лаві)*.

Анна *(мовчки спрятує зі стола)*.

Жандарм *(придивляється Миколі збоку)*. Ба, що се у тебе, Миколо, таке лице обдряпане? Я щось не тямлю, аби ти був охочий до бійки?

Микола *(змішаний)*. Я? Ха, ха, ха! Та куди мені до бійки? Я чоловік спокійний. А се ті нещасні латри сьогодні так мені доїхали. Тількищо я почав брати з купи поліна, а вся верхня верства гур-гур на мене. Ще щастя, що мене на місці не забило.

Жандарм. Ов, то погана пригода!

Микола. Ой, най Бог боронить від такого зарібку!

Жандарм. А багато заробляєш на день?

Микола. Е, тільки того зарібку, як кіт наплакав. Вісім пісток на день. А кілька чоловік надвигається, намерзнеться, намучить себе і худобу і нагризеться, то й відрікся б і того зарібку.

Жандарм *(знов придивляється його лицю)*. Але тебе, брате, таки порядно ті поліна мусіли заїхати. Ціле праве лице мов граблями подряпане.

Микола. Та кажу тобі, що як на мене з правого боку поліна гуркнули, то я думав, що вже мені голову нагамуз розбили.

Жандарм *(встає, проходиться по хаті і сідає ліворуз від Миколи, а потім глядить на нього)*. От, та бо у тебе і з лівого боку ще гірше каліцтво.

Микола *(змішаний)*. А то я тим боком на землю впав, на ріщя, та й так направився. Ще щастя, що око на сук не висадив.

Жандарм *(заглядає йому в очи)*. Е, та бо і спереду шрам на чолі, зовсім, як би хто подряпав. Ще й синці попід очима. Ей, Миколо, признайся, се не від поліна!

Микола (*ще гірше змішаний*). Що ти знов! До чого маю признатися? Бігме Боже, що я з ніким не бився! Та й пощо би я тебе дурив?

Жандарм (*сміється і клепле його по плезі*). Ну, ну, Микола, не бійся! Я нині твій гість, то не потребуеш мені ні до чого признаватися. Але се одно тобі скажу, небоже: ти на крутаря не вродився. Видно відразу, коли хочеш щось збрехати, а воно тобі ані руш не удається!

Микола (*зляканий*). Алеж скари ж то мене, Господи! . .

Анна. Микола, та покинь же божитися! Ось подумай радше, де ми пану шандареві постелимо. Пізна година, а ви оба помучені, пора спати.

Микола. Ай, ай, ай, твоя правда, небого! А я дурень, забалакався та й забув про се. Я зараз, зараз! (*Хапається сюди й туди по хаті, та не може потрапити на лад. Надіває шапку та й кожу*).

Анна. Ба ти куди?

Микола. Я зараз! Знаєш, я так думаю: околот соломи принесу, постелимо Михайлові отут на землі. Ти тільки верет яких приладь, подушку, а кожухом накриється.

Жандарм. О, спасибіг вам. У мене є свій плац.

Анна. Та я би була сама за соломою пішла.

Микола. Ну! Куди тобі! Я сам заразисько принесу. (*Бере шапку і виходить*).

Ява сьома

Ті самі, без Миколи. Анна порасться коло постелі. Жандарм підходить до неї і бере її за плечі.

Жандарм. Анно!

Анна (*ледве гутно*). Чого тобі?

Жандарм. Що, ти навіть поглянути на мене не хочеш?

Анна (*обертається до нього лицем, але зараз спускає оги вниз і мовчить*).

Жандарм (*довго дивиться на неї*). Нелюди! Поганці. Таки додержали слова, закопали тебе живцем у могилу! Бог би їм сього не простив!

Анна. Про кого се ти?

Жандарм. А про кого ж би, як не про твоїх коханих братчиків? Знаєш, як мене взяли до війська, то один із них у коршмі виразно сказав мені: „Ти, Михайле, іди в Божий час, але про Анну і не думай. Не буде вона твоя, хоч би ми мали її живцем у могилу закопати”. Я тоді розсміявся йому в очі, але бачу, що вони таки поставили на своїм.

А н н а (*несміло*). Так ти... не гніваєшся на мене? Не проклинаєш мене?

Ж а н д а р м. На тебе, бідна сирото! Хіба ж я не знаю, що ти тут нічого не винна, що у тебе не було власної волі, що тебе загукали, одурили, замучили? (*Анна плаже*). Та ні, признаюся тобі, в першій хвилі дізнавшись, що ти вийшла заміж за отсего тумана, я був лютий на тебе. Я був би вбив тебе, коли б ти була близько. Я цілими днями бігав, мов одурілий, по полю і кляв тебе, просив на тебе у Бога найтяжчої кари, найстрашнішого лиха.

А н н а (*перелякана*). Михайле!

Ж а н д а р м. Не бійся, Бог не дитина, щоби слухати прокльонів одурілого чоловіка.

А н н а (*крізь сльози*). Ой, боюсь, що він таки вислухав тебе!

Ж а н д а р м (*радісно*). Що? Значить, ти не забула мене? Любиш мене ще, Анно?

А н н а (*з переляком відпихає його від себе*). Мовчи, мовчи! Що ти говориш? Не смій до мене так говорити. Я шлюбна жінка, я чоловіка маю.

Ж а н д а р м. Е, що такий чоловік! Нині є, а завтра може не бути.

А н н а. Як то? Що се значить? Що ти говориш?

Ж а н д а р м. Нічого. Так собі. Але якби його не було, то ти...

А н н а. Мовчи, мовчи! Не говори! І про чоловіка мого не смій думати нічого злого!

Ж а н д а р м. Ет, говори собі! Се ми вже побачимо. Що я про него думаю, то моя річ.

А н н а (*бере його за рам'я*). Михайле, що ти думаєш, скажи мені?

Ж а н д а р м. Дай мені спокій! Завтра побачиш!

А н н а. Завтра? Значить, є щось? Ти щось задумав? Щось страшне? О, так! Бачу се по твоїх очах! Чула се з твого голосу, коли ти розпитував його про ті шрами. О, я знаю тебе, у тебе кам'яне серце! Я не буду просити тебе, щоб ти змилювався над нами, не погубляв нас. Одно тільки тобі скажу, що двоє невинних людей візьмеш на душу!

Ж а н д а р м. Я маю в Бозі надію, ані одного не візьму. Але те одно тобі скажу, що твій чоловік був би дуже добре зробив, коли би нині дома сидів і не їздив на заробок.

А н н а. Звір ти, звір лютий! Наострився пожерти нас і тепер думаєш, що найшов притоку. Але Бог тебе покарає, тяжко покарає!

Жанدارм (сміється). Ха, ха, ха! Ось гарно: двоє мерців зійшлося, що за життя любилися і по смерті одно за друге не забули, а зійшовшись, не мають що ліпшого робити, як сваритися. Анно, серце моє! Невже ж я такий ненависний тобі?

Анна. Чого ти хочеш від мене? Чого прийшов у сі сторони?

Жандарм. Богом тобі кленуся, що я не хотів. Два місяці я вже тут, а знаєш сама, що я досі оминав вашу хату. Аж сьогодні — не знаю, чи Бог, чи зла доля завела мене до вас.

Анна. Годі. Чоловік іде! (Стелить постіль, жандарм сідає кінець стола і ніби дрімає).

Я в а в о с ь м а

Ті самі і Микола з околотою соломи.

Микола (кидає околїт насеред хати). Ну, та й шаруга ж там, Господи! Завтра мабуть нашу хату рівно зі стріхою замете. Адже я ледве докопався з хати до стодоли. (Роздягається). А ти що, Михайле, дримаш? А я думав, що ти з давньою знайомою (моргає на Анну) схочеш побалакати. Адже ви колись любилися...

Жандарм. Е, чи одні то дурниці чоловікові по голові стріляли, поки молодий був. А тепер як чоловіка в війську промуштрували, та по босняцьких горах прогнали, та на шандарській службі підгартували, то куди вже йому давні любові згадувати. Та й твоя жінка, вибачай за слово, якась мов прикисла троха. Мабуть міцно її в руках держиш, га?

Микола. Я? Її? Господи, та вона мене... Та я би її... Але що таке говорити! Смішно мені старому. А от що сумує та тоскує вона коло мене, се правда.

Жандарм. Ну, се вже ваша річ. Що мені в те мішатися!

Микола. Так, брате, твоя правда. Муж і жінка — одна сотона; чужому нема що туди пальці втиркати.

Анна (стелить жандармові на землі). Ти, Миколо, двері позамикав?

Микола. Ба, а як же! (Позіває). О, пора в стебло. (Христиться і шепотом молиться до образів).

Жандарм. Та хіба й собі роздягатися. (Роздягається, христиться і лягає на землі). А якби я завтра рано не збудився, то будьте ласкаві збудити мене, скоро встанете.

Анна. Добре, добре. (Кладе його карабін на лаву, заглядає до пезі і затикає її. Тим часом Микола скінзивши молитву, розперізується і лягає на постелі).

Микола. Ти спиш уже, Михайле?

Жандарм. Та дрімаю. Або що таке?

Микола. Та нічого. Добраніч тобі!

Жандарм. Добраніч!

Анна (*христиться, відтак стає за припізок і гасить лампу*).

Заслона спадає.

ДІЯ ДРУГА

Декорація та сама. День. В пегі горить. Микола парить березове пруття і крутить ужівки. Анна то порасться коло пегі, то помагає йому.

Ява перша

Микола і Анна.

Микола. Ну, держи добре, не пускай! (*крутить*). Так. Тепер давай сюди. Най його хобоба спіткає з його латрами! Плюнув би чоловік на той заробок, а тут ні, їдь знов, щоби того проклятого латра докапарити, щоб він йому стікся!

Анна. Та чей нині легше буде їхати, ніж вчора. Бач, випогодилося!

Микола. Ага, випогодилося! А вчора замело зі шумом, що й сліду не найти. Ні, я таки не поїду сьогодні. І себе збавлю і худобу, а за що? Нехай він пропадає зі своїми латрами.

Анна. Та то певно, що ліпше не їхати, ніж по снігах з тягаром копатися. Латри не втечуть, а робота й дома найдеться. Ой, якби ти був учора мене послухав та не їхав!

Микола. Або що?

Анна. Та нічого. Але моє серце чує якусь біду. Яка мені нині погань снилася, то нехай Бог боронить! Десь ніби я коралі сію по хаті, по оборі, по цілім селі, та такі грубі та червоні...

Микола (*немов сам до себе*). Коралі то сльози.

Анна. А далі десь ніби на нашу хату з усіх боків пси гавкають, у двері лізуть, у вікна голови пхають, та такі люті та розжерті.

Микола. Люті пси то нападуть.

Анна. А далі десь ніби мене до шлюбу вбирають, а в саме біле: білі черевики, білу спідницю, білу перемітку.

Микола. Свят, свят, свят! Що тобі, жінко? Най Бог відвертає від нас усе лихе! Що ти говориш?

Анна. Та що таке? Хіба се що значить?

Микола. Та... бодай у лиху годину не згадувати! Господи! Сон, мара! На все Божя воля. Не треба ніколи забігати поперед батька в пекло, ось що! (*Крутить далі*). Гм, і що його робити з тими латрами, і сам не знаю.

А н н а. Може би піти спитати Бабича, чи він їде?

М и к о л а. То правда. Як він їде, то ніяково мені лишатися. Як тільки сани полагоджую, то зараз піду до него. *(Кидає готові уживки і сідає на лаві)*. Ой, крижі болять! Господи, проробив чоловік свою силу на чужих людей, а тепер для себе лиш остачки лишилися. Анно!

А н н а *(коло пегі)*. Чого тобі?

М и к о л а. Що сей шандар так рано скопився? Я й не бачив, коли вийшов.

А н н а. Казав, що мусить, служба...

М и к о л а. А знаєш, як я його побачив, то зразу одеревів на місці. В таку годину, в тім мундурі — зовсім здавалося, що се мертвець з тамтого світа до нас приходить. А тим часом, бачу, він живий.

А н н а. А хіба ж ти не знав, що він у наших сторонах?

М и к о л а. Я. Та відки я мав знати? Я був певнісінкий, що він вже давно зогнив у Боснії. Аджеж твій братьо присягався передо мною, що його нема на світі, навіть карту з війська показував. Тільки то біда, що я неписьменний, то й не міг прочитати.

А н н а. Значить, тебе так само одурили, як і мене.

М и к о л а. Не знаю, пощо їм так конечно забаглося випхати тебе на десяте село.

А н н а. А я знаю. Не хотіли мені нічого дати з вітцівщини. Ну, а якби я була пішла за Гурмана, то той би їм з горла видер. Ти знаєш, який він був чоловік. Боялися його, то й постаралися разом з війтом, що його, одинака в матері, випхали на війну, а потому скористали з часу, щоб мене також випхати в інший бік. Ось і вся мудрість.

М и к о л а. Господи, а я й не догадувався, куди стежка в горох! Чоловік з багачами кумпанії не водив, то й на багатських штуках не розуміється. *(Анна проходить коло нього, він ловить її, прихилює і цілує в голо)*. Бідна ти, моя небого! А ти дуже любила сего Михайла?

А н н а *(спалахнувши)*. Ну, що вже про се говорити? Любила, чи не любила, тепер нема що й згадувати. От радше йди сани ладь! Обід уже готов. Поки ти там упорасешся, то вже вистигне як слід.

М и к о л а. Твоя правда, Анно! *(Встає і бере уживки)*. Не час бідному згадками бавитися, треба роботу робити. Наливай лишень, я зараз буду готов! *(Виходить)*.

Я в а д р у г а

Анна і Микола за сценою.

А н н а *(наливає борщ у миску, насипає у другу фасолю і ставить на стіл)*. Чи дуже любила сего Михайла? Здається, що

дуже, коли й доси вся тремчу, всю мене мороз проходить, як його згадаю. Здається, що такі дуже. А може більше боялася його, ніж любила. У, сила у него! Вола за роги хопить та й на землю кине. Господи, таких, як мій, то йому ніщо двох в одну жменю. Самим поглядом, здається, наскрізь тебе прошибає, мов розпаленим дротом. Ох, та й боюсь я його тепер! Боюсь, як найтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то зітре нас на порох, знищить, зруйнує. Бо хіба ж мій чоловік зможе з ним боротися?

Микола (за сценою). Анно, гов, Анно!

Анна. А чого тобі?

Микола. Де ти рептюх поділа? Най коням сіна накладу.

Анна. Та рептюх осьде в сінях; я давно сіна наклала. Ходи їсти! (Вигортає вогонь із печі).

Микола. Зараз, тільки ще лещети поладжу. Десь два лещети випали.

Анна. Та лиші лещети напотім, не втечуть! Ой, Господи, чим далі, тим чогось гірше мені робиться. Моторошно, мов перед пожаром. Усе мені здається, що ось-ось якесь нещастя...

Я в а т р е т ь я

Микола і Анна.

Микола (скрипнує дверми входяги). Н-ну!

Анна (схапується від печі). Ох! Се ти?

Микола. А тобі що такого, жінко? На тобі лица нема!

Анна. Нічого, нічого. Щось мені недобре зробилося. Се мабуть від печі... Я трошки загоріла, та голова крутиться. Сідай лишень та їж, я нап'юся води, то мені легше буде.

Микола (сідає за стіл, христиться і бере ложку). Та ходи й ти обідати. Мені якось самому страва в рот не лізе.

Анна. Е, що там! Не прибагай собі нічого, їж! А я тим часом піду до Бабича та спитаю його, чи їде він у ліс.

Микола. Га, коли так, то йди. Троха пройдешся, то чей і голова перестане боліти. Іди, йди! (їсть).

Анна (накидає на голову хустку і направляється до дверей. В тій хвилині двері відгиняються. Входять жандарм, вїйт, Бабиг, присяжний і ще один селянин).

Я в а ч е т в е р т а

Микола, Анна, жандарм, вїйт, Бабиг і один селянин.

Вїйт (входяги). Слава Ісусу Христу!

Микола. Слава на віки. Просимо до обїду!

В і й т. Обідайте з Богом святим, най Бог благословить!

Микола. Сідайте, пане вийте. Що вас сюди до нас приводить?

В і й т. (*сідає на ослоні плсгима до стола, жандарм на лаві, присяжний і селянин стоять і роззираються по хаті*). Гм, так собі. Маємо до вас маленьку справу.

Микола. До мене? А то що такого?

В і й т. Ви вчора сказали пану шандареві, що були вночі в коршмі на Купіню?

Микола. Та був. Не в коршмі, а під коршмою.

В і й т. І пізно вночі?

Микола. Та пізно. Бже за мною, бачу, ніхто не їхав.

В і й т. Ви приїхали додому закровавлений?

Микола. Та... та... так.

Жандарм. Що? Ви й додому закровавлений приїхали? Я сего від вас не чув. Газдине, правда се?

Анна. Та правда. Я сама його обмила.

Жандарм. О, се важна річ. (*Пише в книжечці*). А ви ж сказали, що в лісі скалічилися ще, як латри брали. Значить, ви й до міста їхали закровавлений і з міста верталися у крові?

В і й т. Він вам так казав? Ну, се правда. Він у місті був здоровісінкий і зовсім чистий. Я прецінь його сам бачив на жупі.

Микола. Скажіть же всю правду, пане вийте.

В і й т. Яку всю правду?

Микола. Аджеж се ви самі мене так покровавили.

Жандарм (*схапується*). Що, що, що?

В і й т. Брешеш, Миколо. То правда, що ми троха з тобою перемовилися за ті поліна, але покровавити тебе я ані гадки не мав.

Микола. Я маю на те свідків. Я навмисне не змивав крові з себе і додому так приїхав, щоби вас до суду завдати.

В і й т. Ха, ха, ха! Мене! До суду!

Жандарм. Яких маєте свідків?

Микола. Та от кум Бабич і кум Калинич також там були, то можуть посвідчити.

Бабич (*шкрябається в голову*). Та бути я був, то нема що казати; але того я не бачив, аби вас кум начальник покровавив. Ударив вас поза вуха, то правда, але щоби вас отак подряпав, то я того не можу посвідчити.

Селянин. І я також не можу.

Жандарм. Миколо Задорожний, я вас арештую. (*Видобуває з торби залізні ланцюжки з наружниками*). Давайте сюди руки і не думайте опиратися, бо вам гірше буде.

Анна. Ой, горечко моє!

Микола. Арештуєте? Мене? За що?

Жандарм. Ви самі певно ліпше знаєте, за що. Вчорашньої ночі на Купіню в коршмі всіх жидів вирізано.

Микола. Ой, Господи! То я би мав у тім бути?

Жандарм. Я не знаю. Дай Боже, щоби ні. Але скажіть самі, чи против вас усе не свідчить? Коли ви невинні, то не маєте чого боятися, на суді ваша правда покажеться. Але я мушу своє зробити. Давайте руки!

Микола. Бог видить мою душу. Я невинний. Робіть зо мною, що хочете. *(Подає руки, жандарм заковує його)*.

Жандарм. Так, то розумно. А тепер скажіть мені, де ті чоботи, що ви вчора мали на собі?

Микола. А онде стоять у запічку.

Жандарм. Присяжний, подай їх сюди! *(Присяжний подає, вїйт і жандарм оглядають їх до вікна)*. Є! Ось кров!

Вїйт. І ось тут є!

Жандарм. То сумно. Відложіть на бік!

Микола. То з мене кров, як я їхав.

Жандарм. Се вже будете в суді толкувати, се до нас не належить. Ви мали з собою сокиру? Де вона?

Микола. Он під лавою.

Жандарм. Присяжний, подай її сюди! *(Присяжний подає, жандарм і вїйт оглядають)*. Є й тут кров. Ось на топорищу.

Вїйт. І ось на обусі. І ось на лезі.

Жандарм. Відложіть на бік. А тепер покажіть кожух! *(Оглядають кожух)*. Є й тут. Відложіть на бік. *(Іде до постелі і шукає під подушками в соломі. До Анни)*. Отворіть скриню!

Анна *(весь той час стояла мов остовпіла, не рушається з місця, тільки глядить на нього)*.

Жандарм. Чуєте, жінко, отворіть скриню! *(Коли вона не рушається, він виймає її із-за пояса ключ, відгиняє скриню і разом з вїйтом позгинають перешукувати все)*. Ну, тут нема нічого. Пане вїйте, присяжний і ви свідки, ідіть з ним і перешукайте все обійстя, шопу, комору, столоду, всякі скритки! А я тут переслухаю газдиню.

Вїйт. Ну, Миколо, ходи з нами!

Микола. Господи, Ти знаєш, за що на мене такий тяжкий хрест посилаєш, нехай буде Твоя воля! *(Виходить, за ним вїйт, присяжний і селянин)*.

Я в а п ' я т а

Жандарм і Анна.

Жандарм *(хвилю мовжить, стоячи недвижно серед хати напроти Анни, яка стоїть коло вигаслої негі)*. Відтак він випростовується і підносить голову. Гостро). Анно!

А н н а *підводить голову, глядить на нього з невисказаною тривогою і опускає оці*).

Ж а н д а р м. Сюди ходи!

А н н а *(підходить до нього і зупиняється)*.

Ж а н д а р м. Ближче, ближче! Гляди мені в очі! Просто!

А н н а *(силується глядіти, тремтить уся, потому кидається перед ним на коліна)*. Михайле! Михайле! Не муч мене! Не можу глядіти на тебе! Ти такий страшний!

Ж а н д а р м. Дурна! Чого тобі боятися? Для злодіїв, розбійників я можу бути страшний, се моя служба. Ти не бійся!

А н н а. А леж він нічого не винен! Михайле! Що ти наговорив на него? Клянусь тобі, він не винен!

Ж а н д а р м. Хто він? А, твій Микола! Ну, а може й винен?

А н н а. Ні, ні, ні! Ніколи! Він такий добрий, він хробака дармо не розтопче, не то, щоб чоловіка вбив!

Ж а н д а р м. А мене вбив! Мене зробив нещасливим! Ні, не говори мені про него! Яке мені до него діло? Я йому не ворог, а графілися такі сліди, що свідчать проти него, то я мушу арештувати. Мушу, чуєш? Се моя служба. Коли він не винен, то в суді його правда покажеться.

А н н а. Так чого ж ти від мене хочеш? Я прецінь з ним не була, нічого не знаю. Лиш то знаю, що приїхав кровавий і казав, що його війт побив.

Ж а н д а р м. Байдуже мені про се. Будеш те в суді говорити. Я про що інше хочу з тобою побалакати. Анно, дивися мені в очі! *(Бере її за плегі і вдивляється їй в оці)*. А ти ще гарна, молода, свіжа! Анно, любиш мене?

А н н а *(тремтить)*. Михайле, пусти мене!

Ж а н д а р м. Ні, не пущу! Скажи зараз, любиш мене?

А н н а *(відвернувшись)*. Ні, ні, не люблю! Ти страшний! Не люблю!

Ж а н д а р м *(грізно)*. Гляди мені в очі, чуєш! *(Анна дивиться йому в оці)*. Скажи тепер, любиш мене?

А н н а. Михайле! Братчику мій, не муч мене! Коли отак впираєш у мене свої очі, то мені так важко, так страшно! Сама несвоя стаю!

Ж а н д а р м. Дурниці! Говори, любиш мене?

А н н а *(ледве гутно)*. Люблю.

Ж а н д а р м. Ще раз скажи! Голосніше!

А н н а. Люблю.

Ж а н д а р м. Пам'ятай же. І будеш мосю? Стій просто, не трясись! Знай, що від мене не втечеш! О, я не такий, щоб тебе пустити з рук! Раз мені щастя всміхнулося по стільки роках, то вже я тепер не випущу його! Зубами в нього віп'юся, а не випущу. Говори, будеш мосю?

А н н а. Ради Бога, Михайле! Не говори сего! Я шлюбна жінка! Я присягала. Гріх мені таке слухати, гріх подумати про таке!

Ж а н д а р м. А не гріх було дати мені слово, а потому вийти за другого? Не гріх украсти моє щастя?

А н н а. І моє вкрадено, голубе мій! І моє серце розбито, і мене з нелюбом спаровано! З туманом отаким, що з ним ні в кут, ні в двері, що з него люди сміються, що хіба хто не хоче, той з него не глузує! А ти ще дорізати мене хочеш!

Ж а н д а р м. Дарма, дурне говориш! Коли се правда, що кажеш, то будь моєю! На злість тим, що нас розлучили. На перекір тим, що вкрали наше щастя. Ми його відокрадімо, наше щастя!

А н н а. Бог нас покарає, Бог!

Ж а н д а р м. Не слухай того! Бог нашої муки не потребує. А трафилась нам нагода, то й поживймо свобідно та покуштуймо щастя.

А н н а. Чи довго воно потриває?

Ж а н д а р м. Щастя ніколи довго не триває. Щастя все — день, година одна, хвилинка.

А н н а. А потому?

Ж а н д а р м. Потому? Мені то в голові, що потому буде! Досі бідували та мучились і потому те саме буде. Овва, велика невидальщина. Хіба тобі страшно?

А н н а (не зводячи з нього очей, ледве зутно). Ні, не страшно.

Ж а н д а р м. Так хочеш бути щасливою?

А н н а (так само). Хочу.

Ж а н д а р м. Так будеш моєю?

А н н а (так само). Буду.

Ж а н д а р м. Пам'ятай же! Держу тебе за слово. А як і тепер мене одуриш, то горе тобі! А страшно пімщуся на тобі й на нім.

А н н а (так само). Ні, не одурю.

Ж а н д а р м. Ну, продружайся! Що се ти мов кризь сон говориш? (Потрясає її за плегі). Ось вони надходять. Плач, ламай руку, щоби нічого не догадалися. Проси мене, щоб я його помилював. А як відведуть його до міста, то я до тебе навідаюсь.

А н н а (з заломаними руками стоїть мовчки коло пегі).

Я в а ш о с т а

Ті самі і Микола скований, вїйт і селянин.

Ж а н д а р м. Ну, що ж, вїйте, найшли що підозріле?

В і й т. Нічогісінько, пане шандаре. Тільки на санях двох лещетів нема, а на третім троха кров'ю замазано.

Жандарм. Ага, се також важне. *(Записує в книжці)*. Ну, а тепер ведіть його. І отсі річі заберіть. Лещет із саней виняли?

Присяжний. Я виняв, ось він.

Жандарм. Добре. Візьміть, а пантруйте, аби кров не стерлася. А ви, вийте, форшпан для нас вистарайте. По снігу тяжко буде арештанта аж у місто пішки гнати. А може у нього спільніки є, то щоб де в лісі не напали та не відбили.

Микола. Господи! Що се зі мною діється? Защо на мене така кара тяженька?

Війт *(шкробається в голову)*. За форшпан, пане шандаре, тяжко буде нині. В кого є тягло, то всі потягли на заробок, то до латрів, то до клеців. От, хіба би його власні, Миколові коні взяли і в його сани запрягти.

Жандарм. А що ж, і се можна.

Війт. То тут може хтонебудь з вами присісти: буде кіньми гнати і потому приїде назад.

Жандарм. Дуже добре. Мені ще й так мабуть прийдеться сюди вернути, за спільниками шукати.

Війт. То ще й ліпше. Ану, куме Бабичу, ідіть та запрягайте! *(Бабиз відходить)*.

Микола *(що досі сидів на ослоні та втирає руками сльози)*. Анно!

Анна *(мов остовпіла)*. Чого тобі, Миколо?

Микола. У тебе чиста душа, невинна... Молись Богу, щоб швидко й моя невинність виявилася.

Анна. Чиста душа... А хіба ж твоя менше чиста?

Микола. А господарства пильнуй! Не багато у нас тої мізерії є, то щоб і те не пропало. А на адукатів не траться, щоби мене боронили. Маю в Бозі надію, що й без них мене Отець Милосердний із того нещастя вийме.

Анна. Га, коли так кажеш...

Микола. Так, так, так, не роби того. Здайся на Бога. А тільки... *(Тремтить, його лице кривиться до плагу, руки судорожно обіймають її)*. Анно! Аннице моя! Тільки ти... не забудь мене! *(Утирає оги)*.

Анна. Ну, що ти, Миколо! Чи слід тобі при чужих людях плакати? Вспокійся! Бог нас не лишить.

Микола. Га, Божа воля! Най він з усіма нами робить, що задумав. Ходімо, люди добрі! *(Цілує Анну і виходить, за ним жандарм, війт і інші. Анна по його відході хогє кинутися до дверей і зупиняється, хапає себе за голову, відтак ламає руки)*. От тобі й Ангели Божі понад хатою перелетіли!

Заслона спадає.

ДІЯ ТРЕТЯ

Місце перед коршмою. З правого боку сільська дорога, з лівого високий пліт, у глибині сцени коршма з широкою, отвореною брамою. Під коршмою ослони, коло плота грубі дерев'яні колоди, на яких можна сидіти.

Я в а пер ша

Три дівчини виходять із коршми по-недільному вбрані.

Перша дівчина. Живенько, сестриці, живенько біжіть та скликайте парубків!

Друга дівчина. Або що? Що казав Шльома?

Перша дівчина. Буде музика. Біжіть!

Третя дівчина. Ба, а вїт позволив?

Перша дівчина. Та видно, позволив, коли Шльома каже.

Я в а дру га

Вїт і дівчата.

Вїт (*надходить вулицею і завертає до коршми, загує їх слова*). Ага, ви вже про музику! Не позволив вїт, не позволив, і не позволить ніяким світом.

Третя дівчина. На масш! А чи я не казала?

Друга дівчина. Як то, то й на пущіне музики не буде?

Вїт. А не буде, не буде.

Перша дівчина. Не слухайте, сестриці! Біжіть живенько! Коли Шльома казав, що буде, то вже певно буде! (*Беруться за руки і сміючись вибігають*).

Вїт. Ах, ти сороко траскітлива! То в тебе Шльомине слово старше, ніж моє? Чекай но ти! (*Грозить на неї костуром, відтак поправивши на собі кожух, іде до коршми*).

Я в а трет я

Настя і ще дві жінки виходять із коршми.

Настя. Та куди ви, кумо?

Перша жінка. Та хіба додому.

Настя. Е, маєте час. Там у вас, Богу дякувати, діти не плачуть. Ось посідаймо тут на колоді. Адить, як сонечко пригріває, аж любо посидіти. Ще тільки пущіне, а тут уже немов би весна починалася.

Друга жінка. Та й справді сядьмо. Нікуди нам квапитися. Чую, що музика буде, то подивимося, як молодіж гуляє. *(Сідають)*.

Перша жінка. То кажеш, кумо Насте, що з Миколою зле?

Настя. Дух святий з нами, кумочко! Кажуть, що його таки вішати будуть.

Обі жінки. Господи! *(Христяться)*.

Перша жінка. І хто би подумав, що він душогуб! Такий тихий та смирний...

Друга жінка. Ой, кумонько, чоловік усе чоловіком, а нечистий, бодай моци не мав, усякого підкусить.

Перша жінка. Ба, та чути, що там великі гроші у Абрамка забрали. Не знати, чи віднайдено їх?

Настя. Де там, ані сліду. Микола мовчить, як заклятий, не хоче видати спільників.

Перша жінка. От дурний! Ніби то йому що допоможе, як він буде гнити, а ті уживати.

Друга жінка. Га, то у них уже такий злочинський закон, що один другого не сміє видати, аби і сам ось тут погибав.

Перша жінка. То кам'яні душі. Господи! І десь такі люди родяться і материне молоко ссуть і по землі ходять і пісні співають!

Друга жінка. Ні, кумо, пісень вони не співають. Ніколи не співають. Хіба ти чула коли, щоб Микола співав?

Перша жінка. Та й справді! Відколи його знаю, то пісні я від него ніколи не чула! Ото диво!

Друга жінка. Ну, а що ж його жінка? От іще бідна! Така молода, така красна, і з такого роду славного!.. Адже про її вітця по всіх селах слава йшла. Перший богач був на весь повіт, і ліпотент громадський. А тепер ось на яке зійшла!

Настя. Ой кумонько! Не знаєте ви, що то за жінка.

Перша жінка. Ну, або що?

Настя *(понижає голос, з притиском)*. Остатна!

Обі жінки *(б'ють себе об поли руками)*. Що ви кажете?

Настя. Що чуєте. Адже ми близькі сусіди. То я ніби не вважаю, але все добре бачу, що у неї робиться.

Обі жінки. Ну, та що, що? Розкажуй!

Настя. Та що вам розказувати? Гидко розказувати. Знаєте, з ким собі заходить? З шандаром. З тим самим, що її чоловіка до криміналу завдав.

Жінки. Господи!

Настя. Вона здавна з ним любилася, ще дівкою будши. Він з того села, що й вона. А її брати силою видали за Миколу.

Жінки. Ну, се ми знаємо. Але з шандаром!..

Н а с т я . Він у неї два рази щотижня ніч ночує. Смерком приходиться, досвіта відходить. Він, бачите, ніби то за Миколовими спільниками пошукує. Мійому чоловікові сам так казав, аякже! Ж і н к и . Господи!

Я в а ч е т в е р т а

Анна, жінки і Настя.

(Підгас тої розмови сцена звільна заповнюється парубками і дівчатами. Вони стоять купками, говорять, сміються. Старші жінки і головіки одні проходять вулицею, другі заходять у коршму, або виходять із неї).

А н н а *(входить одягнена по-недільному, оглядається боязно і наближується до жінок)*. Слава Ісусу Христу!

Перша жінка *(холодно)*. Слава на віки!

А н н а . А не було тут?.. *(Уриває і озирвається)*.

Друга жінка. Ви за своїм чоловіком озираетесь? Ні, не було його тут.

А н н а *(обертається до неї залякана)*. За чоловіком? Ні, я не за чоловіком.

Н а с т я *(з уципливим докором)*. А ми тут власне про него згадували, кумо Анно, чуєте? Кажуть, що він дуже слабкий.

А н н а *(мов непритомно)*. Слабкий? Я не чула. А що йому таке?

Н а с т я *(так само)*. Та вішати його мають.

А н н а *(стрепенулася, а далі багази, що Настя кпить з неї, відповідає також уципливо)*. Вішати? Га, се така слабкість, що я йому на неї не пораджу. Як завинив, то нехай покутує.

Н а с т я *(відвертається від неї плезима до першої жінки)*. А знаєте, там один чоловік із Непитова сидів із ним у одній казні, а тепер вийшов. То розповідав мійому чоловікові. Переказував, каже, з вашого села Задорожний. „Просіть там мою жінку, аби мене хоч раз відвідала. Нехай мені який крейцар передасть, чисту сорочку принесе. Та й нехай мені адвоката найме”.

А н н а *(відходить на вулицю і цезає)*.

Я в а п ' я т а

Ті самі, без Анни. Парубків і дівчат сходиться більше. Гомін.

Перша жінка. Огидниця!

Друга жінка. Погане зіле!

Н а с т я . Без серця вона! І відразу се було видно. Адже як його брали, то аби вам слово сказала, аби одну сльозу проронила, як чесній жінці годиться! Де там!

Перша жінка. Цікава я, за ким вона тут шукала?

Настя. Та за ним, за ним! За своїм шандаром.

Перша жінка. Ба, а він хіба тут є?

Настя. Нині я виділа його в церкві. Видно, що є.

Друга жінка. Та й мені здається, що я його бачила, як ішов до війта.

Настя. Вона певно ждала на нього в хаті, а не можучи діждатися, пішла за ним по селі шукати.

Друга жінка. Ну, сего би вже було забагато. Хіба би весь встид загубила.

Настя. А ви думаєте, що не загубила? Ану, побачите! Вона тут ще з ним і танцювати буде.

Жінки. Тьфу! Пек осина!

Ява шоста

Ті самі, музики, потім війт.

Гомін серед молодіжі. Музики йдуть! Музики! Ладьте місце для музик! (Кілька парубків виносять підвіщену лаву з коршемних сіней і ставлять знадвору під стіною). Ось так! Тут буде добре!

Музики (три селяни, один зі скрипкою, другий з басом, третій з решетом входять, кланяються на всі боки, відтак вилазять на лаву, де їм тим часом поставлено стільці. Вони сідають і потягають смиками по струментах, трібуючи їх. Гомін докола, сміхи, жарти. Сцена наповнюється).

Війт (виходить із коршми, грізно). А тут що? (побазивши музику). А ви що тут робите? Хто вам дозволив?

Музики (встають, здіймають шапки, скрипник говорить). Пане начальнику, нас закликали. Ми люди зарібні. Не наше діло питати дозволу. Нас закликали, казали, що можна.

Війт. Хто вас кликав?

Скрипник. Та парубки, а хто ж би. Он Андрух, та Олекса, та Степан. (Товпа втихає. Три парубки виходять наперед і кланяються війтові).

Війт. А вам чого треба?

Перший парубок (кланяється). Та ми би просили, пане начальнику, щоби-сьте дозволили трохи потанцювати. Нині пушчине, то вже останній раз.

Війт (строго). А чий ти?

Парубок. Та Василя Півперечного, Олекса.

Війт. А був ти нині в церкві?

Парубок. Та був, пане начальнику.

Війт. А чув ти, що єгомость наказували?

Парубок. Та чув, пане начальнику.

Війт. А наказували вони вам на музику та на танці до коршми ходити?

Парубок. Та не казали.

Війт. Ну, а ви так слухаєте наказу?

Парубок (*гукається в потилицю і всміхається*). Та хто би там того слухав, пане начальнику! Наші єгомость старенькі, хіба вони знають, чого молодим потрібно? То вже як ви позволите... То від вас залежить, а не від єгомостя.

Інші парубки. Так, так! Ми вже пана начальника просимо дозволити нам.

Війт. Не дозволяю! Не можна.

Я в а сь о м а

Ті самі і Шльома.

Шльома (*вибігає з коршми з фляшкою і гаркою*). Як то не можна? Чому не можна? (*До парубків*). Ні, ні, не бійтеся, пан начальник жартують. Чому би не було можна? (*Наливає гарку*). Ну, пане начальнику, дай вам Боже здоров'я!

Війт. Ні, Шльома, раз тобі сказано, що не можна, то не можна. Я випити вип'ю, бо щось мене в трюнку млоїть (*н'є*) і заплачу тобі, але танців ані музики мені не сміє бути.

Шльома. Алеж пане начальнику, ви не маєте права мені наказувати. Се мій заробок. У мене є патент.

Війт. Патент? Який патент?

Шльома. Як то який? Цісарський патент. З печаткою! Ось дивіть! (*Витягає з-за пазухи папір зложений у десятеро і подає його війтові*).

Війт (*незружно розвиваючи папір, обзирає його на різні боки, очевидно не зміюги гитати, а відтак віддає жидові*). Га, коли так, коли маєш патент, то інша річ. То вже не моя власть.

Шльома. А видите? Чи я не казав, що музика буде? Ну, хлопці, чого стоїте? Беріться до дівчат! Адить, як вони нівроку настроїлися танцювати. А ви, музики, вип'єте?

Музики. Ба, та нам так і належиться.

Басіст. Сам Бог приказав.

Шльома (*гастує їх*). Ну, пийте ж, пийте, а грайте добре!

Музики. То вже наша річ.

Війт. А пам'ятайте мені, аби все порядно, без образи Божої.

Шльома. Чуєте, що пан начальник каже? Без образів Божих!

Війт. А скоро сонце зайде, зараз мені перестати і додому розходитися. Я тут присяжного пришлю, аби ніхто не смів...

Шльома. Пощо, пане начальнику? Пощо присяжного трудити? Хіба я сам не знаю, що належиться? Як прийде той час,

то вже я сам їм скажу, що треба перестати. Ну, ну, бавтеся! А ви, пане начальнику, ходіть зо мною, я вам маю щось дуже ладне сказати. *(Тягне його до коршми).*

Я в а в о с ь м а

Ті самі без вїята і Шльоми.

Юрба розступається, прозищуюги місце посередині. Старші голівки і жінки засідають то коло музик, то попід стіною на ослонах, то на колодах. Діти вилазять на плит. Парубки і дівгата у дві лави стоять довкола. Музика зачинає грати.

Один парубок. Гей, погуляймо нині! Нехай лихо сміється! Ану, музики, коломийки! Та такої вріжте дрібної, аби аж жижки трусилися! *(Музики грають коломийки, кілька пар танцює. По якімсь гасі музики уривають, танцююги стають).*

Парубок. А то що? Чого ви стали?

Скрипник. *(Показує смиком на вулицю).*

Гомін. Шандар! Шандар! Той, що Миколу до криміналу завдав! *(Всі стихають, на лицях видко неспокій, а навіть острах).*

Я в а д е в ' я т а

Ті самі, жандарм і Анна.

Жандарм *(тягне Анну за руку)*. Але ходи ж бо, ходи! Чого тобі встидатися?

Анна. Бійся Бога, Михайле! Пусти мене! Ади, люди ззираються.

Жандарм. Ну, то що, що ззираються? Кому цікаво, нехай дивиться. А мене то що обходить? Я з людського диву не буду ні ситий, ні голоден.

Анна. Але встидно. Лице лупається. Шепчуть, пальцями показують.

Жандарм *(грізно дивиться на неї)*. Анно, я думав, що ти розумна жінка, а ти все ще дурниці плетеш. Після того, що сталося, ти ще можеш уважати на людські позирки і пошепти. Тьфу, чисто бабська натура!

Анна. Михайле!..

Жандарм. Ні, не кажи мені так! Не хочу тебе знати ані бачити, коли ти така.

Анна. Михайле!

Жандарм. Ну, так ідеш?

Анна. Господи, що ж я маю робити!..

Жандарм. І танцювати будеш зі мною?

Анна *(з жажом)*. Тут? При всіх?

Жандарм. Ти знов своє? Ані слова більше! Будеш чи не будеш?

Анна (*шепче*). Господи, додай мені сили! (*Подає йому руку. Обое наближаються до юрби перед коршмою*).

Жандарм. Слава Ісусу!

Селяни і селянки (*кланяються*). Слава навіки!

Жандарм. Я чув тут перед хвилиною музику, бачив танець...

Парубок. Ну, а хіба що? Не вільно нам?

Другий парубок. Нині пушціне.

Третій парубок. Нам пан начальник дозволив.

Жандарм. Ну, ну, та я нічого не кажу. Потанцюйте собі. Ну, музики, грайте! Най почую, як ви тут у Незваничах умієте. Може й мене охота візьме з вами покрутитися. Позвольте, хлопці?

Парубки. О, просимо, просимо! (*Музика грає. Жандарм, послухавши троха, бере Анну за руку і відходить з нею до коршми*).

Ява десята

Ті самі без жандарма і Анни.

Перша жінка. Та й справді пішла з ним.

Друга жінка. Видно, що їй зразу ніяково було. Троха противилась.

Настя. Ще не привикла, кумо. Але привикне швидко. Він її привчить.

Друга жінка. Та й страшний же! А найстрашніший, як усміхається. Так ті зубища білі та великі виставить, що здається чоловікові, ось-ось укусить. (*Музика, танці. По хвилі жандарм і Анна виходять із шинку, беруться за руки і пускаються також у танець*).

Ява одинадцята

Ті самі, жандарм і Анна танцюють. Помалу танцюючі пари розступаються. На всіх лицях обурення. Жандарм і Анна лишаться самі.

Жандарм (*побазивши те, зупиняється; потім грізно*). А се що? (*Обертається кругом*). Чому не танцюєте?

Парубки (*кланяються, лукаво*). Нам досить.

Жандарм. Як то? Не хочете більше?

Один парубок. Ні. Помучились.

Жандарм. Хлопці, се ви задля мене?

Парубок. Може й так.

Жандарм. Що? Ви смієте мені такий встид робити?

Парубок (*сміливіше*). А пан сміють нам такий встид робити?

Жандарм. Який?

Парубок. Танцювати з такою жінкою.

Жандарм. З якою?

Парубок. Самі то ліпше знаєте, з якою. Ми з нею не танцюємо.

Жандарм. Але я з нею танцюю. Ви мені не смієте встиду робити. Я цісарський слуга.

Парубок. Ми всі цісарські. А до танцю ви нас не присилуєте.

Жандарм (*м'якше*). А може й присилую. (*Крижить*). Жиде! Гей, Шльома!

Я в а д в а н а д ц я т а

Ті самі і Шльома, за ним вїт.

Шльома (*з лїваром у руці*). Чого вам треба, пане постенфірер?

Жандарм. Відро горівки і пів бочівки пива для всієї громади, на мій рахунок, розуміш? А зараз!

Парубок. Ви, пане шандаре, дармо не експенсуйтеся! Ми вашої горівки ані вашого пива пити не будемо і в танець з отсею кобітою не підемо. Ми ані вам ані їй чести не уймаємо. Що собі маєте, то собі майте, але танцювати з вами не можемо. Вільно пану начальникові заборонити нам дальше бавитися, то ми розійдемося. Гей, хлопці, дівчата, ходімо домів!

Вїт (*стає на середині*). Гов, гов! А тут що таке сталося?

Парубок (*кланяється*). Нічого, пане начальнику. Потанцювали, та й додому йдемо.

Вїт. Ва, та так живо?

Парубок. Адже єгомость гостро заказували.

Вїт. Ти блазню один! Мені то будеш пригадувати? Кади тому, що носа не має, а не мені. Ти думаєш, що я такий дурень і не бачу, що тут діється?

Парубок. Ну, то чого ж пан начальник питаються?

Вїт. Мовчи, дурню! Хлопці, встид вам таке робити! Пан шандар нині ваш гість, самі ви його запросили — не бійтеся, я бачив через вікно! Ну, а тепер такий бешкет йому робите? Фе, так не гарно.

Парубок. А нам випадає з такою разом танцювати?

Вїт. Анна порядна господиня! Чого ви від неї хочете?

П а р у б о к. Чоловіка вішати мають, а вона тут буде танцювати. То так порядна господиня робить?

В і й т. Не слухайте, діти! Се брехня. Її чоловіка ще не судили, ще не знати, чи він що винен, а без суду нікого не вішають. А коли пан шандар не цурається вести її в танець, то ви не маєте права нею цуратися. Ну, ну, не фиркайтеся, а будьте раді, що вам дозволено бавитися. А ви, пане шандаре, не противтеся дітвакам. Самі бачите, вони то не із злого серця. Ну, музики, ну, грайте! *(Музики грають; звільна, мляво позгинаються танці. По якімсь гасі жандарм з Анною знов пускаються в танець. Нараз на півтакті музика уриває, пари, крім жандарма й Анни, стають мов вкопані).*

Я в а т р и н а д ц я т а

Ті самі, по хвилі Микола.

(Музики і гасць танцююгих багать Миколу, ще заки він появился на сцені. Жандарм і Анна обернені до нього плезима).

Ж а н д а р м *(тупає ногою)*. До стосот кадуків! А се що знов? Чого ви урвали? Гей, музики! Ви хочете...

М у з и к а *(мовчки показує смиком)*.

Ж а н д а р м *(обертається, побазив Миколу)*. Га, а се що?

М и к о л а *(в кожусі, оброслий бородою, з вузликом на плезях, входить і кланяється народові)*. Слава Ісусу Христу!

В с і. Слава навіки!

А н н а *(побазивши його, скрикує)*. Господи! Пропала я! Микола!

М и к о л а *(всміхається сумовито)*. А, що бачу, і моя жінка тут. Ото добре. І ви тут, пане шандаре? Та, бачу, я вам забаву перервав!

Ж а н д а р м. Ну, як ся маєш, Миколо? Що з тобою чувати? Пустили тебе?

М и к о л а. Та, Богу дякувати, пустили.

Ж а н д а р м. Дуже мене то тішить *(підходить і подає йому руку)*. А знаєш, кому за се маєш подякувати?

М и к о л а. Та відки мені знати? Хіба мені там скажуть? Прийшли, отворили казню, казали забиратися та й по всему.

Ж а н д а р м. Мені маєш подякувати.

М и к о л а. Тобі? А то як?

Ж а н д а р м. Бо я таки віднайшов правдивого убійника. Та й то не одного, а цілу кумпанію. Не нині, то завтра їх арештую. Коштувало се мене труду, то певно. Був чоловік і в такім, що мало сам головою не наложив, ну, але знаєш, як я тебе арештував, то так мене щось коло серця почало нудити. Все мені здава-

лося, що ти не винен і будеш думати, що я тебе доброхить у біду ввалив. І я не міг спочити, поки не натрафив на слід убійників.

Микола (*кланяється йому*). Най тобі Бог заплатить за все добре, а за зло... (*глядиць з докором на Анну*). Злого най вам Бог не пам'ятає!

Жандарм (*сміється*). Ну, злого! Так багато злого я нікому не зробив. Мені може дехто більше зробив злого, а я нікому не випомінаю.

Микола (*постішно*). Я також ні, також ні! Хорони Господи! Що там випомінати!

Жандарм. А я от нині твою господиню ледве витягнув силомиць із дому, аби троха провітрилася та між людей показалася.

Микола. Спасибі, спасибі тобі, що хоч ти за неї дбав. Чув я там, у тім пеклі, чув, як ти її дозиравав. Спасибі! (*Кланяється*). Ну, Анно, а ти що так стала, мов осуджена? Чому не витаєшся зо мною?

Анна. Будемо ще мати час витатися. Що тут, перед всіма людьми?

Микола. Правда, правда. Се домашнє діло, ніщо його перед людьми показувати. Ну, так ходімо додому. В ласці Божій оставайтесь, добрі люди! (*Кланяється і пускається йти, Анна за ним*).

Жандарм. Миколо, гов! А постій но!

Микола (*озирається*). А чого тобі?

Жандарм. Ба, а мене не кличеш до себе? Аджеж нині празничний день, треба його якось обілляти. Го, го, не думай, що се тобі так увійдеться!

Микола (*заклопотаний*). Що ж, коли твоя ласка... А я, правду кажучи, не думав...

Жандарм. Де ти в своїм життю коли що думав! Усе другі за тебе думали. Так чекай же, не знаєш ти чести, то я тебе погощу. Гей, жиде!

Шльома (*вибігає з порожними склянками*). Чого вам потрібно?

Жандарм. Фляшку горівки, вишняку, що ще маєш доброго, спакуй у кошик, а зараз! Плачу готовими.

Шльома. Ни, ни, чи я від пана постенфірера домагаюся? А куди то відіслати?

Жандарм. До Миколи. А живо!

Шльома. Добре, добре! (*Відходить до коршми*).

Жандарм (*махає шапкою*). Ну, люди, будьте здорові! (*Відходить*).

Настя (*воркоже за ним*). На зломану голову! (*Музика. Парубки й дівгата знов лагодяться до танцю*).

Заслона спадає.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Хата Миколи.

Я в а пер ша

Анна сама.

А н н а (*під вікном мотає пряжу на мотовило і гислить нитки*). Одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять. (*Зупиняється*). Семей день вже його нема. Чей нині прийде. І боюсь його, і жити без него не можу. (*Мотає далі*). Шіснадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять. (*Зупиняється, зажмурює оці і задумується*). Який страшний! Який грізний! А що за сила! Здається, якби хотів, то так би і роздавив мене і того... могого... халяпу. Поглядом одним прошиб би. І чим страшніший, чим гостріше до мене говорить, тим, здається, я більше люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюсь частиною його. І нема у мене тоді своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови, нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче! Ах! (*Мотає далі*). Двадцять і одна, і дві, і три, і чотири. (*Зав'язує пасмо*). Та й чи ж не віддала я йому все, все, що може віддати жінка любому чоловікові? Навіть душу свою, честь жіночу, свою добру славу. Присягу для него зломала. Сама себе на людський посміх віддала. Ну, і що ж! Мені байдуже! Він для мене все: і світ, і люди, і честь і присяга. (*Мотає*). Одна, дві, три, чотири, п'ять, шість...

Я в а д р у г а

Жандарм і Анна.

Ж а н д а р м (*входить*). Добридень, Анно! Ти сама?

А н н а (*випускає з рук мотовило і веретено*). Ах! То ти? Де ж се ти так довго? Чому не приходив тільки час?

Ж а н д а р м. Де чоловік?

А н н а. А он у стодолі молотить.

Ж а н д а р м. Ну, що ж він?

А н н а. Як то, що?

Ж а н д а р м. Не дорікає тобі, не б'є, не сварить?

А н н а. Він? Ані словечка. Навіть не питався, чому я не приходила до него до арешту. Крутиться по хаті, нишпорить по господарстві по-давньому.

Ж а н д а р м. Ну, а ти не почала з ним розмову?

А н н а. Про що ж я буду з ним говорити? Обрид він мені. Лучче б був гнів собі в криміналі.

Жандарм. Ну, а як гадаєш, знає він про те, що зайшло між нами?

Анна. А хто його знає? Мені навіть нятяком одним не дав сего пізнати.

Жандарм. Ну, але може сусіди наговорили йому?

Анна. Може бути. Та що се мене обходить? Я тепер спокійна, нічого не боюся, ні про що не думаю, нічого не знаю, тільки тебе одного. *(Приближається до нього, боязно)*. Михайле, можна тебе обняти?

Жандарм *(обіймає її)*.

Анна. І поцілувати? *(Цілюються)*. Знаєш, давніше я, здається, була б умерла зі встиду, як би була подумала навіть, що як шлюбна жінка можу так цілувати другого. А тепер! *(Цілує його без пам'яті)*. Любий мій! Тепер у мене ані крихіточки ніякого неспокою, ніякого сорому нема!

Микола *(відгиняє двері, але побазивши, що Михайло з Анною цілюються, завертається і запирає двері)*.

Жандарм *(шепотом)*. Він був.

Анна. Нехай собі! Не боюсь я його.

Жандарм. Ну, я також не страшків син. Але тепер я не хочу з ним балакати. Я так тільки на хвильку забіг. Мушу ще піти до війта віддати йому письмо, а відтак прийду до вас на кілька годин. Прощай! *(Забирає карабін і відходить)*.

Анна. А приходи! Ждатиму з підвечірком! *(Береться знов мотати)*. Так, він бачив нас. Ну, що ж з того? Коли досі очі не повилазили, то мусів бачити. Не тепер, то в четвер був би побачив. Я ховатися від него не думаю. Нехай робить зі мною, що хоче! *(Рахує потихо нитки, зав'язує пасмо)*.

Я в а т р е т я

Микола і Анна.

Микола *(входить з ціпом у руці)*. Ти сама, Анно?

Анна. Сама.

Микола. А той... шандар... пішов вже?

Анна. Пішов до війта, але за годинку, казав, що прийде. Або що, ти хотів з ним що поговорити?

Микола. Я?... Ну, ні... Хіба так... так... слів... Але ні! Що мені з ним говорити?... От, бачиш, свірка в ціпі урвалася, то я прийшов зв'язати. Не маєш де мотузка?

Анна. Не маю. От на тобі прядива, та виплети собі.

Микола. Та хіба вже так зробити. *(Бере прядиво, вбиває у стіл шило, робить з прядива костики, наслинює їх і погинає плести. Анна мотає далі, шепотом зисляги нитки. Микола по хвилі)*. Анно!

Анна. Чого тобі?

Михайло. Так сей шандар, сей Михайло Гурман...

Анна. Ну, чого тобі від него треба?

Микола. Я знаю, ти ще дівкою любила його... і тепер любиш.

Анна (*перестає мотати і глядить на нього*). Ну, і що ж з того?

Микола (*понуривши голову*). Та нічого. Хіба я тобі щонебудь кажу! (*Хвилю мовжить, а відтак погинає плакати і клопотить голову до стола*).

Анна. Так чого плачеш? Чого рвеш моє серце?

Микола. Бо... бо... моє рветься... (*Встає і наближається швидко до неї*). Анно! Невже ж ти мене так... так ані крихітки не любиш?

Анна. Ні.

Микола. І ніколи не любила?

Анна. Ні.

Микола. І не можеш присилувати себе, щоб хоч жити зі мною по-давньому?

Анна. Ні. (*Звішує голову*). Пропало вже.

Микола (*відвертається*). Га, видко! Божа воля така. Господи, пощо ти вивів мене з криміналу? Чому не дав мені там зігнати? Я думав, що нема гіршої муки над неволю. А як прийшли пани і сказали мені: „Миколо, ти вільний, бачимо твою невинність” — Господи, то мені трохи серце не трісло з великої утіхи. Я крил у Бога просив, щоб додому якнайскорше залетіти, а тут застав таке... таке, що й язик не повертається сказати! Таке, що неволя в криміналі проти того видається мені раєм! (*Ридає*). І за яку се провину мене Господь так тяжко карає? Чим я його образив, чим прогнівав?

Анна. Цить, Миколо, не плач! І на мене вини не звертай. Ти ж знаєш добре, що й моєї вини тут мало. Силою віддали мене за тебе. Доки сила моя була, я була тобі вірною, хоч іншого любила. Але тепер не стало моєї сили.

Микола. Так що ж нам робити? Як жити?

Анна. Роби, що знаєш, що тобі сумління каже. Вбий мене, чи прожени мене, чи лиши мене при собі, — мені все одно.

Микола. Слухай, Анно! Я тебе розумію. Я люблю тебе. Мені жаль тебе, як власної душі. Я не хочу бути твоїм катом, бо знаю, що ти й без мене багато витерпіла. Тільки одно тебе прошу: вважай на людей! Не на мене — нехай уже я так і буду нічим для тебе, — але на людей. Щоб люди з нас не сміялися!

Анна. Хіба ж я їм забороню сміятися? Нехай сміються, коли їм смішно!

Микола. А все ж таки... Не показуйся прилюдно... з ним. Не топчи в болото моєї бідної голови. А ні, то вбий мене, щоб я не дивився на те!

Анна. Се не від мене залежить, Миколо. Я тепер одного пана знаю — його, так як досі знала тебе. Що він мені скаже, те й зроблю, а більше ні на що не оглядаюся. Ганьба, то ганьба; смерть, то смерть. З ним мені нічого не страшно. А ти роби, що знаєш.

Микола (*хапається руками за голову*). Господи, Господи, вона зовсім одуріла! Говорить мов у гарячці. Се він, проклятий, дав їй якісь чари, він її з розуму звів, щоб насміятися надо мною! (*Ходить по хаті з виразом важкого болю. Анна мотає далі*).

Ява четверта

Ті самі і жандарм.

Жандарм (*входить*). Слава Богу! Здоров був, Миколо!

Микола (*понура*). Здоров був, Михайле!

Жандарм (*сміючись, б'є його долонею по плезі*). А, прецінь хоч раз ти заговорив до мене, як до старого знайомого.

Микола. Ліпше б нам було не знатися ніколи.

Жандарм. Чому? Тьфу, Миколо, як ти насовився! Немов би я тобі батька зарізав.

Микола. Ти мені ще гірше зробив.

Жандарм. Ет, іди, не плети дурниці! От ліпше сідай тут! (*Садить його силоміць кінець стола, кладе карабін і шапку, на другім кінці стола, а відтак виймає з торби фляшку горілки*). Ади, з сею ворожкою ми порадимось, як у світі жити. Анно, ану но найди там який наперсток! (*Анна встає і ставить на стіл гарку, хліб і сир*).

Микола. Спасибі тобі, я не п'ю.

Жандарм. Як то не п'єш? Що се ти видумуєш, Миколо? Нині тиждень пив, а тепер не п'єш! Ну, се ти пuste видумав! (*Наливає*). На твоє здоров'я, Миколо! (*П'є*). А!.. Бачиш, я сам п'ю. (*Наливає*). На, випий! І не журися! Вдар лихом об землю! Нехай Мошкова кобила журиться, що велику голову має.

Микола (*бере гарку*). Га, виджу, з тобою нема іншої ради. Здох би-сь, Михайле! (*П'є*).

Жандарм (*сміється*). Ха, ха, ха! Здох би-сь! Гарно ти мені здоров'я зичиш! Ха, ха, ха! Сміхованець з тебе, Миколо, бігме, сміхованець! (*Плеще його по плечах*).

Микола. Що ж, Михайле, що кому належиться.

Жандарм. Так ти думаєш, що мені належалось би здохнути?

Микола. Думаю, що се було б ліпше і для мене, і для тебе, і для отсеї (*показує на Анну*).

Жандарм. І для отсеї! А, ми й забули про господиню! (*Наливає*). Ну, Анно, випий за здоров'я свого чоловіка!

Анна. За твоє здоров'я, Михайле! (*П'є*).

Жандарм. Ха, ха, ха! Бачиш, Миколо, твоя жінка мені трохи інакше бажає, ніж ти! Ну, випиймо ж тепер за її здоров'я! (*П'ють*).

Микола. Та й міцний же твій вишняк, Михайле. Від двох чарок вже й у голову б'є.

Жандарм. Не слухай того, синку мій! Се тільки твоя голова слаба, ось що! Міцної голови він і по десяти чарках не хапається.

Микола (*опирає голову на локоть*). Слаба голова, кажеш. Правду кажеш! І без твого вишняку вона мені ходором ходила, а тепер ще гірше. Знаєш, Михайле, що я тобі скажу так, по приятні, по старій знайомості?

Жандарм. Ну, що?

Микола. Може би ти перестав у мене бувати?

Жандарм. А то чому, Миколо? Надоїли тобі мої відвідини?

Микола. Надоїли, не надоїли, а так. Мені здається, що воно б було ліпше, якби ти не показувався.

Жандарм. Не можу, братчику, їй-Богу, не можу. Служба моя така, що все попри вашу хату моя дорога йде. А при тім, серденько моє, ще одна річ припутана.

Микола. Яка?

Жандарм. Хоч то ніби урядова тайна, але що вже робити, скажу тобі. Але насамперед випиймо! Най усе зле минає! (*Наливає, п'ють*). Так ось яка річ, небоже. Тебе ніби то пустили з криміналу...

Микола (*схапується*). Ніби то?.. Як то ніби то?

Жандарм. Ну, ну, ти бо зараз усе так береш на правду, мов би ти справді почувався до вини! Е, Миколо! Аджеж ти сам почувавш себе невинним, правда? (*З притиском*). Власне сумління каже тобі, що ти невинний? Правда? (*Глядить йому просто в очи*).

Микола (*змішаний, крикливо*). Богом небесним свідчуся, що правда!

Жандарм (*насмішливо*). Ну, ну, Миколо! Так не говори! Особливо перед шандарем з такими словами не вихапуйся. Бо між нами, шандарями, брате, така думка, що як на кого підозріння паде, а він починає Бога на свідка кликати, то значить, що у него сумління не зовсім чисте. Щось там у него не гарно.

Микола (*переляканий*). Так... значить... ти думаєш, що я...?

Жандарм (*сміється і клепле його по плечах*). Ха, ха, ха! Дитина ти, Микола, ось що я думаю! Леда чим тебе застрашити можна. Не бійся! Не такий чорт страшний, як його малюють. Те, що тобі тепер видасться таким страшним, також не таке. До все-го чоловік привикне!

Микола. Ти се про що закидаєш? Яюсь не зовсім я розумію тебе.

Жандарм. Порозумієш, братчику, порозумієш, як на тебе час прийде. А тепер знаєш, що я би тобі радив?

Микола. Ну, що?

Жандарм. Будь спокійний. Не роби ніякого галасу. Жий собі тихо, смирно, як Бог приказав, і ні про що не дбай, що до-вкола тебе твориться.

Микола. Ні про що не дбати? А думаєш, що се можна?

Жандарм. А чому би не можна? Певно, що можна. По-вір мені, друже! Я багато світа сходяв, багато дечого видів і знаю. Так ось що я тобі скажу: Тисячі людей живуть отак, як ти, і не питають навіть, як воно склалося, відки пішло, хто тому винен? Де би чоловікові голови стало, щоби се все розібрати? Сталося, склалося — що порадиш? Треба брати життя, яке є, треба жити, як можна.

Микола. І з розбитим серцем?

Жандарм. Дурниця серце! У кого воно ціле?

Микола. І на людським посміховищу?

Жандарм. Наплюй ти на людей! Чого тобі від них потрібно? А як ти з них будеш сміятися, то вони з тебе не будуть. Ще самі до тебе прийдуть.

Микола (*в задумі*). Що ж, мудра рада. Тільки мабуть заміцна на мою голову. (*Ханас себе руками за голову і погинає ридати*). Ой, заміцна, заміцна! Не видержить моя голова!

Жандарм. Не бійся, видержить. Я тобі поможу. Я кожному голову скручу, хто би посмів з тебе сміятися.

Микола. Багато буде скручених голов.

Жандарм. Не бійся, се вже мос діло! А тепер, друже мій, Миколо, знаєш що?

Микола. А що таке?

Жандарм. Я бачу, що ти дуже ослаб. Сон тебе клонить. Піди ти собі на тік та засни.

Микола. А ти?

Жандарм. Про мене не турбуйся. Я також трохи відпочину, а потім піду додому.

Микола. То може би, Михайле, ти сам пішов на тік і там заснув?

Жандарм. Ну, ну, не роби комедії! На тобі кожух (*бере з жердки кожух і кладе його на плезі*), подушку і верету (*стягає з постелі подушку і верету і також кладе на нього*). Іди! (*Випихає його за двері. Мовганка. За сценою гучно важке зідхання і повільні кроки Миколи*).

Я ва п'ята

Жандарм і Анна.

Жандарм (*обіймає Анну*). Ну, тепер ми самі.

Анна. Цить! Я боюсь, щоб він там собі якого лиха не за-
подівав.

Жандарм. Не бійся! Він тепер занадто ослаб, розкис! Заріється в солому і засне.

Анна (*припадає до нього*). Михайле, Михайле! Що буде з нами? До чого воно дійде? Чим воно скінчиться?

Жандарм. Дурна! Ось вона чим турбується! Ніби то хтось у світі знає, чим що скінчиться і до чого дійде? Жий та дихай, доки жиєш! Зле тобі? А коли не зле, то дякуй Богу. Як буде зле, тоді час буде думати про те зле! Чим скінчиться! Нічим не скінчиться. Будемо жити, доки можна. Будемо любитися, доки можна. Будемо людям в пику сміятися, доки можна, доки вони нас під ноги не візьмуть. А потому? Потому один кінець: всі помремо і чорту в зуби підемо. Ось чим воно скінчиться, коли хочеш знати. (*Обіймає її*).

Заслона спадає.

ДІЯ П'ЯТА

Хата Миколи. День. Стіл відсунений, за столом і на ослоні селяни і жінки, між ними Бабич і Настя. Микола підпитий з келиш-ком у руці серед хати. На столі велика фляшка горілки і хліб та сіль.

Я ва перша

Микола, Бабич, Настя, селяни, жінки.

Селяни (*п'яними голосами співають журавля*):

*Ой там у лісі, ой там у лісі плужонок.
Плужонок-зок-зок-зок (2) плужонок,
Ой виорав він (2) ланозок,
Ланозок-зок-зок-зок (2) ланозок.*

*Ой насіяв він (2) конопель,
Конопель-пель-пель-пель (2) конопель.
Та принадився (2) журавель,
Журавель-вель-вель-вель (2) журавель.
Ой, а я тому (2) журавлю
Журавлю-влю-влю-влю (2) журавлю.
Та бугком ноги (2) поломлю,
Поломлю-млю-млю-млю (2) поломлю.*

Селяни і селянки при останніх куплетах похитуються, торкають одні одних плегима та кивають головами, позираюги на Миколу, що стоїть зі звішеною головою і держить гарку в тремтягій руці.

Коли спів скінзився:

Микола. Ну, куме, дай Боже здоров'я! (П'є).

Бабич. Дай Боже всего доброго!

Микола. Ні, сего не кажіть! Чого доброго? Я доброго нічого у Бога не прошу. Досить вже того доброго зазнав, буде з мене! (Наливає і передає гарку Бабицеві). Ну, прошу!

Бабич. Дякуємо красно. Ні, кумцю, не гнівить Бога! Що Бог дасть, то не напасть. Не раз чоловік гадає, що не знати, яка на него біда впала, аж за день, за другий озирається, а воно вже йому на добро вийшло. Ваше здоров'я, сусідо! (Обертається до іншого селянина і п'є).

Перший селянин. Дай Господи й вам!

Микола. Ну, вже ви мені сего не кажіть. Уже я то на своїй шкірі витрібував, яке воно добро виходить. Ні, кумове чесні, вірте мені чи не вірте, а мені здається, що Пан Біг часом собі сміх із нас робить.

Селянин. Бійтеся Бога, куме, що ви говорите! Таже то образа Божа!

Микола (махає рукою). Одно мене ще в світі держить — отся живиця! (Бере гарку, наливає і п'є).

Настя (під вікном до другої жінки, киваюги головою). Я то знала, що до того воно дійде. Бійтеся Бога, тотя жінка ані встиду не має, ані серця.

Перша жінка. Ой, та певно. Мій старий казав, що буде в раді о тім говорити, аби її при всій громаді різками висікти, най не дає злого прикладу.

Настя. Певно, що варто би. Адже й нині в церкві. Бійтеся Бога! Таж такого ще світ не бачив. З чужим парубком аж до самої церкви прийшла, а потому як сама стала, щоби вам до віттаря святого лицем обернулася! Де там! До него обернулася, до него, окаянна, молитви шепче. Жінки довкола неї повідступалися, таке вам колесо зробили, мов від зараженої тиснуть, а вона нічого, мов і не бачить. Так усю хвалу Божу й вистояла.

Та не всю, бо скоро „Достойно” проспівали, мій шандар із церкви, моргнув на неї, та й вона за ним вийшла.

Перша жінка. Та куди ж вони потяглися?

Настя. Мабуть до коршми. Там собі обоє в ванкири запиваються. (*Шенге*).

Бабич. Куме Миколо, так ви кажете, що жінка вас голодом морить?

Микола. Хто? Я? Коли я се казав? Де?

Бабич. Ну, я так чув.

Перший селянин. І я чув. Геть по селу чутка ходить.

Микола (*в п'янім нападі*). Бреше тота чутка! Всі брешуть, хто її далі розносить. Кому яке діло до мене і до моєї жінки?

Настя. Ну, та певно, що нам діла нема. Але є хтось такий, що має до неї діло.

Микола. Кого то обходить, що ми їмо, що варимо, чи ситі, чи голодні?

Бабич. Та ви, куме, не гнівайтесь, що я вас спитав. Я прецінь не зі злої волі. Бо тут, бачите, деякі хотіли на раді громадській...

Микола. Що, що, що? Засі раді громадській до моєї жінки. Не має рада права!

Бабич. Ну, як ви собі не кривдуєте — то певно. Тільки що, бачите, люди собі дуже марикують, що вона дуже поганий приклад дає, вибачте, на публіку людську з тим Гурманом волочиться.

Микола (*хапає себе за голову*). Ой, ой, ой! Люди! Не рижте мене без ножа! Не мучте мене! Не бабруйте у моїм серці! Най вам моя жінка не стоїть в очах! От пийте, коли-сьте чесні та добрі, що-сьте до мене прийшли, частуйтеся і говоріть децю веселішого. А то тьфу! Чоловікові й без вас тяжко, а ви ще додаєте.

Настя. Ой кумочку, та чи то ми не знаємо, що вам тяжко? (*П'є*).

Микола. Ой тяжко, кумонько, тяжко! (*Наливає і п'є*).

Настя. Та кажуть, що вона до вас по цілих днях не говорять?

Микола. Та що будемо говорити? Вона мовчить і я мовчу. Отак цілий день мов тумани ходимо. А вона все тільки в вікно зазирає, чи він не йде. А до мене хоч би словечко сказала.

Настя. Ой бідний ти, кумочку бідний! (*Наливає і п'є*).

Микола. Ой бідний, кумочко, бідний, як той мак на четверо! (*Наливає і п'є*). Як той горох при дорозі. (*Плаже*).

Настя. Та хіба я не знаю, що ти не раз з голоду млієш, а вона що зварить, то тому поганинові держить. Куме, таже я твоя

близька сусіда. Все знаю, все бачу, хоч би не раз і не хотіла бачити. Не раз аж серце мені красться! Бігме, кумочку, красться! (*Плаже і обіймає його*).

Б а б и ч. Ну, ну, жінко, може нам пора додому?

С е л я н и. Та пора би йти.

М и к о л а. Люди добрі, сусіди чесні! Посидьте ще трохи! Не кваптеся, не розходіться! Я радію, що людський голос у тих стінах чую. Поговоріть, почастуйтеся. Ну, прошу! Ов, чарка стоїть! Що се такого? Фляшка порожна? Я зараз другу принесу. У мене барилка єсть, схована у половнику. Що має грішний чоловік робити? Коли вже таке на мою голову впало, то що діяти! Не береться мене ніяка робота, відійшла охота до життя, до господарства. Тьфу, на що воно мені? Взяв я, продав коня, гроші сховав, та й пропиваю потрохи. Най ідуть! Не стане тих, знов щось продам.

Б а б и ч. Ой куме, куме, зле ти робиш! Занадто собі до голови взяв таку дурницю та із-за такої негідниці добро своє криваве марнуєш?

М и к о л а. А на що ж воно мені? Хіба мені життя буде? Не буде, куме! Все пропало! Вже мені господарем не бути, так нехай же іде все! І поле продам і хату продам, нехай іде.

Б а б и ч. Говори, говори. Продам, кажеш. А потому що буде?

М и к о л а. Коли потому? Як потому? У мене, куме, вже тепер потому. Вже тепер по всьому. Дальше вже нічого не буде. Нічогосінько. Так цур всьому! (*Виходить з фляшкою*).

П е р ш а ж і н к а. Зовсім знівечили чоловіка! Зовсім з пантелику збили!

Д р у г а ж і н к а. Не много того розуму в бідолахи було, та й той вплив.

Н а с т я. Я би не знати що дала, що вона його якимось зіллям упоїла.

Б а б и ч. А найгірше шкода господарства. Гарував чоловік, весь вік робив, аж йому очі з голови лізли, мучився, терпів — ой Господи, кілько натерпівся! Нарешті дохрапався кусника хліба, жити б та Бога хвалити та діточок надіятися, а тут на тобі! Мов пожар наспакує, мов грім з ясного неба.

П е р ш а ж і н к а. Говоріть, куме, говоріть! Кажете: дітей надіялись. Тото й уся біда в тім, що в них дітей нема. Якби у неї були діти, то вона б на таке не пустилася. Скажу я слово й за неї.

П е р ш и й с е л я н и н. А я тому не вірю. Вже як котра жінка така вдасться, то ти її й ланцом до дому не прикуєш. І дітей покине.

П е р ш а ж і н к а. Не слухай того, куме, бігме, не слухай! Діти — велика річ. Діти половина матері. Одна половина може

би й рада піти, дозволити собі, а друга не пускає, кричить: А ми, мамо! А що з нас буде? І не пускає тамтої половини.

Микола *входить з фляшкою і ставить її на столі*). Ось вона! Ось наша радість! Ось одинока потіха. *(Підіймає фляшку, теленає і знов ставить)*. Повна, встане нам! Ану, кумове чесні, сусіди мої приємні — дай нам Боже здоров'я! *(Наливає, п'є і пускає гарку кружляти)*.

Бабич. Куме Миколо, гей куме!

Микола. Га!

Бабич. А я би тобі, куме, щось сказав, та боюся, щоб ти на мене не погнівався.

Микола *(сідає коло нього, обіймає його за шию плазуги)*. Кажі, кумочку, кажі! Ти в мене найближчий сусіда, ти мій порадник. Говори!

Бабич. Ти, куме — не в гнів тобі кажучи — занадто м'який, занадто податливий.

Микола *(хитає головою і тяжко зідхає)*. Ой так, так, занадто м'який, занадто податливий.

Бабич. А вони бачать, що ти такий, та й тобі кілля на голові тешуть.

Микола *(хапає себе за голову)*. Ой тешуть, тешуть! Аж у мізку лупає! *(Плаже)*.

Бабич. Цить, куме, фе! Не плач! Не будь дитиною!

Микола. Не бути дитиною? А то як?

Бабич. Ти б взявся до своєї жінки трохи гостріше. Похрупустів би на неї, погрозив би, а то й ударив раз, другий. Знаєш, жінка так як коняка, любить батіг, а без него зовсім ледащіє.

Микола. Ой, ледащіє, ледащіє.

Бабич. Ну, і до сего Гурмана ти постався. Що то він завоював тебе, чи що? Покажи йому, що ти в хаті господар. Закажи йому бувати у себе.

Микола. Ой, просив я його, та де тобі, ще й сміється.

Бабич. Просив! Бійся Бога, куме, хто ж такої річі просить? Та то певно, що він просьби не послухає. А ти просто до него!

Микола. Ой, кумочку, боюсь я його! Страшний він такий, як кат.

Бабич. Фе, куме! Ти ж чей не дитина. Чого тобі боятися? Адже він тобі нічого не може зробити!

Микола *випростовується*). Та то правда! Чого мені його боятися?

Бабич. Ти йому погрози, що підеш до суду на скаргу, що він тобі жити з жінкою не дає.

Микола. Та то правда! Адже і над ним є старший! На скаргу!

Б а б и ч. Що в цілім селі соблазнъ робить, сором на цілу громаду.

М и к о л а. Га, таже за се тяжка кара!

Б а б и ч. А ти думав як? Зараз його відси перенесуть! А ти вже собі потому з жінкою даси якось раду. Коби лиш його відси мара взяла.

М и к о л а. О, певно, що з нею я собі пораджу. Аджеж ви, сусідоньки, знаєте, яка вона була добра, щира та вірна, заки його зла доля на мій дім навернула! До рани можна було її приложити, не то що! (*Плаже*).

Н а с т я. Ти, куме, його до хати не пусти, ось що! Двері йому перед носом замкни. Ціпом по голові заїдь! Так би я на твоім місці зробила!

М и к о л а. Так, так, так! Ціпом по голові! Мундур на шмаття! Нехай мене скаржить! Я вже буду знати, як боронитися!

Б а б и ч. Нас, куме, на свідків клич. Ми посвідчимо, як вони з тобою обходилися!

С е л я н и н. Так, так! Всі посвідчимо! Його зовсім зі служби проженуть, а тобі нічого не буде!

М и к о л а (*схапується*). Добре! Все зроблю, візьму на відвагу. Або що, хіба я не чоловік, не господар? Ану, випиймо, сусіди! Біг заплатить вам за раду. Побачимо, хто тут буде старший. (*П'є і застє їх за зергою*).

Я в а д р у г а

Ті самі. Входить жандарм і Анна.

Ж а н д а р м (*трохи підпитий*). Го, го, го! А тут що? Празник якийсь, комашня чи поминки?

М и к о л а. Та поминки, поминки справляю.

Ж а н д а р м. А по кім?

М и к о л а. По собі самім. По своїй честі, по своїм супокою, по своїм життю.

Ж а н д а р м (*іде до стола — люди розступаються перед ним, він сідає, Анна також сідає на прип'ізку*). Ага, ти бачу вже трохи теє... язиком путаєш!

М и к о л а. Як то путаю? Я не путаю, я правду говорю! То ти, Михайле, моє життя попутав, так що й кінця не найду.

Ж а н д а р м. От, Миколо, не молов би дурниць, та й ще при чужих людях, а радше частуй гостя.

М и к о л а. Ой, участував ти мене! Не такого ти частунку від мене варт!

Ж а н д а р м (*схапується і підступає до нього*). Що ти говориш, що? Якого частунку?

Микола (плює йому в лице). Ось якого, коли хочеш знати.

Жандарм (б'є його кулаком у голову). Ось тобі за се! (Микола падає на землю. Люди кидаються до Миколи, Анна до Михайла).

Анна. Михайле, спокійся, що ти робиш?

Жандарм. Я спокійний і нічого більше не роблю, але плювати на себе не дам! Не бійся, се йому не пошкодить. Троха свічки в очах стали, але се байка. Протверезиться швидко. А я й так хотів із ним розумне слово поговорити.

Микола (з трудом підноситься, його садять на лаві). Так ти ось як мені платиш за мою доброту?

Жандарм. Не за доброту, Миколо! За доброту тільки Бог заплатить. А я за дурноту. За те, що ти плюєш на цісарський мундур.

Микола. Я не на цісарський мундур плюю, але на того огидника, що ганьбить образ Божий. Ти його знаєш? Михайла Гурмана!

Селяни. Так, так!

Жандарм (гне в собі злість). Знаєте ви що, панове свідки, я тут хочу з Миколою розумне слово говорити. Вас тут не потрібно. Може б ви пішли собі до дідька?

Микола. Ні, сусіди! Сидіть, не відходьте! Я вас прошу. Я вас тут запросив, він не має права вас виганяти.

Жандарм (зіскакує і хапає за карабін). А я вам кажу, п'яниці погані, геть відси! Хто зараз не вступиться, той ось тут кольбою в груди дістане. Марш! (Селяни і селянки сквапно виходять. Деякі христяться і плюють).

Я в а т р е т я

Микола, жандарм і Анна.

Микола (прискакує до нього). Яким ти правом смієш моїх гостей з моєї хати виганяти, га? До тебе прийшли? Твою горівку пили?

Жандарм (відтругує його на бік). Мовчи, дурню! Слухай, що я тобі буду казати. Сідай ось тут! (Микола неохотно сідає). Слухай, Миколо, що ти собі гадаєш?

Микола. Як то що?

Жандарм. Чого ти сам собі шкоду робиш? Роботу покинув, господарство занедбав, коні продав, та все тільки з п'яницями водишся та своє добро розкидаєш? Чи то ладно так, га?

Микола. Ладніше, ніж чужу жінку на гріх наводити.

Жандарм. Миколо, Миколо, не повинен би ти й згадувати про те.

Микола. Он як! Не повинен і згадувати, від чого серце рветься і голова тріскає? Спасибі за ласку. А скажи ти мені, Михайле, про що я маю згадувати? Для кого маю дбати? На кого робити?

Жандарм. Хоч би на себе самого.

Микола. Не бійся, на себе самого я дбаю! Продаю, роздаю, розкидаю, пропиваю те, що мені непотрібне, а беру лиш те, що мені потрібне. А потрібне мені тепер лиш одно — ось що! *(Телепає фляшкою)*.

Жандарм. Фе, Миколо, встидайся!

Микола. Я маю встидатися! Ха, ха, ха! А ти встидаєшся? А отся негідниця встидається, що по селу раз-у-раз з тобою волочиться? Ви маєте встид?

Жандарм. Зась тобі до нас.

Микола *(зривається)*. Кому зась? Мені? А ти хто тут? Яке ти право маш мені заськати?

Жандарм *(силою саджає його назад)*. Ну, ну, не решетися! Я тобі скажу, яке я маю право. Слухай, Миколо! Ти знаєш, хто я був колись, ще там, у наших селі?

Микола. А хто? Урвитель, забіяка.

Жандарм. Брешеш, друже мій. Я був чесний парубок, може троха загарячий, запалкий. Але кривди я не любив, неправди не міг знести — і то було моє нещастя.

Микола. Було дещо й більше.

Жандарм. Правду кажеш. І я тобі зараз скажу, що ще причинилося до мого нещастя. Я полюбив отсю бідолаху, Анну, сироту, поштуркувану та кривджену нелюдями-братами. Ся любов була моїм самотнім найдорожчим скарбом, вона могла би була з мене зробити доброго, порядного чоловіка. А ти, Миколо, ти до спілки з тими нелюдями вкрав мені те одиноке щастя.

Микола *(зривається)*. Я? Вкрав тобі... *(Хапає себе за голову)*. Господи, що се зо мною? Чи весь світ догори ногами перевертається? Я, втоптаний у болото, обдертий з чести, супокою і поваги, зруйнований, зарізаний без ножа — я по-твоєму виходжу ще й злодієм?

Жандарм. Не хапайся за голову, Миколо! Адже твоє сумління само тобі каже, що моя правда.

Микола. Ні, брешеш! Я її не силував! Вона ще вдячна мені була...

Жандарм. Адже бачиш її вдячність.

Микола. Вороже, се ти її звів, одурив, причарував!

Жандарм. Ти мав три роки часу причарувати її до себе. Чому сего не вчинив?

Микола. Бо я не чарівник — ось чому!

Жандарм. Бо ти віхоть, а не чоловік, — ось чому!

Микола. Хто віхоть? Я віхоть?

Жандарм. Авжеж не я.

Микола. Отже я зараз покажу тобі, що я не віхоть. Марш мені з хати! (*Хапає його за плезі*).

Жандарм (*відтругує його*). Іди спати, Миколо! Ти троха п'яний.

Микола. П'яний, чи не п'яний, не твоя річ. Але ти мені геть із хати забирайся!

Жандарм. Отже не вступлюся. Тут і заночую, коли мені схочеться.

Микола (*лагідно*). Вступися, Михайле! Не доводи мене до лютости.

Жандарм (*лагідно*). І не доходи до лютости, небоже, се не здорово. А я справді у тебе заночую. А завтра оба разом поїдемо до міста.

Микола. Оба разом? По що?

Жандарм (*виймає папір і показує*). Ади, знаєш отсей папір?

Микола. Чорти б його знали, а не я!

Жандарм. То зле, Миколо! Не вадило б тобі його знати. Тут і про тебе дещо написано.

Микола. А що там про мене написано?

Жандарм. Наказ із суду, аби тебе приставити. Я ще нині маю його доручити вйтові. Там знов на тебе в суді щось наговорили.

Микола. Га, Юдо! Так ти знов з того боку підо мною рещ? Зовсім мене доконати хочеш! (*Вириває йому з рук папір і рве на кусні*). На, маєш, маєш, маєш!

Жандарм. Дурню, і що ти зробив? Чи ти знаєш, що тобі буде за се?

Микола. Не мені, а тобі.

Жандарм. Ні, тобі! На маєш, раз! (*Б'є його в лице*). Се на завдаток! На маєш два! (*Замахується*).

Микола (*хапає карабін*). На тобі також раз! (*Кидається на Михайла*).

Анна (*кидається між них*). Миколо, на бік!

Микола (*відтругує її*). Ти сама на бік!

Жандарм. Пусти його, Анно! Я його і так не боюся. (*Хапає за карабін, хоге вирвати Миколі*). Пусти, дурню! З тим не жартуй!

Микола. Ось тобі мій жарт! (*Пускає карабін, хапає сокиру і втоплює в груди жандармові. Той падає*).

Анна. Господи! Що з тобою, Михайле? (*Кидається до нього*).

Жандарм (*вхопився рукою за груди, з котрих буває кров*). А, се так! Нічого! Нічого мені не треба.

Анна. Кров! Кров! Ти ранений, Михайле, забитий! Голубчику! Де рана?

Жандарм. Нічого, Анно, нічого! Се лиш жарт був. Трохи поболить та й перестане. Годі, Миколо! Чого став, та й трусишся? Дай руку!

Микола (*кидає сокиру*). Та... та... невже воно нічого...

Жандарм (*слабше*). Дай руку! (*Простягає йому закровоавлену руку, Микола дає свою*). Спасибі тобі! Ти зробив мені прислугу, і я не гніваюсь на тебе! Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялася.

Анна. Михайле, серце моє, скажи, що тобі? Де в тебе рана?

Жандарм. Кажу тобі, що мені зовсім добре. Навіть і ліків не треба! А ось і свідки! Ну, слава Богу! Слава Богу!

Ява четверта

Ті самі, вїт, Бабич, Настя, селяни.

Вїт. Гей! А тут що такого? Хто тут галасує?

Настя. Ой лишенько! Шандар забитий.

Вїт. Невже неживий? Миколо, Анно! Що се таке? Говоріть, чого стоїте, як остовпілі?

Жандарм (*слабо*). Пане вїте! Дайте їм спокій! Вони не винні! Я... я сам...

Вїт. А тобі що таке сталося? Пощо на себе руки наложив?

Жандарм. Так було треба. То моя річ... Анно! Миколо... будьте здорові... і простіть. (*Умирає*).

Анна (*кидається до трупа*). Михайле, Михайлику! На кого ти мене покидаєш? Що я без тебе на світі зачну?

Микола. Анно, успокійся, хіба ти не маєш для кого жити?

Заслона спадає.

О П О В І Д А Н Н Я

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

I

Пречудовий літній поранок. У холоднім, легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито мов золото. Колосся неначе праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кожної стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур'яну, що стелиться сподом. Денеде видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє, чаруюче око блавату або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвірокотали сверчки на всілякі лади, забриніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життя. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарана, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють в поле.

Лиш у старій Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе ввечір. Вечором спечуть та зварять, що там треба, — а весь день божистий не дбають. Запападні господині, хоч куди!

Газдівство у старій Лесихи несогірше. Хата хоч стара, та ще добра; будиночки нові, просторі і опрятні, худібка красна, що Господи, гладке кожне, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — та й уже старий літом і пасіки пильнує і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоч рака лазь, усе поставить на своїм. Хоч волосся в неї і сивіло, то лице її було червоне і здорове, як цвickльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все уривчато і

якось мов сердито. Жарту або якого іншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кожному, аби хто, вміла дотяти своїм гострим язиком. Правда, — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави та бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай лишився у неї ще й дотепер, хоч ніколи п'янство не довело її до того, щоб розтренькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ніодна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забияка, чи тому, що такий поганій. Волосся червоне, очі маленькі, хитрі, як у якого татарина, сам великий, голова, як макітра, а губи мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там Божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати, як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І ніби то не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть: „має неруш у руках”. Чи вночі пару снопів із поля, чи вдень деяку дрібницю з чужого пустаго обійстя потягне, та й то чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змис її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього та й годі.

Але вкінці трафилася таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпеливе, послухне і покірливе серце. Ой зазнала ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости? . .

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина наймит, Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з Псалтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоччя сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він співаючи не тямив о світі ані о собі. Худоба брила ніворотом. А як хто інший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумануватий. З чого

йому таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня, — Васильчик перейшов на чужі руки, а чужі руки, звісно, як гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби та розголомшили молоду голову, затоптали останню іскорку дитинячої свободи і живости. Маєток зслиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще у твердшу школу. Тут йому допікали не стільки бійкою, скільки голодом та тою ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла з'їдати чужу душу, як іржа залізо. А Василь мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить як туман, а скоро тільки вирветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво галайкоче без тям, людям на сміх, а собі мабуть на полегшу, а бодай на забуття, на оп'яніння та без-тямність.

II

Лесиха, сказано, запопадлива, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най но, чи наш галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відмовила Горпина. Її гарне, молоде лице світилося здоровим рум'янцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоч правду сказавши, не раз і Горпині доводилося куштувати гіркої від матері або від брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як kota загорілого, та тепер добивають! — шепнула ніби сама до себе Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок, як ворота! — кричала дальше. — Не бійся, моя кіточко, і ти би варта з ним на одну гилу! Зійшлися обоє, та й зараз одно над другим і жалується. Ей, Божа би вам Мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жерете, а все лельом-полельом поводитесь.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте? — огризнулася Горпина. — Та й як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, й камінь із серця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав

місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, ро-би-те! — протягаючи слова передразнила Лесиха. — Так робите, як той, у кого глиняні руки і капустяна голова. Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стільки потіхи, як із торічного снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три їх за день могли її небезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе, — відізвалася прудко до невістки, — ставай онтут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, — а я на прилуду!

Поставали.

— Господи помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, зв'язала снопок і відставила його на бік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стряє з пашнистого бур'яну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Сверщки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миша висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчиси та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з рососою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже, польове повітря, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут зав'яжеться, — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так се пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає сміліша, голос міцніє, із серця нехотя плетється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з іншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Що ж бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона не підводячи голови. — Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не те. Лацно вам виварачати!

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напроти мене! Ей, небого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косовати, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусить теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала її все піджинати, майже пів загона собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять та час від часу серп бренькає о камінець.

Горпина десь перегодом затигла другу пісню. Зібралось Анні на тугу й жалоці, і вона також силкувалася вилити їх пісню. Бона несміло та рівно і переливно затигала:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як проміннос коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів з-під лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту ж пісню, не лиш уста.

— От, що їй в голові! Господиня моя зателепана! Які співаочки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не дасте, ще й співати бороните! Яка мара далі втримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко кучохвоста! — скрикнула мати. — Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Знов одностаино і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов окомом. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалось на поміть та встелювало ши-

роки заgonи. Вже наші три женчихи пополуднували і не спочиваючи взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверхчки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов гострий кремінний пісок. Окрім сверхчків усе затихло, все поховалося в тінь перед палючим соняшним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря з-під ліса. Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечинь.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із ліса долітала галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали. . .

Гей (оте „гей” тяглося безконечно довго) мати ж моя, мати, пусти мене погуляти. . .

Го-о-о-а-усподи, озвах тобі, услиши мя! . .

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю — гей! Василю — гей! Дідьча би тобі мати в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнайцятий — на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із ліса. Те „лой” тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з-під ліса. — А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, за волами я йду! — репетував Галай з ліса.

Косар мабуть стратив терпеливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вигнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чути було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здіме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами.

нами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізувалися деркачі. Перепелиці запітпеліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплою та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно. — Богу дякувати, що ми тут нині впоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищи скопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зідхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининою дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобривого парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! Хопти узбирати коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята налії! Ну борше!

Анна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісінькім ласкавішій слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквалилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп-первак, гордо помела за нею. Остання прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого бур'яну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радості і стовпилися разом коло сінешніх дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожну йти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій цілоденний запас молока.

IV

Уже геть-геть смерклося. У Лесихи затоплено в печі і вогонь палає ярким, червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять, що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорять молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслуховавшись сварки Лесихи і відібравши зо два бухнаки межі плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почувлися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а троха згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву і сів кінець стола.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, газдине, де твої серпи лежать?

— Або де ж? Адже в сінях над одвірком! Де ж би мали?..

— Ага! Аби я був троха не дізрів, був би собі ногу на вік віченний просадив! Під самим порогом!

— То певне коти. . .

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вколало те слово. Нащо ж ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна! Такі гадки тислися їй до голови, але смілости не було у неї кинути й собі ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти, непотрібе, вогонь у печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями та й коромислом, рипнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Коби-м була така красна, як та зоря ясна.

Світила би-м миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові сверщки цвіркочуть! — відзивався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте її ніколи вечором за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї. . .

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосся обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ліг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ей, най но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчала прятати. — Що вам такого припало? От, слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, аби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут із неї адукат! — відкрикнув на постелі Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітниче моя неплачена! . . .

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила еже була для неї м'яку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба, та час до часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог запласть! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим і головам вислухающим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледве чутно полилася думка:

Шуміли верби в Поповій Дебри
Та й лозове пруття;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець, мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася миші ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилася довго, гаряче, простими, сердешними словами.

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідській хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра... .

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра, — шептав за нею Митро. — Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть її стара Лесиха за мене? — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти щосили, а чи що з того вийде?.. . Таке то наше гречане... .

Зідхнув важко, витяг сопілку з-за пазухи, загравав, затилкавав, та так дрібно та тужно, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила його стара мати. З-між густих зелених верб чути було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люди: день білий!
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

(Лолин, у червні 1876).

МАЛИЙ МИРОН

I

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і значиться, якатамбудь собі дитина, все вона у нього золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке, як люди“: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає головки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроторний, а коли часом і відізветься з чимбудь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Василя — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканайцять.

— Парканайцять! ха, ха, ха! А то кілька парканайцять?

— Та то нікілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом о землю: один, два, три, чотири . . .

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає. . . Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що землиця наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибавав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопузи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись в високий зелений косітник або між густе лаласте листя надбережного підбілю. Сидить і вдивлюється у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистоборчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чимборше в свою кривку, немов би закуштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рущатися.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стілько видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Се не може йому поміститися в голові і він обіцює собі, що скоро додому, то зараз запитасться татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибіню. Усе однаково. Він присів. Однак-ею, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем

у другий бік, за сонцем: глибинь щезла, брід плиткий, як був. Се відкриття і втішило і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув.

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибинь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибинь далеко-далеко, щезне в ній мов трісочка, кинена в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав Мирон. — А от яка глибинь!

— Глибинь? Ади, що не глибинь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона і він перейшов через воду і побіг горі огородом додому.

— Який се дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“, то є тіней, боїться череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїться грубої дерев'яної кліюки, вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скипок, якими світять зимою. Мирон лишається надворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітні, або й так собі лежати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зілля і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все. . .

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами, і шум, і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не змів мислити, та й годі. Що тільки бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хтобудь другий каже йому.

— Та чому ти, тумане вісімнайцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вмів мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді, довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застигла в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі Матері Божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, зирнулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото свята Матінка дивиться, а капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може длятого, що його насилу заставляли думати, „так, як люди”.

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із „туманом вісімнадцятим”, — бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди! — сказав він, обтираючи сльози.

V

Що з нього буде? Який квіт розів'ється з того пупінка? Се й проповісти тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такий дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть наговкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей”, то їм і вдасться придавити вроджений нахил до свосередного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар, або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвиватися на добро — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрафить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з останнього, щоб своїй дитині отворити очі і світ, то тоді — що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи. . . Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенню на якімось піддаші, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон! . . .

1879.

BOA CONSTRICTOR

I

Герман Гольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, кілька разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається се щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича — оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоч маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя кам'яниця, порядна, нова, ясна — сказати не жаль. А тут приходить ся йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудками воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, усе таки найпорядніший і найкраще положений на увесь Борислав, — але знов даремна річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоч стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, помежи брудні шопи, помежи глинисті горби, що, мов мурашки, невгавно нишпорять коло закопів, — тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно — від них на сто кроків віс незносний дух нечисти, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси в них — ні, се не людські голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Кілька їх, що помимо ранньої пори підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

— Такі люди, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не то що би мя не витягли, а ще би мя глибше пхнули.

І ось у яким товаристві приходить ся йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очі живо обігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка лякерована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода і писемне бюро, — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до схо-

дячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати і золотисто-кривавими переливами грало на гладких блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них, — він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах, — на нім спочили очі Германа. Була се досить хорошо і вірно списана картина тропічної індійської околиці. В далі, повиті синявою мракою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенгалю. Здається, видиш, як із того далекого, зеленого моря підносяться жмари гарячих визівів,¹ що відтак розносять по світі заразу. Здається, чуєш, як у тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кроповивці. Ближче ід передньому плянові картини троснику не стає, тільки поодинокими купинами² бовдуриться вгору буйна, яснозелена папороть, а над усім стримлять мальовничими групами стрімкі, широколисті пальми, царі рослин. На самім переді, трохи збоку — іменно така група, розкішна, стрійна.³ Під нею кілька газель прийшло певно за пашею. Але необачні звірята не діздріли, що серед величезного зеленого листа сидів страшений змії-удава, сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли ід пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувся в долину — хвилька мертвого переполоху — один бек⁴ уфаченої⁵ газелі, один і послідній — а все стадо в дикім розгоні пирскає на всі сторони, тільки одна, найбільша — видко мати тамтих — зісталася в зво-ях вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли розпирслися газелі, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми велетневими скрутелями добичу, щоб розторочити їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутів його сорокато-го, блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шії напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змія блискають таким злорадним, демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре йому придивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь дивну, невиясненну вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлятися в страшні, шатанським⁶ огнем розіскрені очі змія. Він давно вже, будучи перший раз у Відні, побачив сей образ на виставі і він відразу так йому подобався, що зараз закупив його два примірники і повісив один у себе в покою

¹ Визіві — випари.

² Купина — купка, купа.

³ Стрійна — гарна, струнка.

⁴ Бек — блей.

⁵ Уфатити — ухватити, ухопити.

⁶ Шатанський — чортівський.

в Дрогобичі, а другий у Бориславі. Не раз показував його гостям, жартуючи при тім з дурної газелі, котра сама підсунулася під ніс вужеві. Однакож насамоті він якось не міг жартувати з вужа. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, — йому здавалося, що сей вуж колись оживе і принесе йому щось незвичайне — велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа, холодна паморока,⁷ що досвіта залягла була над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоби поводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повільну світла, — поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все те ласкало його змисли, а заразом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстросний учорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізаною, кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна мисль не шевелилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей задумчивих, багато розважаючих, то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився і пустив волю всім вражінням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої очі.

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодости. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожю. Хоч і як не раз йому прикрим стане теперішнє життя, — однакож він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернувся йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли прецінь якимось важким прокляттям над його головою: прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першій зароді хороших і добрих способностей душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних тріумфів, — не раз мара давньої нужди затрюювала йому найбільшу радість, досипала горечі-полину в солодкі напої багатства і збитку.⁸ І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну⁹ й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті,¹⁰ каправоокі робітники виносили ношами спотребований і переқвашений луб, котрий на всю перію¹¹ ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух. Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Усі були скопичені так

⁷ Паморока — мряка.

⁸ Збиток — розкіш.

⁹ Нехарний — брудний.

¹⁰ Трудоватий — прищуватий.

¹¹ Перія — околиця.

густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та перія подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого деління та шмаття, як на людське житло. І воздух тут був раз-у-раз такий густий, задхлий, що сонце сумрачно якомсь світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відти розходилась на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, тобто по кілька сварливих, лінєвих і до крайности нехлюйних¹² жидівок, а кругом кожної роїлося, пицало та верещало бодай по п'ятеро дробини-дітей. Мужчини, руді, пейсаті жиди, рідко коли сюди зазирали, найбільше раз у тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани¹³-міхоноси, міняйли, онучкарі, кістярі, та Бог знає, які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, другі бували тут тільки дуже рідко. Перші воліли не раз переспати дебудь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й оглушуючого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша других. Хоч ще молода жінка — всього могло їй бути двадцять, а хай 22 літа — то прецінь вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, так звичайний по наших містах, на вироблення котрого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людського образования, і передчасне замужжя, і лінєвство, і сотки других причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристросною, хоч на її лиці видні були сліди якої-такі краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло вдолину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викросні, посиніли, віддулися, — очі помутніли і скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла за муж, — по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й кормити. Старшого сина він узяв із собою Бог знає куди (він був міняйло й їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за онучі), молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не затамив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадком довідався, що обидва серед чистого поля померли на холеру, де їх найшли аж десь за тиждень коло здохлого коня. Взагалі рстучи в такий погубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше вражіння, яке застрягло йому в пам'яті, то його величезне черево, в котре час-

¹² Нехлюйний — брудний, занедбаний.

¹³ Капцан — бідний (єврейське).

то штуркали його другі хлопці, мов у бубон. Дитинячі забави серед череди голих, заваланих, круглих дітей, пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшись за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талалаються, мов купа жаб, у гнилій, смердячій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних, довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з другими дітьми на животі долі берегом у потік, і як старші жида, стоячи на мості, реготалися до розпуки з його грубого, буро-синього черева, до котрого, мов два пачки, причеплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в тямку нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитинят, — ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на солomé, що напів перегнила та кишіла червяками і Бог зна яким гидом; ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жінок; ті безконечні ночі, котрі він проводив скулений у клубок від холоду, після котрих вставав рано з закислими очима, горючий та червоний по всім тілі, скусаний гидом! Ох, ті страшні ночі дитинячих літ, що другим світять до пізньої старости ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і посліднім щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старости пекли й морозили; сама гадка про них запірала йому віддих у грудях, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість у кожнім мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у нього тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицами, в латах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він плював, відвертався і велів слuzі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекричати котрубудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло показатися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчохою і той сам клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола — брудносірої. Не раз вона довго гналася

за деяким хлопчиком, що допiк їй яким гострим словом, — ча-лапкала по баюрi розхристана, задихана, охрипла, посинiла з лютости, — а допавши бiдного бахура, хапала за волосся i бухала без милосердя межи плечi, доки дитинище не впало на землю. Не раз i Германовi дiставалося вiд неї i то дуже прикро. Вона була, як усi лiниви та бiднi, дуже вразлива й люта, а в пересердю не перебирала, кого б'є, чим i куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його по головi патинком так сильно, що повалився на землю облитий кров'ю. Тодi вона хопила його за волосся, пiдняла догори, залiпила рану розiжваним хлiбом, плюнула йому в рот, щоб утишити плач його i вивергла за дверi, мов песя скавуляче. Чим жила його мати, iз чого удержувала себе i його, того Герман не знав. Знав тiльки, що хата, в котрiй вони сидiли, не їх, а наймлена, — та й ще пригадує собi високого, грубого, сивобородого чоловiка, що не раз приходив, кричав на його матiр, що така розхристана, i брав її з собою, але куди — не знав Герман. Часто вечорами й сама мати виходила кудись i не верталась, аж над раном, верталась змучена, зла, мов по безсоннiй ночi, i приносила трохи грошей. Пiзніше Герман дiзнався, на який це заробок виходила його мати, та се небагато його обходило. Тепер вiн старався нiколи о нiй не думати.

Таке було життя будучого мiльйонера, Германа Гольдкремера, аж до десятого року. Правда, ростом i поставою вiд подобав на семилiтка, та й то слабо розвиненого. Сили й живости дитинної в нього не було. В ту пору вiн зачав набирати смаку до лiнивства i часто сидiв-туманiв цiлими днями на лавцi в хатi, хоч мати гнала його на мiсто продавати сiрники хлопам або займався яким другим заробiтком, як iншi хлопчики.

Було се лiтом 1831 року. Страшна, нечувана досi пошесть навидала¹⁴ наш край. Довго бiгали глухi чутки мiж народом, що наближається „кара Божа”, — довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от видьмої,¹⁵ наглої смерти. Аж ось вона i надiйшла, стораз страшнiша, як надiялися. Цiлi села пустiли-вимирали, цiлi родини щезали зо свiту, як вiск на вогнi. Один не знав про смерть другого, i собi ж смерти вижидаючи. Брат вiдвертався вiд брата, отець вiд сина, щоб не побачити на ньому страшного клейма смерти. А хто ще лишився живий, iшов до корчми, пив i горлав пiсень у безумнiй непам'ятi. Нiкому було потiшати безнадiйних та сумуючих, нiкому було рятувати хорих, що не раз пищали водицi, конаючи в страшених судорогах. Помiж простими людсьми лiтали страховиннi повiстi про упирiв, що „потинають” людей, а по декотрих селах п'яни, очайдушнi купи почали навiть палити на вогнi таких, котрих уважали нiби упирями.

¹⁴ Навiдати — навистити.

¹⁵ Видьомий — видимий.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан потерпів від неї більше, як другі передмістя — чи то тому, що тут задхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази, чи може тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Чоловіки, жінки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, — вмирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там перемерло, то лиш Бог один знає. Котрі були маєтніші, повийздили при наближенню зарази в гори, на здоровіший воздух, — але зараза й там їх дїгнала, — може лиш де сотий успів вернутися назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату без пам'яті від переляку й голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився ід тому тілу посинілому, покорченому, близькому лютої смерті. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лица, такий безгранично болізнний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожне її слово в ті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав ід ній близько, — материнська любов, хоч під грубою оболічкою, не загибла у ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, всі сугави в ній стягалися, то випрочували судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба, зеленкувата муравиця.

— Герш, — прохрипіла вона, — не підходи... до мене!..

Хлопець стояв мов отуманілий. У тій хвилі він дуже мало й дуже невизразно тямивав, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перекочуватися на всі боки. На один миг Герман заздрів її очі: вони доразу заплили кров'ю і аж вилазили з ямок у натузі.

— Герш!.. Чесно жий! — простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися втікати.

— Води! води! — прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від посинілого, закоценілого трупа матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто й як пробуркав його з того остовпіння, коли й куди спрятали трупа, — все те пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він очутився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага горло палила, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом

з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання коначних. По хатах, де ще є живі люди, блимає світло, меркотячи у віддалі і, мов гострі ножі, прорізаючи пільму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла, — він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, — його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його капинку. Він ходить вулицями, зразу в великім страхі, шохвила озираючись. Але голод не перестає йому докучати, прогонює по волі все друге, прогонює й страх, і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові ніколи довго розважувати, — він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена, добуватися — даремна річ, сили нема. Він поповз ід другій. Тут послідній живий чоловік тількищо сконав. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, — всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим занестися. Йому пощастило найти здоровий кусень хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився втікати з хати. Та на лихо, втікаючи, зашпотався на мерця, що лежав на землі, і з розмахом ударився лицем о землю, не випускаючи однак з рук своєї дорогої добичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушша і заснув, мов убитий. Другого дня збудився значно покріплений, — особливо втішив його ясний, теплий, соняшний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по вулицях, не багато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з учорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою — голоду не боявся. Але ось він попав на одну вулицю, по котрій возили мерців з трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, обладовані¹⁶ трунами,¹⁷ наборзі позбиваними з неструганих дощок. У труну паковано по два, по три трупи, бо на всіх не ставало домовин. Кризь шпари або з-під непристаючого віка звисали та стриміли руки, ноги, — то голі, відразливо зеленкуваті, то в лахах або й порядній одежі. Крик та завід осирочених не вгавав, — товпами перлися люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну, безконечну процесію, — він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, щоби лише в далекі, глухі закавулки. Але ще довго опісля йому причувався

¹⁶ Обладований — навантажений.

¹⁷ Труна — домовина.

гуркіт трун, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці, — причувався йому той плач скажений, болізнний і пуджав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як проводив слідуючі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні вражіння приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напютемки по кутках, поки не надивав деяку страву або кусник хліба, що не раз надивав холодні, слизькі вже трупи і бридився їх гірше жаби, що раз гонили за ним якісь хлопці (запевне такі, як і він, сироти, що з голоду взялися до такого самого промислу), і що він ночував звичайно під плотами, в бур'яні або межі купами дерева, що стояли на якійсь широкій торговіці. Впрочім, чим далі, тим більше лишала його пам'ять, — йому ставало якось гаряче в голові, в грудях, — перед очима часто крутилися червоні колеса, — вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь обширній¹⁸ світлиці, в котрій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і косим промінням освічувало блискучу лякеровану чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає в ліжка. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

Мов крізь сон до його слуху пробивається пискливий, незносний голос, що довго-довго, одноставно приспівує. Він відкинь ніби знає, що се шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Вражіння з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній слотавий день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіжий воздух, він почувся такий безсильний, покинений усіма, несвідущий того, що тепер починати, що страх переняв його серед тої широкої безлюдної вулиці, так як колись уночі при виді вогників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач, — але якось здужав перемогти себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюда! — крикнув хтось на нього збоку жидівською мовою. Хлопчина обернувся й побачив невеличкого зизоого чоловіка з рідким, жовтавим поростом на бороді. На ньому була дрантива бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, що хоче

¹⁸ Обширний — просторий.

від нього той незнайомий чоловік, — і він мимоволі підійшов ід ньому.

— Не пізнаєш мене? — спитав жид.

Герман кивнув головою і витріщив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя баба там жила з твоєв мамов. Знаєш?

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку матері, сам не знаючи чому і про що, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач, — сказав жид благим, добродушним голосом. — Видиш, і мої померли. Що робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба і Бухер,¹⁹ усі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не допоможе! А я гадав, що й ти капорес,²⁰ а вно ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш, — сказав Іцик, — ходи за мною.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок. Поїдемо з весною шмаття міняти. Хочеш? Ей, то файно²¹ так жити. І твій тато пішов, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того таки дня попровадив із собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та слоти, але люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по вулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили щойно з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, п'їтьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а ще до того розмокла, іляста, земля чіплялася ніг, важила мов кайдани, так що нашим пішоходцям дух захвачувало з натуги. Але, мимо силування, вони йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще-як-ще, — але схорований малий Герман! Тому малощо не до смерти приходилося, заким²² доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках і провадив, — радше сказати, волік за собою і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув, мов забитий.

Губичі досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги межі Бориславом а Дрогобичем. На

¹⁹ Бухер — хлопець.

²⁰ Що й ти капорес — що й тобі кінець.

²¹ Файно — гарно.

²² Заким — поки.

північ від села здвигається високо догори спокуваста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій пишно красується невеличкий штироугольний, самий дубовий ліс Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких де тисячу кроків, котра тягнеться від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж ід Колодрубам, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подибаеш деінде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких, вимулистих урвищ гір задністрянських. Тут красвид у дивній гармонії показує вам чаруючу приманчивість і різновидність гірської околиці і розгонисту ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не грандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, — риси все круглі, лагідні, гармонійні, — ріки невеличкі, прудкі, чисті, воздух здоровий, як у горах, але без тої гірської різкості, котра так швидко стає прикрою, — а при тім усім широкий вид на далекі, легкохвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та осель людських, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалку хилили голову перед усяким „зі своєї віри". З „Гоями" він обходився, як кожний другий, — сварив і гантелив²³ одних послідніми словами, підлизувався другим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важности. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ ті „гої", і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного із „жидівської віри", так сказати, двоє лиць: одно, котре обертається до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмішливе, грізне або хитре, — а друге, котре наvertsється до своєї віри, і те лице нічим не рiзниться від лиць других людей, то є, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. В Іцка те „своє" лице було дійсно щире й ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестошів, аж тепер відкрилася нова, яснiша сторона людського життя. Вже само життя на чистім, здоровім воздуху було для нього великим щастям. Він, що довгі літа — перші свої літа — дусився в задхлім, нездоровім воздуху перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми розкішно надихувався чистого сільського воздуху, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, простірне, — і Германові той тапчаник з простим

²³ Гантелити — ганьбити, лаяти.

сінником і старою бекешою замість ковдри видавався Бог знає якою пишною постіллю, бодай тому, що й у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому, як міг, — та хоч не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик обходився з Германом, як з рівним собі, бачив його зручність і справність і радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура блага і податлива, не приводила йому й на голову думки взяти твердо в свої руки хлопака, при звичаювати його до безоглядного послуху, як то люблять робити другі опікуни, котрі, хочаби ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, прибують і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, туманувате й позбавлене власної волі й живости, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що: „Ось то ми! Порядок у нас мусить бути!” — а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: „На чім, собако, візку їдеш, того пісню співай!”

Зимою Іцик почав учити Германа читати й писати, — розуміється, по-єврейськи, бо інакше й сам не вмів. Наука йшла досить туго. Герман виріс в обставинах, так не сприяючих розвитку духової спосібности, що лише вроджена йому завзятість могла допомогти йому побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і понятливий у щоденнім життю, в звичайних речах, — при науці показувався такий тупий, непам'ятуций і неповоротливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку й на кілька годин переривав лекцію. Однакж, мимо його терпеливості і Германової пильности, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічним способі науки.

Зате, як прийшла весна, настало тепло, погода, тож тоді почалося життя для Германа! Іцик упрягав конину до візка, накуповував у місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти іззаду на возі на скриньці — спереду і ззаду нього копиці онуч і всілякого фурфантя,²⁴ а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка хлопчика в дрантавій шалчині, зі здоровими рум'янцями на лицьях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шумлячі дуброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне, голубе небо, — і тепло, сумирно, любо довкола, — голоси пташенят зливаються із черкотом сверщків, шелестом зеленого листа, шваркотом потоків у одну далеку, стрійну гармонію щастя, величі і спокою.

Ех, кілька то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вольного, правдиво циган-

²⁴ Фурфантя — дрантя, нецінні речі, шмаття.

ського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю, — він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на забіги о пару грейцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок, — його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді; але все таки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

А то йдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, — легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується яснозеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх стрійних, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати людської, — село в долині. Далеко-далеко на сході розіллалася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені — то косарі. Іцкова конина немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу й запахіві, шкандибає нога поза ногу м'якою „польською” дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть: „Finsterer baluguleh”, — батіг застромив за пояс та повільно розхитує головою наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудним, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що з заходу сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє в віддалі, величний, спокійний, неспрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам із собою всілякі розмови, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним (за свої онучі).

Але ось вони з'їхали з гори. За ними скопився туман пороху, — перед ними зеленіють верби, вишні, срібляться річка межі хатами, іграють діти на вигоні, бродить худоба по оборах: село. Герман схалується, щоби отворити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, — вже з присп посхалувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Дивачний стрій, ще дивачніший візок онучкаря побуджує їх до лютої запеклості, а кілька раз Іцик або й Герман протяглим голосом закричать: „Міняй онуці, міняй!” — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютої. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конину, котра хитає на всі боки, немов розкланюється добрим знайомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне й підійме голову догори, та й далі. Другі взяли на око онучкаря, — біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо.

Германові робить превелику радість ота безсильна лютість псів, — він дражнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку, коли який сміліший зведеться на задні лаби, щоби скочити на віз, — віз тим часом помчитья далше, а бідний писисько аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти, — все біжить навпроцапи на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: „Чоловіче! А зажди но!” Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають другі, і ще раз затагає своє протяжне: „Міняй онуці, міняй!” Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак сіна й обертається назад, щоби видобути скриньку з усіляким добром, за котре промінюють селяни онучі. От тут починається життя рухливе, говірка, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує і сам дещо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався межи сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, і брав від нього онуч утросе більш, як варт товар. І кілько то було сварок, криків, проклять на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступитися: дай їй те або те за тільки онуч! Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі, й насварить на бабу і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє конину горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема онуч і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що другі понамінювали.

Поволі шкандибаючи горі селом, візок онучкарів чимраз то більше наповнюється платянками, — Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в Дрогобичі. Аж ось вони серед села, проти широкої мурованої корчми. Іцик завертає конячку на брудне обширне подвір'я. Орендар Мошко його знайомий. Тут він пообідає — розуміється, за гроші — і побалакає „зі своєю вірою”, — тут і конину попасе й онучки в коморі зложить на час, бо йому не вигідно з ними возитися. Його приймають радо, — йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, — йому так любо гуториться серед вереску бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по півкватирки, люльки позапикали та, пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати на дворі

з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в полудні. Жарко, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, — вони беруться обганяти його від овадів, коли їм не навкучиться, поналамують зеленої широколистої вербини й обтичуть нею коня для якогось такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, онучі позносив до орендарської комори і зложив до свого таки мішка, що там стоїть лишень про ту потріб.²⁵ Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затыгає своє: „Мінняй, онуці, мінняй!” Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина, — і знов мінняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі онучами. Вже сонце геть-геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами, — ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу, — тим разом вони виїздять тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходиться їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок торкотить по груддю, — Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знайомого орендаря на ніч. „Вйо-у, косю! Гай-та! Вйо-у!” — покрикує раз-по-раз Іцик і знов зачинає мурликати під носом протягну пісеньку: „Finsterer balyguleh!” І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкотячий візок, розлягається самотно проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край усе один, краса все одна, — вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II

Спомини уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давний, довголітній холод. Цілі роки носив його в собі, — цілі роки, відколи оженився, — він чув, що якась судорога зціпила його нутро і притупила в нім всяке людське чуття. (Тепер йому немов поступило. Чи так живо йому нагадався супокій безжурний, теплі дні та тихі вечори онучкарського життя. Але полегша тривала недовго. Швидко щось, ніби густа паморока, почало залягати його думки і поволі, поволі судорога стискала його нутро чимраз сильніше, коли в його голові відживали дальші картини його життя).

Він учора вечором, їдучи сюди, проїздив через Губичі. Йому прийшлося минати давно знайому, похилену й напіврозвалену

²⁵ Потріб — потреба.

Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматками. Кілька сот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут живе? Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він звелів зупинити брчку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє дітей бавилося на подвір'ю коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі. Третій, троха більшенький хлопчина, держався якомсь осторонь від них, забавлявся, видно, неохотно, і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім неподібне до тамтих, — певно це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка літ коло шести лутилася часто на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся її, і ще гірше матері, яка в тій хвилі кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву між дітьми. Він сів і казав нагнати коні. Його живо вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли другі над ним збиткувалися. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу на корови весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, як часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чулися якісь рівні, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив швякати багатом малих песиків аж до крові, що других дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом — пригадалася йому його жінка й уся домашня погань, — і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь прокляття.

Але дальші спомини з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися поперед його очима. Ні, — тут уже почалася боротьба за багатство, — боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множились його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й висисали без ліку народ, як ширили довкола без ліку нужду, бідність, знищення, а йому самому попри всі достатки і розкоші таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його груді часом щось металось і скакало з радості, — але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Нині перший раз він оглянув добре, відки він набирив соків, — і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так

надто зрушила його доля тих тисячів, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так, як велике дерево ростучи відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже там займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися.²⁶ Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, котрі вони кидають на його голову. Його багатство якимось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що се багатство то потвора о сто головах, котра пожирає-пожирає других, але — хто знає — може відтак пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким соняшним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла — тільки звої вужа блищали, мов золоті живі перстені, готові туй-туй обхватити свою добычу, — а очі, ті зачаровані вогнисті очі, так і впилися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурих очі, щоб обігнатися від світла і страшного привиду.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого мастьку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здоровий воздух, супокій, часті проїздки зовсім віджирили його. Його лице почало наливатися здоровою красою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і поворотність значно збільшилася. Природа почала загладжувати сліди поганого дитинства, почала загладжувати і пам'ять о нім. Іцик рідко згадував про свою Тавбу і „бужера” — вони відай за життя також чимало йому були набридли. Правда, про холеру частенько ще чув Герман оповідання між губицькими селянами, а ті оповідання проймали його морозом. Не раз і самому ще снилася мати, посиніла, страшна, конаюча в лютих судорогах, або довжезний похід возів, наладованих трунами, котрі гуркотять по каменистій дорозі серед крику і плачу осирочених. Але такі сни ставали чимраз рідші, — Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоча слідів молодших літ ще лишалося чимало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за леда марницею, не раз нападала на нього давня лінь і він сидів, заложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи і слова до Іцка. Але се все не псувало між ними доброї згоди. І певно Герман був би від тих хибвилічівся, якби був довше пожив у Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у котру постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз попустив, сонечко світило ясно, а зо стріхи капало аж любо. Але надвечір насунули сірі хмари й почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світа не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Гер-

²⁶ Що з'їсти.

ман затопив у печі, сів на припічку й жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючися домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. „А певно вже десь їде, — ми го ще лишили в місті”, — відповів селянин. Знов Герман чекає. Вогонь сичить і тріскотить у печі, — він добув гороху й почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити й виривати китиці в стрісі. Вогонь погасав, — Германові ставало лячно, він докладав полін, і раз-у-раз притулював лице до вікна, чи не почує тельнякня Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться йому вгору на голові, — думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухується, — ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед, — немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговиці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, — і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверми і легенько ступає-чалапкає по снігах, мацає руками по стінах — виразно чути шолопання чимраз то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі; він сам, не знаючи, що робить, втиснувся в темний, тісний кут за піччю, — холодний піт виступив йому на чолі, — все тіло дрижить, — він ледахвилі жде, що ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшно, обросле лице злодія з величезною булавою та з широким блискучим ножом за ременем. Але хвиля за хвилею минає, — не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, — але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про „страччуків”, що робляться з нехрищених дітей, закопаних денебудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, — він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ушах, — бачилося, що в нім самим, усередині ворущаються якісь дикі тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху і очидання. Але голоси не втихають, стають щораз ріжчі, голосніші, — якесь уриване тельнякня пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно цей гамір піднявся в його нутрі, чи може доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався,

немов у якійсь розпуці, і одним скоком був коло вікна. Гамір роздався вже на їх оборі, — серед темряви видно якісь ще чорніші тіні, чутно тельняккання кінської упряжі, — ах, Іцик, Іцик приїхав! . . .

Гамір під хатою . . . Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати, так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то насправду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи судорожно, докинув дров до вогню й, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися і повільно, важким поступом увійшли чотири селяни, несучи кривабоки, ледве живого Іцка, з котрого грудей видобувався часом глибокий, роздираючий стогін болю. Герман застиг на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшений привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

— Поволі, Максиме, поволі! — приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров ось аж крізь бекешу виступає? . .

— Йой-йой-йой, тож то бідний Іцко мусить десь болячку терпіти! — відозвався Максим.

Іцик знову застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору підвелось на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани; як самі вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!), а Максим, грюючи заморожені кров'ю обтеклі руки над огнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Іцка.

— Ну, видиш, небоже, — почав Максим, хитаючи головою, — як то нещастя не раз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще о-яке! Най Бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимів берег, ти знаєш, де воно, он там за селом над рікою той берег крутий та високий, — їдемо собі віз за возом, а тут вітер усходу реве так, що Господи! . . Сніг так і жбухає межі очі, коні ледво лізуть, страх. Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: „Гов!“ — Ми всі: „Що таке?“ А Стефанповідає: „Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя!“ Слухаємо, мере!²⁷ У споду у берега щось стогне, та так страшно, болізно, що нам аж кров застигла в тілі. — „Е, — говорить Панько, — може — Дух Святий при нас — поганець, який нас манить у западню? . .” „Що ви, куме, — відказує Стефан, — тут, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре, та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба ратувати живу душу!“ — Панько каже: „Та бо я боюся! Мене ляк зносить!“ А тут стогнання раз-у-раз зісподу чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить.

²⁷ Мере — дійсно, напевно.

Ми всі зійшлися вкупу. Що тут робити? . . . „Ходім, — каже Стефан, — а кума Панька лишім коло коней”. — Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоб дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то може з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоч зараз гинь! Темно, погано . . . Ми побралися за руки і йдем напوماцки туди, де стогнання чути. Дивимосся, лежить щось чорне на леду й не рушається. Ми підійшли, кінь посеред розбитих саней. Певно хтось із дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Обмацали коня, неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на леду і вже от-от, ледве стогне! Господи, Твоя воля! Таке нещастя на чоловіка.

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скося на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але ґазди всі обіцяли прийти, скоро повідводять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув крадьки на нього. Голова була поза-в'язувана хустками, крізь котрі повиступали величезні плями крові. На бороді й волоссю скріпла кров, бекеша і сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лица страшний! . .

Аж десь над раном, коли буря троха стихла, приїхав цирулик з Дрогобича й почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

— Алез, пане, — відповів Стефан, — таж досі був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати? . .

Стефан, хоч був на слова досить гострий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була така кепська, як думав зразу. При помочі селян, котрі почали увиватися, немов тут ішло о рятунок їх найліпшого свояка, перемито рани і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Напевно, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік (і то верхньою половиною тіла), о гострий вистаючий камінь, бо ліва рука була зломана понижче ліктя, а крім того в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик об другий камінь страшно скалічив собі голову. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике було б диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцк умер ще того самого дня, не прийшовши і на хвилину до пам'яті. Герман не плакав на його похороні, — його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, — страх витискав усяке друге чуття. Він ночував у орендаря губицького, котрий zarazом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж поки громада упімнулася о те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квіти, хату й огорог Іцків продано, а по сплаченню довгів лишилося для Германа 92 гульдени, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов з Губич, пішов у світ щастя шукати, і ота сама була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидючи за писемним бюроком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згiрдно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, але мимо того його думка раз-у-раз верталася до тих світлих хвиль і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, — але чув zarazом, що теперішнє життя серед достатку й розкоші зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганіше.

Він сам не знав, чому кожний раз при думці про Іцка й Губичі йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі крутими стежками, нараз виїде на невеличку поляну, залиту ясним, соняшним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того вражіння, і йому бачилося, що ось він знову запускається в темний ліс, у котрім йому призначено блудити без виходу. А доки, до якої цілі, — хто його знає. Йому становилося чимраз тяжче, тісніше, — якось душно й лячно. Помимо соняшного жару йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чоґо. Не було в нього певної думки про заробок, до котрого при тім не мав ні вмлости, ні охоти. Пару день він жив яко-тако на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічоґо, голий і голоден, перелякався дуже і завзявся — радше тут згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічоґо виїшло, коли б не щасливий випадок, котрий показав йому який-такий заробок. У шинку, в котрім він ночував, зішлись одного вечора якось чорні, страшні, смердячі люди. Герман зразу боявся їх, але почувши, що бесіднують між собою по-жидівськи, підійшов ближче і став слухати. Се були самі молоді 18-20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава „либати” кип'ячку. Герман

довго слухав їх бесіди про те „либання”, але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, котрий відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нев хлопи вози смакують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то та ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. То називається „либати”.

— Ну, і де ж дівається ту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюда до Дрогобича, тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку п'ять шісток. Ну, а як добре звивається, то за день дві коновки назбираєш. Тільки ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно то не зле такий заробок. Хоч робота негарна, то зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава і коли сказав їм те, вони тішились, тільки жадали могоричу. Герман на radoцях упоїв їх пивом, щоб „обілляти” свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. Хоч дорога не близька, — либаки мусіли кожної доби тіпати там і відтам: вечором з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано з порожніми назад до Борислава. Перший день нової роботи особливо глибоко вдався Германові в тямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний поранок майовий, коли враз із п'ятьма другими либаками ішов стежкою поперек піль до Борислава. Вони йшли горою через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кривавим світлом ратуш, костел і церков Св. Трійці. Сюда ближче виляся блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінню. Дуби в Тептюжі ще щойно зачинали розвиватися, — зате сподом ліщина шелевіла все своїм широким темнозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, — хто молитву мурликає, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, — це його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж — перед ними поле зелене, свіже, — далі лука, замасна квітами — знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка, і ось Бориславська кітлина. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах, — кожний вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Відне підгірське, звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Діла понад потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче

луки й мочарі. Але при всіх тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких невидимих жилах. Поміж народ ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі братовбийчі війни, що тут поховано багато люда невинно побитого і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватимуться доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять увесь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами сю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора небавом вже прірве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора, то зовсім не трупи давніх лицарів, а ота гидка, чорна смердяча ропа, котра тепер випалювала їх сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою на зиск і вигоду панам, а їм на горе та на втрату.

Герман усе ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожна подрібність того дня, тим тяжче й сумніше робилося йому. Це був такий самий хороший, теплий, погідний день. Саме в такий день перед 20 літами перший раз обхватив його удушливий нафтовий сопух і швидко погасив перед ним і сонце й денну ясність, — прогнав з-перед нього запах квітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться долі горою, давлячи й гнетучи все — оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! 20 літ минуло від того першого дня, а удушливий нафтовий сопух усе ще не розсіявся, все ще обвиває його немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і биває хороші людські пориви серця!

Ох, на волю, на волю з тої поганої смердячої тюрми! — прошептав він несвідомо, сам ще не знаючи, що це за тюрма і чи можна з неї видобутися на волю.

А спомини йдуть безперервним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них остає в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре. З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливалала блискучими перстнями на поверхність каламутної води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався не раз, що це за сила пре наверх той жовтавий, гострий плин і де є його джерело. Він думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що се так тільки — земля „потиться”, що джерела ніякого Герман не добуде, бо його зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати.

Герман не любив тих насмішок і покинув говорити, а далі й думати про нафтові джерела.

Тим часом і не добуваючись до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Не довго двигав він кип'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно погана річ. Але в нього були гроші, — пощо йому мучитися, коли можна й самому собі полегшити й ще від других скористати. Ось він змовився з другими либаками й купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. З того вийшла потрійна користь для нього. Раз те, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг возити їх, та й то що другий день, — тим самим і часу менше затратив і міг більше улыбати, — а ще й другі либаки давали йому для перевозу і продажу свою кип'ячку, а за кожних п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смавила, котрого самим ніколи було налибати, селяни давали Германові сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком через вільний час під своєю шопою.

Так воно йшло кілька літ, а за той час Германів капітал не тільки не розтратився, а при його зручності й хитрості майже втричі виріс. Він за той час жив дуже нужденно й ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і кепсько та тому й сила його, при нездоровім воздуху серед багна, почала упадати. Але Герман не дбав за те. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, — чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатити. Зимою він сидів у Дрогобичі, — звичайно у того таки чоловіка, що літом купував у нього налибану кип'ячку. Це був не старий ще, сухий, поганий торговець. Він торгував маззю, мотуззям, залізом і всякою всячиною, яка потрібна для селян. Герман, пробуваючи в нього зимою, помагав йому не раз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська вправа. Купець звичайно назначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажу, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — це його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесности готові самі собі шкоду робити. Він шахрував купуючих і дер з них, що міг, а коли не раз деякий селянин зачав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман дороблявся. Про його гроші не знав ніхто й усі уважали його простим наємником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу й не мало не раз натерпівся від його жінки й від других людей усякої сварки, а то й биття. Однак він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко набридло і що він ждав весни, як спасення душі. На весні отвирався для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоч нужденне і невигідне, все таки якось швидше й веселіше збігало серед сміху й

жартів других либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити важко, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані й униження, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася страшна гарячка, сліпа жадоба грошей заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади й манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з Іцкового наслідства і либацького промислу, рахував їх щотижня, ховав як найдорожчу надію й не проговорився про них ні перед одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його якнебудь пропустити їх. Але він знав, що гріш лежачи не росте, тому обзирався пильно довкола, ловив усякі слухи, розпитував незначно про корисні „гешефти”.

Гешефт незадовго лучився. Уряд почав будувати в Дрогобичі депо військове і шукав підрядчиків на різні будівничі матеріяли. Часи були бідні, підрядчиків зголошувалось небагато, а уряд, хочачи прискіпити діло, поставив легкі й корисні вимінки. Того тільки треба було Германові. Він нанявся доставувати дерева й вапна, але його власних грошей на те не доставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Посторонньої помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, щоб стратити все дочиста та йти знов либати кип'ячку до Борислава. Несподівана, хоч і не зовсім для нього щаслива приключка вирятувала його сим разом.

Чоловік, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, узявся урядові доставувати матеріялів до будівлі, зразу ухам своїм не повірив, відтак розсміявся, — вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходить ся коло роботи (і кавції кількасот гульденів зложив і дерева та вапна довозить), — розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав уперед, чому не пішов з ним на спілку і т. д., а коли нарешті Герман зачав просити в нього позички кількохсот гульденів,²⁸ гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав його зі своєї хати.

— Марш, забирайся! — кричав розлючений. — Хто знає, відки ти гроші взяв! Може ти крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тя на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки й пішов. Його не так діткнула образа й погане підозріння, як завід²⁹ і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко доставувати всього, а тут ні за що ні матеріялу більше закупити, ні навіть

²⁸ Гульден — монета.

²⁹ Завід — розчарування.

фіри заплатити. Правда, матеріал і перевіз були тоді в дорогобицьких околицях вп'ятеро дешевші проти теперішнього, але у Германа не було майже ніяких грошей. Він задумався важко. Як на термін не поставить усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на якунебудь поміч.

Вже вечоріло. Збиралося на слотаву, погану ніч. Герман ішов не думаючи ні про що, крім свого „гешефту”, не обзираючися ні на пору, ні на погоду. В руці ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені горобці в самотріску, шибались у різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав йому на лице, коли наворачталася йому думка, що „прийдеться на все махнути рукою, та й...” Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував усю надію своєї будучности! Ні, цього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемнілося, — холодний дощ почав кропити лице Германа. Дрібні, гризкі, студені краплі упали так несподівано на його розгарячене лице, що він в одній хвилі зупинився й оглянувся довкола, немов пробуджений зі сну, пригадуючи собі, де це він і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати денебудь нічлігу.

— Тре йти до шинку спати, — подумав він собі й оглянувся довкола, на яким се він передмістю.

— Ов, та се Лан! — проворкотів він сам до себе. — А я тут коли зайшов аж із Зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся, як стій, щоб вернутись на Зварицьке і піти там на ніч до знайомого шинку, в котрім звичайно збиралися либаки. Обертаючись живо на краю вулиці, він у сумерку зачепив ліктем якусь людину і мало не струтив її до глибокого рова край дороги.

— A riech'an daanen tat'n aran!³⁰ — крикнув на нього дзвінкий дівочий голос і при тім дві м'які руки обхватили його руку так нагло, що він задривав цілим тілом і мало що сам не стратив рівноваги.

— Nu wus is?³¹ — запитав він, обертаючися в той бік, де грозило небезпеченство. Помимо неласкавих слів, яким привітала його незнайома людина, в голосі її не було ні гніву, ні прикрої жорстокости. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне вражіння; він сам не знав, що воно таке, і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій людині.

Це була дівчина, літ може коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоч і не зовсім хороша собою. Подібних лиць бачив Герман щоденно цілі десятки на вулицях, але тоді, вечірньою добою, під впливом м'якого дотику її рук, бачилось йому, що те

³⁰ А чорт побрав би твого батька.

³¹ Ну, що таке?

лице якесь принадніше від других, очі живіші, голос приємніший, — одним словом — він став немов причарований, і з глупою міною дивився на незнайому дівчину. Ще й тепер, пригадавши собі ту стрічу й цілу сцену на вулиці, Герман сплюнув з досади.

— От не мало мене де лихо здибати, то мене догонило на гладкій дорозі! — проворкотів він, морщачи чоло. — Дурень з мене був та й годі.

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже а дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викриків. Впрочім на хвилю він не міг прийти ні до яких загалом думок, доки йому над вухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверзив його.

— Ну, чого стоїш, очі витріщивши? — проговорила вона. — Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти, — Герман мимоволі машинально хопив її за рукав, усміхаючись. Вона поглянула на нього якимсь дивним, напів гнівним, напів визиваючим поглядом. Герман осмілився, почав розмовляти, йдучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знайомство.

Рифка, як і Герман, була сирота. Її родичі померли також на холеру, — вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила й тепер. Тітка та, бездітна вдова по орендарю із Залісся, взяла її за свою, обіцюючи при виході заміж дати їй 500 гульденів посагу й виправу. Рифка розповіла про все те Германові зараз першого вечора, заким зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов задуманий ночувати до шинку. „Щасливий випадок, — гадав він собі, — коб лиш удалося! Візьму оженюся з Рифкою, а її вином можна буде поратуватися бодай що-то!“ Та думка засіла йому в голову, і він твердо рішився виповісти її. При тім і час годі було тратити, — діло пильне, і Герман хотів якнайшвидше доп'ясти свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона зразу застидалася і почастувала його звичайним своїм: „A ríech'an daanen tat'n agan!“, але коли Герман розповів їй докладно про себе й свій заробок, стала трохи ласкавіша, час від часу поглядала з-під лоба на нього і вкінці веліла поговорити з тіткою. Діло удалося, хоч не без звичайних торгів і передирок, а за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів „гешефт“, попертий Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи Германові значний зиск. Оженившись, Герман почув ще гарячіше жадобу грошей, він знав, що незадовго на його голові буде удержання численнішої родини, прокормлення кількох голодних, а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знов у стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось

подібне, — для кого кинувся усею силою в „гешефт”, — уривав усім і кожному, крутив, вився, кривдив, кого міг, ошукував уряд на якості дерева, на вазі вапна, на всьому, — підплачував злісних і половину кльоців брав задармо з панських лісів, — одним словом був усюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, томляча, гидка, — серед вічних сварів, проклять, криків і унижень прийшла якраз до смаку Германові. Бона забирала всі його сили, всі його думки, — не давала йому ні над чим застановитися, заглушувала всякий внутрішній людський голос, окрім невгомної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив у їх домику) дивилися на його невсипуще запобігання і тишилися, подивляючи спирт і розум Германа, коли той ввечером у шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі троє вони жили по-давньому, — крайнє ощадно. Рифка і її тітка зацікавлені деякою роботою, котра їх прокормлювала, а їй Германові також небагато було треба. Таким способом гроші призбирувались до купи і незадовго Герман міг уже вийняти з обороту жінчин посаг — як чистий зиск. Коли до будівлі не треба вже було ні дерева, ні вапна, Герман піднявся доставки гонт, лат і других потрібних знадобів і на всьому виходив зі зиском через свою спритність і часто безсовісне туманення фірманів та злісних. Будування депа протяглося цілих 4 роки, а за той час Германів капітал успів нарости до значної цифри 10 тисяч. Інший на місці Германа захував би в долоні з радості, що йому удалося так гарно зискати, і, тямлячи стару приповідку: „По зиску втрати надійся!”, сховав би грошики в безпечне місце та й зачав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з таких. Боротьба задля крайцара, задля гульдена, а то й сотні гульденів, — боротьба завзята, тяжка й ненастанна розгарячила його. Він шукав другого поля, на котрім би міг сейчас стати до бою з новими противниками. Таке поле вже існувало, а існувало воно не десь, але в Бориславі.

Домс, знаменитий пруський капіталіст, котрому Галичина майже в кожній галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи через Дрогобич, звернув увагу на дивну мазь, котру либаки в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що це нафта, занечищена земляними і другими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому зараз вказали бориславські мочарі. Селяни розповіли йому, як вона підходить наверх води, як випалює траву й усяку рослинність, — а деякі заговорили навіть про підземних, заклятих бойовників, котрих перегнила кров виливає наверх. Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить до гори, і що мусять вони бути не абиякі багаті. Він поїхав до По

рислава, звидів місцевість і рішив зараз зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінь частки поля і, найнявши бориславських таки парубків, почав копати вузьенькі „дучки“.³² По трьох-чотирьох сажнях показалася нафта. Домс тріюмфував. Він швидко кинувся будувати дестиларні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку надійшла інша хмара, котра швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вість поміж усіми маєтнішими або й бажаючими швидко доробитися про Домсову нахідку і про „чистий інтерес“, який з того дасться зробити. Всі лавою наперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто й так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий елемент, мов вода під час повені, вдирався у всі закутини, всі шпарки, шипів немов тисячі хробаків, показувався всюди, де його ніхто й не надіявся. Докладне знання простого люду, умілість використовувати його, ошукувати в дрібницях, на кожнім кроці, — надавали зайдам велику перевагу над німецькими капіталістами й усякими фаховими людьми. Домс не міг видержати їх конкуренції і хоч не перестав держатися в Бориславі, однако діло не приносило такої користі, якої надіявся. Тільки зайди зі своїм „рабівницьким господарованням“ могли вдержатися. Вони не вважали на нінащо, щоби тільки добути „кип'ячку“. Закопи роблено вузькі, огороджувано хворостом; вентиляція зразу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеченства на здоров'я не заховувано, — тисячі а тисячі робітників гинли за марний зиск, а зайди збивали тисячі й мільйони. Вони й один одному не пропускали. Де один добув нафту, другий копав зараз побіч нього, брав глибше, підкопувався під тамтого. Уряд не міг собі з тим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякої урядової контролі, майже ніякого надзору над публічним безпеченством. Усілякого роду проступки, а то й страшні темні справки, були дуже звичайні. Село Борислав поволі щезало в тім непрослідимім хаосі, мов піна на воді. Давні побиті „бойовики“ встали з могил, а встаючи, розвалили село, котре вирросло було над ними.

Герман Гольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго у нього були вже три ями з „матками“, себто з головними нафтовими жилами. Герман став напруго³³ багачем. Досі він тільки боровся, — тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його та гарячка, з якою колись узявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кри-

³² Дучка — ямка.

³³ Напруго — раптово.

чав, штуркав робітників, одним словом, як говорили ріпники: „Квалпився, немов завтра вже мали його нести на окопище”. Він зразу немов сам не вірив своєму щастю, боявся, що ось-ось воно розслизеться, розвіється, мов дим. Не раз вечорами він заглядав у тісні, темні гирла ям, і дрож пробігала по його тілі. Він пригадував собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські оповідання про людську кров у землі, про поганих „песоглавців”, що живі лежать у могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні образи, — йому причувалися навіть у сні стогнання, котрі ніби добуваються з ям серед пільми і мертвої тиші. Але такі хвили, не то рефлексії, не то прояви мускулярного змучення і успокоєння, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа, — він був немов сліпий, немов сновида, що під проводом невидимої сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо переходить коло неї, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив і Герман у своїй гарячці деяких важних речей, котрі відтак тим дужче дали йому почутися. Перед усім він не бачив того, як розвилосся за ті літа його родинне життя. У нього родився один син, Готліб, але Германові ніколи було уважати (впрочім ні уміння, ані спосібности до того в нього не було), як розвивається, під якими впливами росте його син. Він знав тільки те, що на четвертім році віку малий Готліб почав учитися від звичайного, трохи впрочім порядніше одітого, бельфера гебрейської мови і письма, а на шостому році пішов до „німецької” школи в Дрогобичі. Знав також і те (учителі частенько йому про те говорили), що Готліб дуже тупа голова і кепсько вчиться. Але розважити докладніше над тим усім він не міг і не мав коли, тому то і збував усе грішми, — платив добре учителям, що „підучували” його Готліба приватно дома, — платив вино та цукри оо. Василянам, під котрих зарядом була школа, і Готліб поволі з тяжкою бідною йшов з класи до класи.

Та недовго ж тяглося образование Готліба. Скінчивши четверту нормальну, він надріз об'явив вітцю, що далі „мучитися в тій проклятій школі” не думає. Отець спершу зачудувався, далі розлютився й почав грозити, а видячи, що все те не помагає, пристав на жадання сина й дав його до skleпу на науку торговельної практики. Там пробував Готліб і досі. Сцена з сином по скінченню нормалок перший раз отворила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син попри все лінивство, попри всю оспалість близький до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, будмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, вгору стирчачим волоссям, з грубими, посинілими зо злости губами, маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба

й лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним писком³⁴ Готліб кидався на нього, — так, кидався, дерся горі ним, сам не знаючи чого. Напад лютости небагато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала. Готліб успокоївся, поставивши на своєму, хоч із лица його, — це Герман аж тепер побачив, — ніколи не сходила понура упертість ідіота, котра знов часом напруго переходила в ідіотичну веселість. Друге, що Герман відтепер мав час завважити на своєму синові, — це була жадоба грошей, — ні, жадоба розкидання їх. Він купував різні забавки і тут таки псував та товк їх, — книжок, бувало, на курс у нього переводилося більше копи, — одежа щезала на нім, мов на вогні, — одним словом, Готліб відмалку перемінювався поволі в якогось кобольда, в якогось духа мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі, і котрий усе старається змести й знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покою повні були дір, виверчених у мурі ножиками, а тут таки в тих дірах виднілися ще поламані вістря ножиків. Слуги й служниці мали з ним істе пекло: ніколи не дав їм спокійно перейти попри себе, щоб не швякнути батоном, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома і котрого Готліб у початках троха боявся, не знав або мало знав про те: аж сцена, вище згадана, отворила йому очі. Та й тоді він над тим не застановлявся. „От, дитина, — погадав собі, — звісна річ, живий, вразливий”. Він успокоївся, віддавши його до skleпу свого знайомого блаватного купця Менкеса. Та не довго протривав його спокій. Син і тут не перестав бути тим, чим зробила його напів природа, напів виховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати жалування других суб'єктів,³⁵ а то й самого принціпала на Готліба, — дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, яких понаробляв його син у різних місцях.

Але поволі-поволі з ростом мастку, потухала спекуляційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став найпершим багатцем поміж усіма бориславськими капіталістами. У нього було кілька сот власних ям, — кільканадцять дестиларень, на нього працювало кілька тисяч робітників, працювало під надзором невольних неробів-зайдів, котрим Герман за те тільки й платив по 40—60 кр. денно, щоб наганяли робітників до роботи від рана до ночі. За 15 літ, від часу почину бориславської спекуляції, Герман закупив бориславську домінію й ще кілька шляхетських посілостей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилиною, коли це сталося, — настав у життю Германа новий, зразу

³⁴ Писк — крик тоненьким голосом (пицати).

³⁵ Суб'єкт — продавець у магазині.

дуже мало видний, але все таки важний переворот. Його очі, досі засліплені тільки жадобою, зайняті тільки шуканням одного багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги, почали пильніше роззирати всі обставини, серед котрих текло життя Германа. Той, так сказати, критичний переворот, не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний, — але все таки багато вражіннь, котрих Герман уперед не добачував, тепер підпали йому під очі, будили його увагу, мутили потроха супокій і, падучи поволі, незначно, час від часу, мов краплі холодної води на розігріте тіло, разили його глибоко, лютили й перероблювали цілу його вдачу, весь світогляд.

Окрім дивної природи сина, котра перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив,³⁶ що і його жінка в своїм роді не менше цікаве й сумне явище, і коли темпераменту сина не могло бути назвати інакше, як хоробливим, то й вона зовсім не була нормально розвинена. Оженившись з нею, Герман відразу кинувся до своїх діл, з головою потонув у них і не бачив, як жива, бесідлива і яко-такто привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, перемінялася поволі в зовсім другу, не подібну до першої. Вона зовсім не була образована, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх про будущу долю і заставляло до якоїнебудь роботи, — доти й до людей була подібна. Але швидко мастковий стан Германа поліпшився, — йому нічого було боятися за будущий хліб, — сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хороще мебльованій хаті, став держати слуг, коні, далі закупив у Дрогобичі кілька каменниць на власність, — і тут життя його жінки пішло зовсім другою дорогою. Всяке заняття, всяку роботу вона покинула, — стала їсти смачно й багато, немов хотючи винагородити собі давніші часи недостатку. Строщі занімали її якийсь час, і вона видавала на них немало грошей. Але чим далше в літа, тим більш вона товстіла й лінивіла. Цілими днями вона сидить, бувало, в м'якім, вигіднім фотелі під вікном та дивиться на ринок. Її лиця стали повні й віддуті, — очі, колись чорні, блискучі й приманчиві, тепер втратили блиск і стали немов олив'яні, — голос понизився, згрубів, а руки стали тяжкі й неповоротливі. Людська жива подоба замітно тонула в надмірі м'яса і товстості. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке вражіння.

Безграничне лінивство, фізичне й духовне, виродило у неї також упертість властиву ідіотам, котрим годі подумати про щонебудь, — значить, годі й рішитися на якунебудь зміну, на якийнебудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довкола себе! Вона і синові своєму передала те ідіотичне лінивство й ту тупість, тільки, що в Готліба до неї примішалася

³⁶ Покмітити — спостерегти.

ще й вітцева гарячка, виступаючи рідкими вибухами лютости й вічною невсипною жадобою нищення, псування та трачення всього без думки й без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак увійшов Готліб, обтесали троха його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж уперед, але все таки виявлялася, скоро щонебудь збоку дало до сього досить сильний товчок.

Герман нашвидку успів докладно приглянутися вьому тому. Зразу не клав на те великої ваги. Але вічна нерухомість, бездійсність і упертість жінки лютила його — гарячкового, непосидючого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона не раз і відповідати йому не хотіла або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівглупим сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени послідніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома чимраз прикріше, він чувся немов у різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов перло його з дому, — але він не знав, куди йому дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що це за люди, з котрими йому треба жити, — що це за натури — його жінка й син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, примхуваті, уперті, — що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він певно не був би міг і днини ночувати з ними під одною стріхою! Правда, життя й природа — це дуже консеквентні діячі, — вони швидко показали йому і той бік діла, — але все таки ближче застановлення могло б було злагодити переворот, а то й зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіатричного рятунку.

І тепер, у хвилі найбільшої переваги рефлексії та споминів, яку досі тільки переживав Герман, він не задержувався довго над картинами свого родинного життя, — так дуже те життя йому збридло. Саме вчора у нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався й син, що на той час був дома. Герман тепер уже й не тямить, про що їм пішло, — але те тільки тямить, що його жінка й син насіли на нього так, що мусів утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши від злости. Герман сплюнув перед себе з досади. „Прокляття Боже на таке життя!“ — шепнув він, беручися до роботи. Швидко перо заскрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилі, поглядаючи на великі стовпи цифр, що п'ялися перед його очима на папері.

— Для кого се все? — прошептав він. — Хто з того схіснує?³⁷ А на це прецінь увесь мій вік пішов, усі мої сили! . .

³⁷ Схіснує — скористає, використає.

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилині обізвався, й усі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман устав, пройшовся по кімнаті, випив склянку води й засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безконечний гук, крик та гамір робочого люду. Герман усе ще сидів і писав, не зважаючи на нінащо. Він умисно хотів набити собі голову цифрами та рахунками, щоби прогнати другі, погані думки.

Нараз двері до його покою з лоскотом отворилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широке, розгоріле лице його сина. Ще хвилька, — а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима й стисненими кулаками.

— Га, — промовив він, важко дишучи і падаючи безсильно на канапу.

Герман, переляканий і здивований, витріщив на нього очі.

— А ти чого сюди прибіг? — запитав він по хвилині.

Готліб не відповідав. Видно, що він пішки перейшов усю дорогу з Дрогобича, та й то перейшов швидко. Що таке сталося? Чого йому треба? — думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

— Ну, що ж там такого? — промовив Герман ласкавіше. — Чого-сь прийшов?

Последнє запитання стрясло нараз Готлібом, мов іскра електрична. Він в одній хвилині зірвався і з затисненими кулаками прискочив до вітця.

— Гроші давай! Чуєш, гроші! — скрикнув він, чіпаючи його за груди. — Гроші давай, мені гроші треба, багато, чуєш!..

Голос ледве продирався Готлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зо страху. Він не знав, що йому робити: чи кричати за поміччю, чи вговорювати сина по-доброму!

— Нащо ж тобі гроші? — спитав спокійно Герман. Він силувався на спокій, хоч чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його вдусити.

— Треба! Треба! Не питай, кричав Готліб, шарпаючи його. Давай швидко, у тебе їх так багато! Давай бо!

Готлібові голос урвався. Герман поглянув на його лице, в його очі... Боже, що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і мерзко, немов се не власна його дитина, а якийсь гад дотикається його тіла. Зачудування перейшло в гнів. Він одним замахом відопхнув сина від себе так, що той, хитаючися, покотився в кут ід стіні.

— Що? — крикнув тепер Герман, тремтячи від гніву. — Ти відки? Що ти за один? Чи так до тата з просьбою приходиться? А ти смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що в Св. Письмі

написано: усохне рука, котра піднімається на батька! І ти за грішми? Зараз мені кажи, нащо їх тобі?

Готліб, як упав на канапу, так таки й лежав, не кажучи й слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким ненависним, злобним, затягим поглядом, що Герман замовк і, сплюнувши та пройшовшися два-три рази по кімнаті, сів назад до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полудне. Служниця ввійшла і звістила, що обід готовий.

— Їсти ходи, — обернувся гостро батько до сина. Готліб, не кажучи й слова, встав і пішов до обіду: Він їв, своїм звичасм, багато й пажерливо, — але це не дивниця була Германові. Дивниця була йому тільки те, що Готліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, котре стояло на столі. Герман бачив, як Готлібові очі розгорялися чимраз дужче, — грубі, вишневої краски губи рушались, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою нечутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: „Най п'є, швидше засне, та й перейде все”. І дійсно, Германові не довго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зломив Готліба, він перевернувся на софку і захропів, розкинувши руки й ноги і широко розтворивши уста. Він лежав так перед Германом недвижний, — тільки губи раз-у-раз шевелилися, немов тасмична нарада з самим собою не переставала й у сні.

III

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на Бориславське узгір'я, розсипаючись по сугорбах сірої глини, видобутої з глибоких ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, зламуючись і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжах та потічках, котрих стужла болотниста вода покрита була зверху густою, гливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над горючим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ані разу не шевельнув воздухом, не повійнув холодом, не розсіяв важкого густого сопуху, що виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних маґазинів, залягав хмарою над Бориславом, спирав дух в груді. А ще й гори, обрубані з лісу, покриті голими стирчачими пеньками або зовсім вигорілими шутроватими та каменястими галявами, доповнювали вражіння того сумного краєвиду. Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, заповнюючий усі закартки Борислава, — тепер змовкли. Якесь сонна мертвота залягла довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбами, та теслі цюкали однастайно своїми топорами в дерево, мов великі

жовни. Великий рух, який видно було довкола, — всякий голос, який мож було чути, — все нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шруби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі ані над землею, мимоволі ниряла в ту темну, страшну глибіню, де тепер у тій самій хвилі, мчаться, працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмирає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Кілько сумних зідхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається в нутрі землі, — але наверх не видобувається ніщо, крім удушливого сопуху, все пожирає земля, глибіню, п'яма, мов той старосвітський божок власні діти. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і, бачиться, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних послаблених ріпників і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками найжених горах.

Герман Гольдкремер не міг нині по обіді й на хвилю заснути, так зрушили і збентежили його різні вражіння нинішнього дня. Він вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатших його ям. Подорозі мінав він багато чужих закопів, але й не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як усяка, хоч і найзвичайніша річ дивним способом тривожить його роздразнені нерви. Він був немов у гарячці, коли всякий, хоч і зовсім легенький дотик на болюче тіло видається хорому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодні. „Чи я мало спав, чи перестудився, чи що мені такого?“ — воркотав він сам до себе, чуючи в собі ту дивну, нечувану зміну. Йому здавалось іменно, що на все він нині дивиться якимись новими очима і що весь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що це мало значити? Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні лица ріпників, що працювали коло ям, нині так глибоко щеміли в його серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа, нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз-за-разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страшно негарно сидіти в такій глибині і в такій задусі цілих 6, а то не раз (у його ямах) і 12 годин? Що за невидима сила наверхнула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони волюбють іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити? „Нужденний заробок!..“ „Страшно бідити?..“ Так, ті іменно фрази, з котрих він не раз так ідко насміхався, в котрих правду ніколи не хотів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибіню його душі, мов чорні жмари передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходиться він до подібних рефлексій?

сій, він, твердий, практичний, вирахований гешефтсман, — він, у котрого ставало настільки серця, щоб за леда припізнення, за леда недбалість, за леда грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходиться до подібних думок? Хіба він не знає, що це все дурниці, dummes Zeug, woran ein Geschaeftsmann nie denken darf,³⁸ як він сам звичайно говорив перед другими.

О, Герман знає се все дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, — але що ж, се була якась така погана хвиля, коли подібні думки шибнули йому в голову. Він старається насилу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та жидів, що з пошанованням кланяються „таке велике пан з наші віри”, — він насилу хоче зайнятися рахунком, діловою комбінацією. Ось послідніми тижнями ями принесли йому на 20 тисяч менше доходу, ніж звичайно, — в його касі починає показуватися недобір, — робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами виходить. Правда, при відповідній натусі можна ще дігнати хибу, — треба лишень найняти більше робітників і отворити два закови, котрі недавно мусів заперти задля недостачі рук. Але що ж, — се також ризико. Ануж у закопах покажеться жила води, — а се річ дуже легка, і так уже декуди слезить вода в штольнях. Тоді пропала робота і треба довгого часу, заким воду вичерпати. На нафту нема що й надіятися, бо й джерела вже майже вичерпані, та й вона впрочім не оплачується, не видержує конкуренції з заграничною. Лихо! От якби так тепер порядну жилу воску надибати, — то се би якраз помогло! Але тут Герман зупинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, — а тепер він знов у щастя просить — жилу воску! Пуста просьба! — Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, — вода залле закови, контракт пропаде, — все, що він через тільки літ з такою мукою, грижею, працею і гарячкою назбирав і нагромадив докупи, — все пропаде, розслизеться, розвіється, мов порох на вітрі, — бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, — він в тім сильно переконаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, — нерви тверді, мов сталь, — думка ясна і певна себе, — поти цілий чоловік подібний до блискучої гострої стріли, випущеної з лука, що із свистом летить просто до цілі. Герман був колись — недавно ще — такою стрілою! Але нині він не той! Нині він дразливий, змучений, зламаний, — нині грижа їсть його серце, травить його силу, мішає його думку, — нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

³⁸ Дурниця, про яку діловий чоловік ніколи не повинен думати.

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і не зчувся, коли став перед першим своїм закопом. Кошара з дощок і різаних стовпків розсілась над ямою, мов сіре циганське шатро, — всередині було брудно і душно, хоч кошара не запиралася ніколи, всякого, хто знадвору входив до неї, сумерк хапав за очі; аж по довшім часі можна було до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося. Герман увійшов.

Ріпники щойно пополуднували і бралися до роботи. Їх було чотири, — самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіжий воздух до ями. Поки цього не зробиться, не можна лізти в глибінь. Два другі приготувляли третього, котрий мав спускатися вдолину. Вони оперезали його шлесею попід пахи і відтак причепили шлею попід пахи і відтак причепили шлею до дряної линви. Парубок, прибраний таким способом, стояв над ямою, не кажучи ні слова.

— А що, чей уже мож спускати? — сказав один з тих, що його оперізували. — Ану, Миколо, подай йому там оскарб і ліхтарню! Швидко, небоже!

— Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечора, — відповів тамтой від млинка. На ті іменно слова Герман надійшов до кошари.

— Так, так, є час! Поволеньки собі поводиться! — крикнув він гнівно. — Вже друга година, а ти ще наверху?

Ріпники не вжахнулися, не переривали своєї роботи при Германовім приході, — ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кібель, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючись при тім на оба боки, мов п'яний, — а Степан причепив шнурок до пружини, на котрій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

— Чому швидше не робите? — крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила та рівнодушність, той дерев'яний спокій ріпників.

— Так робимо, як можемо! — відповів Семен. Таж годі його спускати в замороку! Сами знаєте, що вісімдесят сячень, то не жарт!

— Ну, Гриню, бери ліхтарню та йди в Божий час! — сказав Степан.

Гринь узяв ліхтарню і ступив одною новою в кібель, а рукою взявся за линву. Степан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сховуватися з валу, на котрім була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і киг'ячки мож було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, котра завтра, в неділю, где його на обід. А тут ось перед ним ця глибоченна 80-сяжнева

пропасть, брудна, вонюча і тісна, мов життя в нужді. А там у глибині — кілька то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож пройшла по його тілі, коли кібель почав тонути в долину, коли на його лице повинув важкий, підземний холод. Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в кіблі, рукою держався линви, перевис у воздуху і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно сховзується з валу, — він тоне, тоне, повільно, тихо... Йому дух захапує, — дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

— Glueck auf!

— Glueck auf! — відповідають серед глибокої тиші три голоси, ні не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

— Glueck auf!

— Іди з Богом! — додав Микола й замовк.

Гринь утонув у темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не перериває тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно, мов дури серед сумерку. Линва тихо сховзується й хитається. Всім якось важко, немов при похороні, коли спускають труну до гробу. Дивна річ! Щодень кожний з них бачить те саме: спускається чоловік до ями, — і щодень те саме, важке, гнітуче чуття здавлює душу, — щодень вертається думка: ось спускаємо до гробу живого чоловіка!

Герман стояв і дивився, — дивився і мовчав, і сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом лица тих ріпників, а особливо того, що втонув у глибині, того „живо похороненого"! І диво! Ті самі чуття, що шевелилися в них, що викликували в них дрож і зідхання і тривогу, ті самі чуття бушували і в його груді, — але як сильно, як страшно! Все те, що мельком перелетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, — все те переходило і через думку Германа, але як ядро, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один образ нужди, розпуки, недостатку, — не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в котрій гриміли й стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Що вони гриміли — він не міг поняти, хоч знав, що воно щось страшне. Він стояв у куті кошари нерухомий, холодний і силувався позбутися страшних привидів. Він широко отворив очі, щоб вид дійсности прогнав марива. Але і дійсність не могла його потішити ані успокоїти. Бо чи ж його марива не були — та сама дійсність, тільки більш оживлена, піднесена фантазією на вищий ступінь? — Glueck auf! Glueck auf! — повторяв він бездушно. — Щастя Бог вам, бо ми не зазнали щастя! Щастя Бог вам, бо ми гинли з

нужди, мучились увесь вік! Щастя Бог вам!.. Кому? — постало питання в його голові і приглушило цілу бурю голосів. Кому?.. Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, котрі можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, сховання й хитання линви, — котрі можемо спокійно наганяти тих людей до пильності, спокійно слухати їх страшного, прошибаючого: *Glueck auf!*..

Герман вийшов з кошари, не сказавши і слова більше ріпникам. Соняшна ясність надворі успокоїла його трохи, притишила розбуркані думки. Він пішов далі оглядати ями і старався подорозі набрати як мож найбільше супокою і твердості. Він говорив сам собі, що „властиво, що ж се за велика річ? Лізе хлоп до ями, ну, і бере за те заплату, — цілого гульдена! Якби не хотів, то би не ліз, — силувати його ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за те прецінь я не можу відповідати. Я що можу, те роблю для їх безпеченства. Кілько то мене коштують кошари, млинки, ляmpi нової конструкції! Що ж мені мож закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, — то се зовсім природна річ. Значить, я не маю нічого на своїй совісті, — не маю чого тим гритися! Навіть думати про те нема що!”

Так міркував Герман, зацитькуючи ту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила ввесь його супокій. І справді, — вона, мов на Германів розказ, затихла. Герман став спокійніший, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тільки час від часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, що страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла і що леда сильніший дотик, леда потрясення може наново її розбудити.

Він підійшов ід другій ямі у веселім настрою. Йому хотілося забігти ріпників несподівано, невидимо, щоб переконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло сеї ями, — і тому тепер легко йому буде переконатися, чи варті ті люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка ід дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту по м'якій глині, і заглянув через вибитий сук до середини. Такий спосіб надзирання був у нього не новина, і всі майже робітники знали про те, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм чверть заробітку, говорячи: „А то ти через тиждень дармуєш та поводишся коло ями мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!” А коли бідолаха-ріпник починав суперечатися та божитися, Герман цілий наливався кров'ю, як індик, грозив ріпникові шандарами і казав вірникові, якстій, викидали його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напроти нього був вхід, через котрий входило до середини троха світла, відбитого від сусідньої кошари, — проте Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили, — видно було, що тількищо

спустили одного вспід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кібель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз-ураз корбою, хитаючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий, заталаний хлопчина — леп'яр, котрий звичайно вибирав з-поміж глини дрібні грудки земного воску. Тепер не маючи роботи, він дрімав, опершись плечима в стіну; його худі, брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути, — робітники балакають.

— Найно,³⁰ чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до батька? Так, чи би хто гнав за ним! . .

— А що, певне грошей потребує! Ей, то ти, брате, урвитель, най Бог сохрانیть. Я то видів не раз у Дрогобичі, як ся тото над людьми збиткує, Господи! А грішми то так розмітує, де що видить, зараз біжить, купує, поламає, попусує та й знов біжить далі, знов купує!

— Е, ци не ще! Добре му дуріти, коли є за що. Розмітує людськє працев, розвергло би му кости!

— А знаєте, — докинув той, що при млинку, — я як ся див'ю на нього, то все си гадаю, що він не згине своєв смертев. Протринькає вітцєві тисячі та й піде людей розбивати.

— Ой, певне, що не що го чекає, як шибениця! То лишень му ся в тоті жаб'ячі очі подивити, та аж чоловіка морозом перейме!

— То Бог старого Гершка покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда і на третім поколінню відомститься!

— Бийте плішки, бийте плішки! — крикнув спросоння здриганий леп'яр і прокинувся. Германів погляд упав якраз на його нужденне лице, перед часом зів'яле і вихуджене, і йому перемигнуло в думці повне, червоне, пацаловате лице сина. Він сам не знав, що таке вразило його при тій згадці, — але холод здавив його груди, — йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

— Що такого, що Мирон не дзвонить? — спитав той від млинка? Ану, закричіть там до нього, що з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму й крикнув щомоці:

— Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий леп'яр непевним, хитким поступом підійшов ід ямі, витріщивши очі і не зовсім розуміючи, що це таке робиться. Герман глядів і слухав.

³⁰ Найно — ану.

— Мироне, Мироне, ци живий ти, небоже? Обізвся!

Знов хвиля мовчання, — з ями голосу не чути ніякого. Холодний мороз пробігає по жилах робітників, — їх лица бліднуть, — вони в тривозі позирають по собі.

— Тягнім догори, швидко, може, не дай Боже чого, нещастя!..

— Тягнім, тягнім!..

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою..

— Дзінь-дзінь-дзінь! — роздається різко й гостро голос дзвінка. Всі відодхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

— Слава тобі, Господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

Е, говори, або ту далеко до біди?

Знов дзвінок, — знак, щоб тягли кібель догори. Корба закрутилася, — балаканина урвалася, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни й озирнувся, не знаючи, чи йти до кошари, чи ні. Але думка про лінивство робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного очікування, заки роздався голос дзвінка, — в його голові, правда, не було бурі, котра там перед хвилиєю лютувала, — але всі вражіння мінялися, перелітали, затирилися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, котрі ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті, — що більше, вони якось немов облегшили його душу, зняли з неї частину гніву на „непотрібного лямпарта”, як звичайно звав дома Готліба. „А все таки він мій син і, як прийде до мастку, буде вмів його шанувати”, — сказав він сам до себе твердо й рішуче, немов слухався сам себе переконати. Та твердість утішила його, — він з уподобанням повторяв по кілька разів: „А таки він мій син!” — Між тим якось несвідомо пішов далі, до третьої ями. Вона була трошка відсторонь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, — вона й будована ще по-давньому. Се була перша яма, з котрої плило головне джерело Германового мастку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли, замість кип'ячки, поплачувався найліпше віск, Герман казав її відновити й копати глибше, бо вона давніше мала тільки тридцять сяжень углиб. Коли відбито дошки, котрими була прикрита, показалося, що усподу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпано, а власне нині мав перший раз спускатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що треба направити і де копати штольні. Коли Герман підійшов ід ямі, побачив, що ріпники саме витягали кібель з ями, в котрій сидів уже від доброї години старий Матій.

— А що? — спитав Герман, підійшовши до робітників.

— Та нічо, — відповіли вони. — От Матій задзвонив чогось, та й тягнемо.

— Ну, що там такого може бути? — спитав зачудований Герман. — Тяжке?

— Ні, не дуже. Щось старий мусів надибати.

Герман зацікавлений став над яму, опершись на стовпці, і пильно дивився в темну глибіню. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вдарило Германа — дивнонеприємний гнилий сопух, — що це такого? Запах, мов на скітнику? Германові закрутило в носі, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов помішаний, дивився в темну глибіню, між тим, коли линва поволі навивалася залізними перстнями на вал корби. Він глянув на ті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздражнена думка зв'язала, якстій, прочуття якогось лиха з тим привидом. Нагло слабо насмарована корба скрипнула переразливо, — Герман зіснувся,⁴⁰ глипнув у глибіню і задеревів на місці. З темної пропасти виринала-виходила вгору на світло страшна, обгнила, почорніла труп'яча голова. Її зуби і безм'ясі щоки стирчали догори, очні ями були чорні від глини, котра в них насіла, передрухнений у воді череп лежав серед ребер і других людських костей, без ладу напханих до кібля. І так сей відразливий, страшний тягар повз поволі догори, а Герман стояв, мов мертвий, і не міг відірвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський злобний усміх на тих голих щербатих щоках, на тих безгубих устах, у тих великих чорних глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, — дрижав з забобонного переляку й обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули в один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні випадки, хоч давнішими часами зовсім не рідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не траплялося бачити нічого подібного. Але ось здоліни шарпнено сильно за дзвінок і це продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кібель угору і висипали кості з нього на землю. Дивно застукали ті кості, а голова, випавши з кібля, покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

— Чорт тебе візьми, ти, злодію! — крикнув Герман, відскакуючи набік від дотику голови, — як сиплеш?..

Але він не міг більше нічого сказати, — тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: „Господи, Господи!“ і забираються швидко опускати кібель удолину. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод у тілі, чує

⁴⁰ Зіснувся — прокинувся.

дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза. „Gott's Fluch ueber mir! Gott's Fluch ueber mir!”⁴¹ Він і сам не знає, як і про що склалася та фраза в його голові, і повторює її без мислі, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Хоч голова діткнула тільки його черевика, але йому бачиться, що ціла та нога його мов в огні, що щось пече його в ній, щось давить і що відтам якийсь погане чуття розходиться по всім його тілі. Він біжить від ями до ями, не тямлячи, куди і пощо. Чує за собою гамір і крики: се збіглися робітники і підприємці кругом видобутих костей — оглядають їх, розгадують, хто би се міг бути. Аж ось виліз із ями старий Матій і показує всім руку трупа, обгнилу доразу: тільки на однім її пальці сидить приржавілий мідяний перстень із червоним скляним камінцем.

— Та що, ти, Митре, не тямиш того перстенья? — кричить він.

Митро придивляється, хоч трохи здалека, а далі скрикує:

— Господи, таж то самий мій перстень, що-м три роки тому дав був Іванові Півторакові на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що труп той — не хто другий, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши тут таки молоду жінку з дитиною.

— Адить, де бідний пропав, дай му, Боже, душеньці легко!

— Господи, як то не раз чоловікові смерть зайде, ніхто й не знає, де та що!

— Гей, то то була поцтива душа, небіжчиченько!

— О, та ви мені не кажіть! Вже хто, хто, а ми оба жили, як рідні брати! — говорить Митро й замурзаним рукавом утирає сльози.

Герман відсторонь чує ту бесіду. Його обступило кілька підприємців і говорять також живо про трупа, але він не слухає нічого. Його збурена кров гримає, мов молот у грудях. Він усе ще з жахом обзирається в той бік, де побачив трупа, хоч за людьми не може бачити нічого. Але поволі серед людського гамору він успокоюється, принаймні силується бути супокійним, говорить навіть з підприємцями, але говорить без зв'язі, без застанови, сам не знаючи що. Але підприємцям та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившись, назідхавши за покійником, вони розійшлися, — кості зложено на купу і присипано землею — „най на сонічку Божім не лежать голі” — і давня робота починається знов одно-стайно, мовчки, важко, мов і перерви ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе про нинішню новину: „Що скаже Іванова жінка, як їй то розповідять?” Або: „Як то вони будуть ховати грішні кості?” і т. ін.

⁴¹ Боже прокляття на мені.

Герман тим часом побіг далі. Його переляк трохи успокоївся. Він став покрикати на ріпників, як котрі ліниво робили, кричачи добирав чимраз більше смілости та сили, — заглушував та гнув у собі зворушення. Аж укінці неспокій немов зовсім улігся, — думка звернулася доразу на щоденні, практичні питання, — Герман видобув нотатку й почав записувати імена робітників, котрі нині при виплаті могли надіятися не одержати повної зарібнини. Однак все таки щось немов тіснило його. Не оглянувши всіх ям, він побіг до магазинів, відтам до дестиллярні, — всюди крутився, заглядав, кричав — одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна, — невгомним практичним Geschaeftsmann-ом. Herr Prinzipal! Herr Prinzipal!⁴² — почув нараз за собою голос вірника, що займався набиранням робітників, годженням їх на роботу і надзиравав над ними тиждень.

Герман обернувся. Вірник, маленький, обшарпаний чоловічок, біг за ним, задиханий, почорнілий, — махав руками й головою, немов цілий був на пружинах.

— Nu, was ist geschehen?⁴³ — спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur,⁴⁴ — кричав вірник і не переставав розмахувати цілим тілом на всі сторони.

Герман поступив пару кроків ід ньому і силувався згадати, що так зрушило вірника, звичайно чоловіка тихого і повільного.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur! — кричав він не вгаваючи. — Im Schacht № 27 hat man a Matki gefunden, a soi a Matki, Gott gerechter!⁴⁵

При тім вірник брався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар найденої матки,⁴⁶ і робив різні, на вид безумні та дивоглядні рухи.

— Аах! — вирвалося мимовільно з уст Германа. Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоч віддавна привик слухати подібних щасливих вістей, став тим разом як вритий. Він думав, що щастя зовсім уже відвертається від нього, а воно ні! Щастя все ще служить йому, — він сильний по-давньому, — він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Що йому тепер пусте балакання глувих ріпників, що псоти сина, що грижа із жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супроти нього, вони мали б мати таку силу, щоб

⁴² Пане принципале (господарю, хазяїне).

⁴³ Ну, що сталося?

⁴⁴ Так, ходіть лиш, ходіть лиш!

⁴⁵ Та ходіть же ходіть! У шахті № 27 знайдено матку, таку велику матку, Боже справедливий.

⁴⁶ Маткою називається головна жила або грубий поклад земного воску. Поклади такі стрічаються досить рідко, і хто до нього докопасться, може бути певний великого зиску (Ів. Фр.).

затруїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя, — і одної хвили він не дасть собі замутити всіма тими мізеротами! Це нове несподіване щастя жбужнуло, мов хвиля води в душу Германа. Його гордість, тільки разів сьогодні понижувана різними споминами, так знов почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно прецінь не є ніщо таке важне — це нове щастя. Се природа була винна йому, — хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, — кілька б він шкоди потерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає се — і стає на час. Вона покірна його волі, служить йому так, як служить усякій силі. І він сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тільки хотіти, — його воля — закон природи, її сповнення коначе, як коначне сповнення всякого закону!

Гордим, смілим кроком зблизвся Герман ід щасливій ямі, коло котрої лежала величезна, свіжо видобута грудка воску, — перша з надибаної матки. Він радісним оком оглянув той скарб, між тим, коли невсипуща корба витягала догори вже другу подібну грудку. З якою величною повагою Герман казав занести віск до магазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, що працювали коло сеї ями, додати до їх тижневого зарібку по гульденові! З якою щедротою він у пориві радості дав ущасливленому вірникові зараз на місці 5 ринських надзвичайного „трінкгельду”. Він справді в ту хвили був у своїх очах паном, царем многовладним, котрого слухає, перед котрим кориться не тільки весь цей народ, але й сама природа!

Сонце вже хилилося на захід понад Попелівську гору. На небі не було і хмарки, — в природі залягала тиша, переривана тільки гамором робучого люду, котрий розповідав собі про нинішню новину, то є про видобуті з ями кості Івана Півторака. Жінка Півторака, котра робила в Германовій дестилярні, не знала нічого про те і журилася тільки дитиною, котру лишила саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір, — нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі лиця робітників нині оживлювалися надією на той гірко запрацьований гріш; люди, що не раз по цілому дневі не сказали і слова до других, нині ставали говіркі, жартували та запрошували товаришів на горівку. Мертвий Борислав, чим ближче до ночі, тим більше оживав.

Пабалакавіші дещо з вірником та послушавши, що говорили врадунані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова була повна груд воску, контрактів, векслів, рахунків, — в ухах побрязкувало срібло та золото, — світ цілий бачився йому величезним ринком, на котрім він єдиний продавець, він сам бере весь зиск. Всі прикрі, важкі вражіння нинішнього дня щезли, мов ніколи не бували, бо тепер, — думав Герман, — коли його щастя вернуло, коли діла йдуть добре, — тепер уся та невчасна грижа не має ніякої підстави, не має розумної причини.

Вона можлива тільки в нещастю й непевності, — але не тепер. Так думав Гурман і сильно в те вірив і був би непомалу зачудувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, котра б могла їй розказувати. Він прецінь сам був такий пан, — він розказував, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши домів, він зараз запитав, що робить Готліб.

— Спить ще, — відповіла служниця.

— А не вставав за той час?

— Ні, не вставав.

— Ну, то добре, — проворкотів Герман і пішов до світлиці, в котрій находилася каса і де мала відбуватися виплата. Була необширна, попросту уладжена і майже зовсім непристроена світлиця. Насередині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна Вертгаймівська каса. Герман казав собі сюди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав у них, виписував якісь цифри на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив здовж і півперек світлиці, воркотячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

Смеркалося. Надійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі вони говорили багато, — шум і гамір хвилею поплив до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Це був чоловік, відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, котрий весь свій вік прожив чужою волею і в котрого не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на вид) своєї втіхи та своєї жури. Щастя його пана тішило його, як його власне, хоч ся втіха не впливала з якогось там прив'язання або з якоїсь любови до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим, — він платив йому за надзорування так само скупко, як другим за роботу, — а вірник чув це дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатой трапези свого пана. Але при всім тим він тішився його нинішнім щастям, не роздумуючи, чому і за що. Це вже сталося його другою натурою.

— Матію, Матію! — кликнув вірник, відхиливши двері до сіней. — Матію, ходи но сюди, пан кличуть! А швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками. Ціла їх товпа, стоячи в сінях і ждучи, поки закличуть за чергою до виплати, обступили його й Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Івана Півторака, котрого кості нині видобуто.

— Говоріть собі, що хочете, — кінчив він свою бесіду і, сидячи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі, — говоріть, що хочете, а я кажу все своє, що бідному Іванові хтось прислужився!.. Як мя ту видите! Гунцвот, не моє ім'я, що хтось його пхнув у яму, або й ще щось гіршого.

— Ей, що ви говорите, — загули довкола ріпники, — як то може бути?

— Я вже знаю, що говорю, — відповів Матій, сплунувши. — Моє слово чень не песій голос!

— Ба, але хто ж би то такий? — спитали ріпники. — Хіба небіжчик що завинив кому?

— Ей, де там завинив, — відізвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий в одвірок, — але що ж, хоч би чоловік і святий був, а вороги найдуться. Ци то нині за ворога тяжко?

— Ой, ци не ще, — відозвалося кілька голосів, — коби так за що друге, як за лихого чоловіка.

— Матію, ходіть но сюди, Матію, — закликав вірник, відкиливши двері. Але Матій сидів недвижно, пикаючи файку, і не чув клику. Він мовчав. Його чоло морщилося, брови стягалися, немов якісь важкі спомини пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх до купи і витиснути з них щось дуже важне, дуже страшне.

— Матію, ци ти оглух, ци що ти такого? питає вірник у дверях. — Кілько тя разів маю кликати?

Матій за гамором і задумою і сей раз не дочув вірникового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

— А встаньте но, от вас Мошко кличе до пана!

— А тріс би-с, погана пуго! — проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання. Коли встав, то його висока, хоч згорблена постать виднілася понад усіх других ріпників. Товпа проступилася, і Матій супокійним, важким кроком увійшов до Германової світлиці.

— Е, мусить щось старий знати, — сказав Митро, коли вірник запер за ним двері. — Щось дуже брови морщить, видно, що то не абищо такого!

— Га, Господь го там знає! Може й бо є що... А то чути, що він тут віддавна вже, надивився на тутешні порядки!

— Та що то з того всього вийде, — відозвався якийсь немолодий уже ріпник з кута, — ци ту хто допімнеться за бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоров!

— Е, вже ви так не говоріть, — відповів Митро, — а то як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не з'їздила комісія? Геть випитували всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, й не посадили зайду до криміналу?

— Ба-а-а! — відповів ріпник з кута, — то було що гинче, а се що гинче. Чень же Матій сам на свої очі не видів, хто небіжчика пхнув у яму. Бо якби був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоч би гадав-перегадував, то що з того вийде? На суді того достачити не потрафить і з цілої хмари буде пшик замість дощу!

А Матій тим часом стояв у світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хочаби переконалися, чи все ще на своїм місці. Вірник Мошко стояв коло стола, а Герман сидів обернений до нього плечима. Вірник не знав, пощо Герман казав насамперед закликати Матія і про що хоче з ним бесідувати.

— Ist schon gekommen, Herr Prinzipal, ist schon gekommen der alte Matij.⁴⁷

— Gut, gut,⁴⁸ — відворкнув Герман, кінчаючи рахунки, а потім обернувся до Матія.

— То ти був у ямі, як тоті кості найдено? — спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

— Я, — відповів коротко Матій, немов віддавна вже надіявся такого питання.

— Я чув... що ти там... того... говорив другим, що ніби знаєш, хто то був такий?

Голос Германа був якийсь непевний, — він чув, що в його нутрі щось буриться

— А знаю. То був робітник Іван Півторак, що два роки тому десь подівся, лишивши жінку з дитиною.

Виговоривши твердим і різким голосом сі слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лица не було, — стояв блідий, як крейда, коліна замітно делькотали під ним, гадалося, що туй-туй упаде.

— А ти по чім то знаєш? — питає далі Герман, поволі і досить супокійно.

— Я пізнав небіжчика по перстені, що був у нього на пальці.

— То ти знаєш напевно, що то той Іван, можеш присягнути на то?

— Можу сто раз, не раз.

Герман задумався. Матієва твердість почала його мішати. Прийдесться тягатися по судах, — подумав він собі. Яким способом чоловік у яму впав? Певно неосторожність! Лихо, — треба кару платити, — клопіт! Роздумуючи се, Герман дивився на Матія і замітив на лиці його щось таке, немов старий ріпник не до сказав усього.

— Що? Може маєш іще що сказати? — спитав Герман, зачудований таємничим виразом Матієвого лица.

— Та я... — почав непевним уже голосом Матій, — я... би пану сказав ще пару слів... ні, брешу, я хотів би дещо розпитати, але...

— Ну, питай, що там такого, чому не говориш?..

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман порозумів, що Матій хоче з ним говорити в чотири очі.

⁴⁷ Уже прийшов, пане принцепале (хазяїне), вже прийшов старий Матій.

⁴⁸ Добре, добре.

— Geh nur a bissel weg,⁴⁹ — сказав він до Мошка, не дивлячися на нього. Мошко затрявся. Бачилося, що в нього нема і натілько сили — кроку зробити. Зміненим голосом він промимрив:

— A... a... ber warum kann er... auch so... so... nicht?⁵⁰

Герман напруго озирнувся, зачувши той здавлений уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить та його смертельна блідість, та дрож, те помішання? Герман сидів, як вритий, і чудувався.

— Ja, was ist mit dir geschehen, hast du dich erkaeltet?⁵¹

— O, ja... ja... ja... hab mich erkael... tet,⁵² — пролепотів вірник, забуваючи про нинішню цілоденну спеку.

— Erkaeltet? — замітив спровола Герман, — so? No, no, geh und schlaf dich aus!⁵³

— Abe... be... ber bitte, ich ka... ka... kann noch... viel leicht... wozu bra... brauch ich gehen?⁵⁴

— Ich sag dir, du sollst gehen!⁵⁵ — скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикріше і моторошніше слухати того гробового, тремтливого голосу. Вірник, тривожно обзираючися, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кожний рух, на кожний поступ вірника. Лице його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

— Ну, що маєш питати? Говори! — сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притисненим голосом.

— Коби но пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

— А нащо ж тобі того? — спитав зачудований Герман.

— А так, я прошу.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталогу.

— До осені, десь так стійно, стійно, тиждень по Покрові.

— Як, як? — спитав прудко Матій. — Тиждень, кажете, по Покрові?

— А так, Покрови було в суботу, ось туй записано, а він ще на другу суботу виплату взяв за цілий квартал, 75 ринських.

— Виплату взяв? — скрикнув Матій, але зараз успокоївся і тихіше сказав: — Гм, тиждень по Покрові! А я го на самої Покрови послідній раз видів.

— Де?

⁴⁹ Вийди на хвилину.

⁵⁰ Але чому ж він не може також?

⁵¹ Так, але що тобі, ти простудився?

⁵² О, так, так, я простудився.

⁵³ Простудився? Ну, йди й виспись!

⁵⁴ Але ж прошу, я ще мабуть можу... чого я мушу йти?

⁵⁵ Кажу тобі, ти повинен піти.

— В трахтирні, в Кирницького, як ся напивав із . . . із єдним чоловіком.

— З ким?

— Отже вже-м забув . . . Але що то значить, пропало! Мене тоді були трохи потовкли п'яні ріпники і я дві неділі пролежав без пам'яті, відтак чую, вже Івана нема, пішов десь, кажуть, світами.

— Ну, але що ж з того всього, до чого ти мене питає?

— Та так такій, перепрашаю пана, але я гадав . . .

— Що, що?

— Та нічо, нічо! Що я, дурний хлоп, можу гадати? От, свої хлопські речі. Перепрашаю пана!

Матій, сказавши се, скулився, згорбився і відійшов ід порогові, а ціле його лице виражало один великий жаль, одне велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не діб'ється нічого більше від старого і, не тратячи часу, розпочав виплату . . .

— Ов, щось то з нашим паном не малого мусіло статися, що забув ми урвати зо шуску.⁵⁶

— Ей певно ся зажурив, що тоті кості видобуто, то зараз комісія, може ще деякий клопіт, та й уже му ся всього відхотіло.

— Або може му синище що такого доброго сказав, що так без духа летів нині рано до нього.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечора вони віддавна не затимили і тому пішли між ними різні догади про ту незвичайну доброту пана. Навіть ті ріпники, котрим Герман нині обіцяв обривок, і котрі за то вже мало його наклеялися, вийшли зачудовані і вдоволені від нього — про обривок не було й згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, почали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, — ніхто навіть серед загальної сутолочі не зауважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди, всі виділи, як він вийшов з Германової „канцелярії” блідий, дрижачий, змінений, і як, обзираючися та постійкуючи щохвилі, поволікся долі вулицею. Що це все значить? Що сталося? — допитували сами себе ріпники і ламали собі голову над усім тим дивом, але ніхто не міг вияснити всього надокладь.

І дійсно, на вид могло бачитися, що Герман подобрів, хоч, кажу, тільки на вид. Хто би був пильно придивився його рухам, виразові лица і цілому захованню під час виплати, той би був замітив багато дечого, але найменше доброти. Ні, се не була доброта! Те отупіння й отуманення, ті непевні рухи, ті часті переливи виразу лица, та задума й видима боротьба з собою, та дрож його рук, тусклість очей, натуга цілого тіла, з якою він держався про-

⁵⁶ Шуска. шустка — коло 8 центів.

сто, той прибитий, уриваний голос, — усе те значило щось зовсім інше, ніж доброту. Якись темні чуття будилися в Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість, — а Герман з крайною натугою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, що йому є, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед усім і перед кожним. Особливо страшила його наступаюча ніч, — якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

— Тьфу, лихо якесь! — прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася і робітники розійшлися. — Я якийсь слабкий, то певно, щось мені не добре! Треба завтра вертатися до Дрогобича, бо ту в тій проклятій ямі годі видержати. Десь на кожному кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що за чорт, що все мене нині так дразнить, так допікає? Я певно дуже хорий! Треба буде зараз завтра піти до доктора, то єдина рада!

В тій хвили прийшла служниця і покликала його на вечерю. Герман запитався, що робить Готліб.

— Спить, ще від обіду ані на хвилю не будився.

— Може би го збудити до вечері? — спитав Герман.

— Та нащо? Він і так змучився, — най си відпочине. А як би збудився вночі і захотів їсти, то я йому лишу вечерю!

— То най і так буде! — сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що таке з ним сталося і що би ту йому робити.

IV

Ніч. Зорі горять та миготять над сонним Бориславом. Холодно. Воздух прочистився, прояснився, — ген на далеких Тустанівських паствівниках залягла мряка. Гори дримають у тіні, крізь величню тишу, не переривану гамором людської недолі та людського униження, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого, таємного шуму, мов дихання сп'ячої природи.

Герман спав твердим сном, уколосаний не так супокосм думок або втомою по дневній праці, як радше ситою вечерю, котру залляв порядною порцією різних упокоючих налитків. Герман не любив упиватися, — але нині прецінь треба було покріпити свою силу, треба запити щасливу нахідку нової матки, треба впрочім „заморити червяка”, що без перерви вився в його нутрі, без перерви шипів і прожирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу, що тяжко йому навіть було діждатися, поки служниця не поприносила наладжені з Дрогобича бутельки з вином та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим прудше шибали різні думки, — тим більше чув потребу нового жару, забуття, розплинення в ніщо, — щоб тільки те розплинення було любе, лагідне, легеньке . . .

Його лице налилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі рушалися на столі, — язик починав лепотіти щось без зв'язі і мислі, — служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще приладила і постелила була ліжко. Затонувши в пухових подушках, Герман ще хвилю обертався, лепотів, силувався навіть думати, але в його голові все помішалось, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли за одним разом повідіймати всі шлюзи і всі затвори. По хвилі він утих і заснув мертвим сном.

Але ні! Хто це казав, що Герман спить, що Герман п'яний! Ні, він зовсім не п'яний, він не спить! Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, — він пив багато, напивався жару й отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би десь у даль, у той синій, усміхнений безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, яким ще ніколи не бував! Довкола нього зелень, квіти, кришталні води, шумливі гаї — вдалі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали, — ох, се не Борислав, се не та западня проклята, що душила його задхлим воздухом і смердючою заморокою. Тут чисто, ясно, весело, — ох, як весело! Герман віддихає повними грудьми, — легкими скоками, мов серна, проходиться по квітстих лугах, топче запахні квіти, котрі настоптані ще краще пахнуть, і звучать, що його хапає за серце. Де він... де він чув ті звуки? Не може нагадати.

Щастя, се твої звуки, твій запах, твій погляд у тій зелені, у тім чистім лазурі, в тих чудних горах, потоках, дібровах! Щастя — ти моє! Ти віддалось мені, як любка своєму милому, — ти відкрило мені своє лице, подало мені свою руку, — я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, — чую віддих твій глибоко в серці, чую, як тепло розгріває мою кров і вона дзвенячи, мов срібло, біжить ясними струями по моїх жилах! Щастя, — ходи в мої обняття, віддайся мені зовсім навіки! Я сильний, молодий, хороший! Я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою, запаху, утіхи! Ходи до мене, — я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким чарівним та сильним голосом прокликав він сю пісню, се закляття! Чуєш!.. Гаї, діброви, ріки і гори, і небо синє і квіти пахучі, — все, ціла природа дзвенить, гомонить відголосом його пісні! Кілько солодощів ллється з кожного слова, з кожного тону. Як розкішно дихається тутки, — ні, розкіш хвилями ллється в його груди, розширяє її до безміру... Він простер руки широко-широко над околицею. Він полетів над нею, мов орел, а настрічу йому з усієї природи гомонить:

— Щастя, я твій, — я сильний, молодий, хороший, — я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою й утіхи! Щастя, ходи в мої обняття! Щастя, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, велику силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від краю до краю. Грудьми приліг до її роз-

кішної груді і чує биття серця в її глибині. Се ж вона сама — те щастя, і він дивується, як він уперед не знав сього. Він, п'яний з розкоші, притискає любовку до груди, пестить її, наливається її теплом, її силою, любується нею, як забавкою, молиться до неї, як до Бога! Вона для нього все, — він нічого не бажає, посівши її, — бо тепер ніщо не може розірвати його з нею. А вона з божеським усміхом на лиці дивиться йому в очі, тає в його вогнистих обняттях, — слабне, в'яне, тає... Це пароксизм любовної розкоші, се Zenit щастя навіть для щастя самого!..

— Любка, ти богиня!.. Ти вічна, безсмертна правда! Що

— Так, я богиня!.. я вічна, безсмертна, я твоя.

за усміх, що за голос тихий, розкішний:

З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любовку! З якою силою, з якою жадобою п'є він її вогнисті поцілуї! Більше жару! Більше вогню! Більше розкоші! Хвиля така — то вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, — жар перемагає його, котиться потоками ляви по його жилах, не дає дихати, не дає думати. Він увесь — тільки одно чуття, — й очі зажмурих, щоб тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш усіма порами тіла.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях... Пахучі квіти пов'яли, потоки повисихали, помутніли, мов від спеки. Але він сього не бачить, не чує, — а чує тільки одно, як жар, сила, живість у нього чимраз більшає, росте, змагається, немов переходить від неї до нього. І чим сильніші стають його мускули, чим швидше котиться кров у його пульсах, тим і обняття та поцілуї його стають сильніші, безпам'ятніші, — тим більше жар обіймає всю його істоту.

— Ти вічна, безсмертна, ти моя! — шепоче він.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях. Не має вже сил, щоб промовити слово, не має сили, щоб усміхнутися. Вона тільки слабо, солодко дише в його обняттях, — чимраз слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов уголь, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло, — країна щастя щезла, мов хмара, мов привид. Поволі, поволі сива мряка, удушлива, густа почала залягати довкола. Повійнуло холодом і послідні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман ще лежав у безпам'яті, ще був велетом...

— Любка, любовку, ти моя, правда? — шептав він. Але в тій хвилі знов повійнуло холодом — гострим, пекучим, і він стрепенувся, — замість вічно молоді богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що жар страшний горить у його крові, розсаджує його груди, — але довкола було холодно, гидко, мертво...

— Щастя, щастя, де ти? — скликнув він у страшній тривозі та розпуці. Ніхто не відповідав.

— Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене, — скрикнув він. — Та годі, ти мені не пропадеш! Я сильний, у мене в кро-

ві цілі вулкани вогню, я зможу дігнати, зловити тебе! Ти не втічеш мені, — ні, ніяким сособом!

І він пускається скаженим бігом кудись у темну далечину, не бачачи куди й за чим. Його сила росте, — але він чує, що нема вже в нього такої легкості, як уперед. Він не може свобідно піднятися вгору, мов орел, — не може ясним поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де скрилося щастя. Його гарячий, важкий віддих підіймається перед ним, мов хмара, і затемнює його погляд. Залізні, сильні його мускули м'якнуть, стають звичайним людським тілом, хоч утоми ще в них не чує. Він летить без упину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в тій скаженій погоні.

— Щастя, де ти? Куди ти сховалося? Ти прецінь віддалося мені, ти моє!.. — кричить він, але відповіді нема.

Мряка, — він кидається у мряку, мов блискавка. Холод, — він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Дерев хиляться, куди він пройде, — трави в'януть, квіти перегорять на вугіль. Але він не питає, — він летить далі, — він знає, що мусить дігнати щастя!

— Стійте, пречудні привиди! — кричить він, знемагаючи. Жар його почав остигати, в тілі чутна утома, в крові холод.

— Стій, щастя! Ти прецінь моє!

І воно стало. З густої памороки виринає країна — хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Се не та, де вперед заблисло його щастя. Се не та лагідна, люба ясність, не те синє небо, не ті рожеві гори, не ті квіти пахучі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море зелені темної, твердої, гострої, — а береги того моря, — то густа паморока, що хмарою підноситься над лісом високого, гінького бадилля. Тут дібров нема, лиш одинокі групи високих, стрімких пальм з вінцями великого листя, котре махає у водусі власною силою, мов крила вітряка. І потоків сріблистих тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду, а в гушавині бадилля скомлять тигри та ричать носороги. Де він бачив сю околицю? Чому вона видається йому такою знаймою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тих гострих тернистих листях? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіи гнилизни. Де він? Куди занесла його скажена погоня за щастям?..

Тривожними, тремтячими ногами ступив кілька кроків наперед. Чув! Шорох між високою травою! Се переполошена його приходом газеля зірвалася зо сну і зручними скоками погнала далі і щезла. Але Герман уже не думає, не нагадує, де він. Якась дивна сила здавлює його мислі. Жар якийсь палить його, мов хто вогнем обложив його шкіру, — а прецінь на чолі виступає холодний піт. Він спішить наперед. Он група пальм запрошує

Його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру раз-у-раз шелестить, мов великі вахлярі, порушані невидимою рукою. Він так спішить до тіні, такими любощами наповнює його думка про спочинок, так заманчиво манить його листя!

Ось він під пальмою у холоді, коло живого джерела.

Але нараз — легенький шорох, крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка, — Герман почув тільки, що вона миготливо повалила його на землю. Він безумів від страху і болю. Одну хвилину не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж, — той сам *boa constrictor*, що в нього був намальований і котрим він не раз так любувався, — обкручував його своїми дужими залізними скрутнями. Ах, що це він зробив! Пощо йшов у прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Прудкими рухами вуж обвивався круг нього і придавлював його разом до пня пальми. Холод від тіла гадюки доходив йому до кости, морозив смілість і силу, — він не міг ні крикнути, ні втікати, ні боронитися. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутні доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух у грудях, — він чує, що вуж обмотав його доразу, — він бачить його голову, його страшенні, демонічним блиском, злорадною віткою граючі очі якраз проти свого лица, — погляди їх стрінулися і Герман помертвів. Мов льодовими ножами заповорів його в груди той гадючий погляд! Ось паща змії рознімається широко-широко, мов кривава пропасть, Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб послідній раз здавити свою жертву, щоб розтороцити їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі лізуть наверх, — отворені уста жарчать, тіло холоне і мертвіє.

— О, розпуко! Гинути, — чи так суджено мені гинути? Щастя моє, чи ти ж мене сюди завело?

Ся думка промигнула йому через голову в тій страшній послідній хвилі. Червоні колеса закрутилися перед його очима, що заливалися кров'ю... Ще хвиля, ще один стиск... Але ні, Герман зібрав послідні частки сили... ні, не зібрав свідомо, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм шарпнувся в послідній натузі, — шарпнувся так сильно, так нагло наперед, що скрутні пустили, звільнили, обсунулись, і Герман, доразу пробуджений, зірвався на рівні ноги, держачи в судорожно затиснених руках — що?... кого?..

— Прокляття на тебе! Не вдалось... — прохрипів над ним лютий, глухий голос.

Але Герман у своїм нелюдським зрушенню, не можучи прийти до повної свідомости зі сну, страху і болю, зібрав усю свою силу і з найбільшим зогидженням кинув до підлоги те холодне, витке, ціпке тіло, котре держав у руці. Гримнуло, мов велетенський тягар, — зойкнуло, мов конаючий. Сі два рівночасні

і рівно страшні голоси протверезили Германа. Він скочив в одній хвилі з ліжка, черкнув сірником по стіні і засвітив свічку. Що за вид показався йому! На підлозі лежав його Готліб з окри- вавленою головою, котру розбив собі, падаючи з ліжка, відки кинув його батько. Він вився і жарчав у страшнім болю, — але з очей ще не сходила та запекла злоба, та ідіотична ненависть, котра блискотіла в них ще вполудне, коли прийшов до батька Герман став над ним, мов оглушений. Він мимоволі глипнув у дзеркало і, побачивши себе, злякався. Його лице ціле посиніло від страшного здавлення, — білки очей залиті були кров'ю, — кров капала з лица, котре продер Готліб в однім місці нігтями.

— Ти що робиш, вироде? — спитав Герман по довгій мовчанці, під час котрої Готліб усе ще лежав на землі з затисненими зубами і часом тільки кидався судорожно з болю.

— Ти що робиш? — питав далі Герман глухим, тремтячим голосом. — Чого хочеш?

— Прокляття на тебе, — прохрипів ідіот. — Грошей хочу, давай сюди!

— Грошей хочеш? А за що? На що? Ти чим заробив на гроші? Ти може мучився на них ціле життя так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вироде!

— Га, замордую ще, замордую, аби-сь знав, — хрипів Готліб, б'ючи кривавою головою в підлогу. — Давай гроші, то ти дарую життя, давай!

— Псе проклятий, — крикнув Герман і приступив до нього. — Ти ще гроиш мені! Гадино, хіба ти не бачиш, що в одній хвилі можу тя розтоптати, як жабу! Най прокляття Єгови спаде на твою руку, котра піднялася на батька, і нехай вона всохне, як суха тернина!

Готліб страшно захарчав, — хотів зірватися на ноги, але не мав сили, і покотився аж до ніг Германа. Лице його було страшно бліде, волосся позлипалося від крові, він почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини, — він кинувся до сина, щоб зав'язати його рану, але Готліб почав битися в підлогу, кидатися і кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

— Пусти мене, най здохну! Не хочу твоєї помочі!

Надбігла служниця, збуджена гамором, і остовпіла з ляку.

— Що стоїш, — крикнув на неї Герман, — ходи ми помочи зв'язати сього шаленого, бо далі вся кров з него стече!

По довгім шамотанню Готлібові зв'язали хустками руки й ноги, відтак обмили і перев'язали його рану і поклали втомленого, охриплого, ледве живого на ліжку. Він ще хвилю кричав, але ослаблений до крайности, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пішла, дрижачи зі страху і зачудування і не знаючи, що се все значить, що сталося з Германом і його сином.

А Герман лишився сам у своїм кабінеті.

Все, що сталося після страшної хвилі його пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподіване, неприродне, що Герман довгу хвилину стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити собі все, що сталося з ним через тих кілька хвиль, але ясність і спомини приходили так поволі, що довгий час, на вид його постави, можна було думати, що се камінна статуя, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалося все діло — ставало перед ним у цілій страшній, голій правді. „Мій син перший бажає моєї смерті. Ненавидить мене люто, завзято, як найгіршого ворога! За що? Чи на то ж я працював увесь вік, мучився, ссав, дер, щоб тепер не бути безпечним свого життя навіть перед власною дитиною? А моє щастя, котрим я так славився, де воно? Коли в життю я зазнав його? Хіба тоді, як ще малим хлопчиною їздив на онучкарським візку! Боже! Боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затруїв мою кров гарячою жадобою грошей? Чим я заслужив на то? Хіба з мене не міг бути добрий чоловік? Міг, я се чую нині, але ти, ти пхнув мене на тоту прокляту дорогу. Ти вказував мені на ній образи щастя, — фальшиві образи! Ти ошукав мене! Ти несправедливий! Я проклинаю тебе! Най на тебе спаде вина нинішньої ночі, — на тебе сльози тих тисячів, котрі через мене стали нещасливими! На тебе, на тебе!.. Я прецінь слабкий чоловік, — без твоєї волі нічого не міг я зробити! Ти все дозволив, — ти всьому вина!..

І Герман у скаженім болю грозив небу кулаками, — виправдувався з усього, мов дитина, виправдувався перед посліднім зерном людської натури, котре ще остало в нім, неперепалене забійчою золотою гарячкою. Але чим більше виправдувався, чим більше кляв небо, тим тяжче ставало йому. Він не міг зразу переглянути всієї незміримої пропасти недолі, пониження й здичиння, в котрій тепер нараз побачив себе. Аж виправдуючися з усього сам перед собою, він розрив усю погань, яка нагромадилася з давен-давна в його життю, — аж тепер побачив ясно причину всього того, що тепер мучило його і гризло. Якими вогнистими, палючими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівности з усіма людьми! Яким безмірним докором гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, котрих він досі так мало чув, про котрі навіть не думав ніколи! „І ти причинився до збільшення тих ран і доложив свою часть до цього тягару, що давить братів твоїх!“ Суспільна боротьба, про котру одні балакають з нуди, другі для зиску, треті з ненависти до всього, що людське, чесне, природне, — стала лицем д лицю перед Германом перший раз тепер, у страшній хвилі найбільшого збурення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердечного болю. Тепер щойно зрозумів він ясно все, що досі морочилося йому,

мов сонні привиди. Тепер зрозумів, чому його серце щеміло не раз у часи найбільших спекуляційних удач, чому грижа якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кожний раз, коли по обрахунку з робітниками зраховував докупи ті надвишки, котрі по-виривав їм з тої нужденної заплати, за яку вони ставали в нього на роботу. Тепер щойно зрозумів Герман, який страшний він злочинець, він, котрий довгі літа добивався слави твердого, холодного Geschäftsmann'a, котрий гордився нею, мов найбільшою чеснотою, — гордився безсердечністю та нелюдськістю! Але пізнавши і зрозумівши все, яким же нужденним, слабим, нещасливим почувся Герман! Хіба ж він сам з власної злої волі став недолюдком? Ні, — він мусів ним стати, ступивши раз на прокляту стежку, — мусів зайти до тої цілі, до котрої зайшов! Мусів! Він прецінь був зразу бідним либаком, — він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, — щастя, весь світ каже, в багатстві. І того щастя бажав він і бажає й донині, — за тим щастям гнав він ненастанно, гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг вернутись назад, — його перли наперед другі, ціла товпа подібних до нього! Що ж він тому винен, що дорога кінець-кінців завела в пропасть?.. Але хто ж винен? Герман не міг на се відповісти, — йому мішалось в голові. Хто винен мій нужді, мій грижі? Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, — хто засліпив мої очі, щоб я не бачив нічого, аж поки не буду на дні безвихідної пропасти? Хто се такий? Хто се такий?..

Герман боровся з думками, напружався, але не міг найти відповіді. Його очі почали без цілі й виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмету на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце — в образ на стіні, в той сам образ, що нині рано визвав цілий ряд споминів у душі Германа, а вночі тривився в такий страшний спосіб. Герман замер на місці. Вся тривож, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Се той сам погляд, котрий у сні заморозив усю кров у його серці! Як блищала до світла різнофарбна луска на тілі гадюки! Се та сама луска, те саме тіло, що дотикалося його в сні, котрого страшний стиск передавлював його тіло до кости, запірав йому дих у груді, висаджував очі з голови! О, так, се той сам вуж! Його сон тривав далі. При мерехтливім блиску свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушається, простується, підносить голову догори, закручує хвостом широчезні колеса, все ближче, все ближче до нього!..

Га, що за думка блисла нараз у Германовій голові? Це не вуж, це безмірно довга, зросла докупи й оживлена чарівною силою в'язка грошей, срібла, золота блискучого! О, так, се певно так! Хіба ж сей блиск, що б'є в очі від вужевої луски, — хіба ж

се не блиск золота та срібла? А ці різнофарбні латки на нім, хіба се не різні векселі, контракти, банкноти?.. О, се певно, се не вуж його обводять своїми, великими звоями, а його власне багатство! А як злобно, як люто глядить на нього зачарована потвора! Вона певна своєї добичі, — вона знає, що її металевим перстням, її горючому блискові ніхто не уйде! Вона знає, що найпевніше не уйде їй Герман, бо він на дні пропасти, він жертва розпуки, — й вона, вона завела його сюди!

Герман усе те порозумів в одній хвилині безмірного болю та тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна задзеленькотіли від його реву. Він чув, що ся думка валить у порох, у ніщо його цілого, з його життям, надіями та плянами, — його прошибло таке саме чуття, якого мусить дізнавати чоловік, що його живого четвертують. Зажмуривши очі, він у скаженій безпам'яті кинувся наперед; горі стіною, — вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щомоці. Золочені рами розпирслися на боки з лоскотом, — але Герман не отямився. Він скочив на полотно і, мов безумний почав топтати його, плювати на малюнок, здряпувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один кінець ногою, хопив за другий і роздер на два кусні, — зім'яв їх у клубки й кинув геть через вікно. Він був немов у пароксизмі, — груди підносилися й опадали швидко, кров стукала в пульси, і перед очима все крутилося, мішалось, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на вулицю.

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі із сходу і густою чередою залягли вже більше як половину неба. Крізь невеличкі відступи між ними видніло темне, глибоке тло неба з блискучими зорями. Холодний вітер потягав від Губицького лісу. Німі кошари бовваніли в сумерку своїми кінчастими, гострими контурами, мов великі гостро завершені стоги сіна. А нижче над землею все тонуло в глибокій п'ятмі поміж чорними глиняними сугорбами. Тільки вулиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузьенька утоптана стежка для пішоходнів. Герман поквалпно спішив нею наперед, спішив не думаючи, куди і за чим. Його гнало щось з дому, — йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов, ішов уперед долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов кваплячись до якогось важного діла.

— Gott's Fluch ueber mir! Gott's Fluch ueber mir! — воркотав він.

Сонний Борислав розкинувся круг нього, мов озеро болота, глини, брудних хат, магазинів, фабрик, недоли і муки. Він знав добре, що вся та різнородна маса тепер лежить мертва, обнята глибоким сном, — а прецінь холодний вітер, що віяв йому просто в лице, так сильно і так болізно разив його нерви, що перед ним немов усе довкола колихалось, гойдалось, розрушувалось. Той

мертвий Борислав, котрого всевладним паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, — ями, мов отворені смочі пащеки, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшенної глибини, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельного розпачу та муки конаючих. А заки Герман міг отямитися — привиди щезали, лишаючи тільки в серці його льодоватий холод тривоги, мов застромлені стріли.

— Gott's Fluch ueber mir! Gott's Fluch ueber mir! — проворкотав він, і поперед його очі з переражаючою живістю промайнула труп'яча голова і цілий кістяк Івана Півторака, — бо йому здавалося, що кістяк стояв ось тут перед ним насеред дороги і грозив йому своєю обгнилою кістяною рукою. Тут його думка, що серед усеї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах у самотряску, опинилася на однім предметі, чіпалася його, мов потопаючий слабобі стеблини.

— Що сталося з його вірником, що так раптовно поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ся слабкість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник почувасться до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічого більше?.. Ці мислі насувалися тепер Германові до голови, але з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався — зайнятися виключно тим ділом, що не торкалося просто його самого, — щоб хоч троха забути все те, що давило й палило його мізок. Він з гарячкою якоюсь почав думати про смерть Івана Півторака, розбирати й розважати всі обставини. Іван мав думку заробити стільки, щоб міг у Тустановичах купити собі хату і кусень поля, і для того не брав щотижневої виплати, але, живучи враз із жінкою, обходився дуже скупю її власним заробітком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа упоминатися грошей, що заробив її чоловік, то Герман побачив, що в книжці видатків стояло виразно записане його власною рукою: „Взяв дня того і того всі гроші”. Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щоб пригадати собі, чи він платив коли сі гроші Іванові на руку. Може бути, що Іван узяв їх через руки вірника, як се не раз ріпники роблять. Але що ж виходить із сього всього? Ніщо, поки не возьмем на увагу блідости та слабости вірника при оповіданню Матія. Так се значить тоді, що... що Германів вірник або сам забив Івана, чи там пхнув його п'яного до ями, або знав про те і може поділився грішми із убивником?.. То принаймні певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що на Покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів сього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками зайнятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Борислава, де при куп-

ці стояло кілька нужденних старих, гнилою соломою критих хаток, у котрих жили ріпники. В одній із тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Се світло серед загальної пітьми звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов ід хатині і заглянув крізь тісне віконце до середини. Він не знав, хто жие в тій хатині, і йому зовсім не йшло про те, — дізнатися сього. Щось перло його — придивитися, як живуть ті ріпники вдома, поза роботою, що говорять, чим займаються. Та й того не був Герман дуже цікавий, бо кілька ж то разів заходив він у такі хатки, кілька разів обзиравав холодним, згїрдним поглядом усю мізероту, котрої повні вони були від гори до споду! Але нині дивним якимсь способом усе, на що поглянув, виглядало для нього не так, як звичайно, — усе, чого діткнувся, змінювалося, перекидалося в що інше, мов зачароване. Всякі найшоденніші і найзвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків, — і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно зовсім несподіване зворушення, котре мусіло довершити моральний переворот в його душі, переворот глибокий, страшний, болізний, котрий нині в нім звершався силою всіх вражїнь життя, наслідком усіх добрих і злих сил, котрі він у собі виробив.

У хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило про страшну нужду і занедбання. Тісна хатина з голими, давно небіленими, закоптілими, пообдираними стїнами подобала радше на грїб, ніж на людське помешкання. Більше як половину вільного місця в ній забирала глиняна піч із припїчком, до котрого припирав дощаний тапчан, застелений соломою і накритий грубою веретою, — і тільки всеї постелі! Ні стола, ні стїльця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька лахів жіночих, а над тапчаном на двох шнурях дощана, грубо збита колиска. Тільки всеї посуду побачив Герман усередині! На тапчані сиділа молода ще, хоч нуждою й невсипущою, важкою працею страшно зіссана і підточена жінка. На ній була брудна зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього дїрява хустина непевної барви, з-під котрої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала колиску, а другою час від часу втирала сльози, що, видно, на силу перлися їй до очей. Герман знав добре ту жінку, — се була вдова по Івані Півтораку. Перед нею обернений до вікна боком, сидів на припїчку старий Матїй, з невідступною файчиною в зубах.

— Ей, Марисе, Марисе! — говорив старий Матїй м'яким тремтячим голосом. — Не такого я життя надїявся для тебе та й для Івана! Та що! Не знати, ци Бог не судив, ци лихі люди не дали!

Марися, замість відповіді, заридала вголос, захлипала, мов дитина.

— Цить же бо, — уговорював Матій, — не час тепер плакати, ніщо не допоможе, лиш здоров'я шкода! Тоді було плакати та кричати, коли пропав зо світа, тоді би то було ся бодай на щось здало, а тепер!..

— Ох, Господоньку мій, — зойкнула бідна жінка, — абож я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив мені, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоб доразу сторгувати той нещасливий ґрунт, потому ще десь мав піти. Ще му, небіжчико-ви, кажу: „От, може би ліпше було туй де ближче купити яку пустку, і до роботи близько і всьо”, — а він до мене: „Най мене, каже, Бог боронить від тої роботи, не хочу і на очі видіти! Волю з голоду здихати межі добрими людьми, косити, молотити, на жорнах молоти, щобудь робити за кусник хліба, ніж маю ту день бути в тій западні!” Та й як пішов, і на нинішний день!

Матій порушився на своїм місці, почувши сю мову.

— А коли то було, не знаєш? — спитав він. — Коли Іван пішов?

— Та він вибрався якось вечером на самої Покрови. Не знаю, казали другі, що його ще виділи у Кирницького.

— А потому ще вернув назад з міста?

— Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажуть, узяв від пана.

— А ти його виділа потому?

— Ні, не виділа.

— А знаєш допевно, що гроші відобрав?

— Аякже, знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень — нема Івана. Я йду до пана, щоб бодай гроші віддав. — „Що, каже, то ти приходиш по гроші, а твій чоловік щойно ту вчора був і гроші відобрав!” Ще ся розтрікотав на мене! Та й тільки всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось у голові. Довгу хвилю мовчали обос.

— Пропало! — сказав укінці Матій, важко зіздаючи. — Нема що й казати! Як йому ся який лихий чоловік прислужив, то най му Бог заплатить за все! Добраніч, небого! Не плач, не гризися, чень то колись Бог дасть добро!

— Ой, уже! — відказала жінка, заходячися з плачу. — Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не ту! Бувайте здорові, най вам Бог стократно відплатить, що-сте прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи й слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за угол і видів ще кілька кроків, як старий ріпник ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під носом, немов нараджується з самим собою. Але швидко старий щез у пільмі, а Герман увесь дрижачи з холоду й від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце таяло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що коли вона говорила, — сльо-

зи тислися до його очей, важкі, горючі, давно невидані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що з нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрашній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився бистро в його душі, переверот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, того Герман не знав, над тим не міг застановитися. Та й що йому до того? Коли старий будинок звалиться до ґрунту, до дрібки, коли руїни згорять і спопеліють, то й новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? Із чого? — Покаже час, покаже потреба, покаже совість.

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилю насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпужлих по червонілих очей, — зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки її лице показувало, який біль лютився в її серці, як вона терпіла. Але хвиля розпуки минула, — рвучою рікою вибухло затасне горе.

— Дитино моя, дитино моя! — ридала вона, припадаючи до коліски. — Нема твого тата, не прийде вже ніколи. А ти, біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабості, в недолі? Хто догляне, порятує? Господи, чому ти забрав його зо світа, а мене лишив на таку тяженьку недолю! . .

Хлипання перервало її заводини. Дитина в колисці пробудилася від її голосу і підняла головку вгору, витягла рученята до мами.

— Та-та-та! — пролепетала дитина. — Та-та-та! . .

Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний, любий голос дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала ручки дитини, обливаючи їх горючими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Цей образ нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої несвідомости, довершив те, що не довершили всі різнородні, а такі сильні вражіння нинішнього дня. Гарячі сльози жбужнули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите скло, — дренькнуло срібло, розсипаючися по хатині. Той брязк і дренькіт перелякав Германа не менше, як саму Іваниху. В його ухах він звучав як зойк нарікання, розпуки та жалю. Якась дика, незнана сила поперла його, і він пустився щомоці втікати горі вулицею, аж земля під ним задудніла.

— Господи, що се таке? — скрикнула перелякана Іваниха, почувши брязк вибитої шиби. Вона озирнулася і зачудованим оком дивилася на срібло, що котилося в різні сторони по хаті. Що се? Відки той несподіваний дар? Хто змілосердився над її нуж-

дою і таким чудним способом посилає їй поміч?.. Вона з диву довго не могла прийти до себе. Аж плач дитини протверезив її. Вона вибігла надвір, але під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських кроків по вулиці показував, куди втікав Герман.

**

І що далі?

Еж, милі читачі, далі життя пішло своїм звичайним ладом, — Герман у доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилевий; хвиля минула, і він мусів знов стати тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянтном, не зважаючи на стогін нужди і вдовині сльози.

І Мошко став у Германа далі за наставника, а хоч Іваниха й Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власне сумління мовчить? Кого доля засудила на потолочення, той буде потолочений, — ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але це далека-далека історія.

1878.

ДО СВІТЛА

(Оповідання арештанта)

I

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибин, — се справдішня „мертва вода”. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавляє її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрусення тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити, — се вічне і ненастанне спадуння мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, вгорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдалися на могутніх морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадують вниз — особливо ті манюсінські форамініфери, діятомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя, — звільна трупи їх продаються крізь щораз густіші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згоряють у них, і тільки зчасом як мікроскопійні кульочки та дрібочки досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ, утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно, мабуть, тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуванім тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо, коли в них скрито відізвається та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атома в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище. І коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що се неможливе? Аджеж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ся мрія-дума!

—Мамо природо! Відки ж така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі, над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сентиментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чувсте в собі силу, то трібуйте вирватися самі наверх! Ще би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватися!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кожного такого випадку щеміло ваше серце, і донині щемить, коли стрібуете перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільности, засуджених зависливою долею на вічну пільму, на тупу недвижність, на смерть безвісну. Аджеж і всі ми — чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кожний крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народний?

А кожний з вас, хто, не раз коштом страшеного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч троха на вищий щабель, чи ж не почує не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що, не будь сеї або тої щасливої обставини, він був би, може, й донині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі і тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пільми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестраха, коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пільму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю? . .

Отакі думки вертили мій мозок і проганяли сон із моїх повік під час довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих свердлувало та мулило внутрі, не могли найти для мене слова потіхи, — противно, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше, ніж другі, вразило мене, подаю отсе читачам. Той, що мені оповідав його, був — не говорю про його „фах” — парубок ще молодий, повний сили й відваги, непозбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив народну школу, вчився ремесла, — одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоби

видряпатись наверх, вийти в люди — ну, а вийшов... Та не про се річ.

Шостий раз уже сидів він під ключем і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні:¹ хто в ній сидів, за що, на кілька був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. д. Була се правдива арештантська літопись. Дозорці вважали його за непосидючого галабурдника і давали се йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що щонебудь діється не так, як повинно, і що в чімнебудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом,² що ходить попід вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, аджеж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви се знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та се ціла історія, по котрій шільдвахам наказали стріляти. От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Аджеж і він, бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II

— Два роки тому буде, — почав він, — якраз отсе два роки. Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві. Два нас тільки в казні було, я і якийсь панисько. Журковський називався, що за один був і за що сюди попав, сього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось увечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягались і спати лягли — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і, впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напівголу, марну фігурку. Потрутив її наперед і випхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши се, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці, і тихо, як у гробі. Тільки вряди-годи чує-

¹ Казня — тюрма.

² Шільдвах (шельдвах) — дозорець, вартовий.

мо, немов би хтось сікачами м'ясо на стільниці сік, — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „Всіх Святих”, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що якийсь зовсім ще зелений „фраср”. Отже, встав я і постелив йому напомацки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо... жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, поздіймали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години чую — зідхає, рушається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе, певне, жандарм привів?

— Аякже. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й бо-сого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем — і я мусів. Тільки в корчмі, в Збоїськах, трохи ми припочили, корчмар горілки мені дав.

— А як же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А. То ти жид?

— Аякже, жид.

— Нехай тебе чорт возьме. Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти жид, так чисто по-нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі межі хлопами. Я пастухом був.

— А кілька тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за що ж то тебе аж тут до криміналу притащили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревити, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш то все завтра судїї, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосердний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми, і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заєць у капусті.

III

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоть на свої літа зовсім не марна, і доброго росту.

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, умився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті та й уже ані щезберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— Їв-сьє що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандарм вести, вїйтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрясся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові. Постаць наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його бачилось, що нічого, ані крихітки нема жидівського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки тої жидівської самохвальби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити, — а що у нас у казні за робота? — любив сидіти в куточку мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершись бородою о коліна, тільки очі йому блищаться з темного кутика, як у цікавої мишки.

— Ну, — скажи ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що жандарм за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрясся всім тілом, — довго би то розказувати, а мало слухати. То дуже дурна історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й дурної історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смерекові, — почав Йосько. — Зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка „тате”, а Мошчиху — „маме”. Гадав я, що вони мої родичі. Але небавом завважив я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм щоп’ятниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ або спека, але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в пильнованню гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали самі повіряти мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене трєфняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера,³ щоби їх учив читати й писати. Було то взимі, то й я мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з трєфняком учитися не будуть. Сам бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду бувало в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який же я був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках.

З весною знов вертався я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши трохи, возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-

³ Бельфер — учитель.

не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі бувало де на горбку, виострю ніжик і зачинаю стругати, довбати, клемезити⁴ різні річі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки. По році був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати тріскала та скрипучі опуди для відгонення воробців із пшениці, проса та конопель і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом тільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряди: долітця, сверлики і т. ін. Брався я до чимраз більших річей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би-м то зробити. Взимі пере-сиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шістнадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську, — говорили мені не раз хлопи, — такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути, — відповів я. — Буде громадський пастух!

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки, — говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші, і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді, — міркую, — чого я тут досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоть ремесла доброго навчитися, то мав би-м бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернуся, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандари, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелюхах з кошицею з блискучого когутячого пір'я. З тривогою й дрожжю, скорчений край печі, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно

⁴ Клемезити — складати докупи, майструвати.

про страшні для мене річі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: „папери”. „Як не має паперів, зараз його задержати”. „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку”. „Якби був мав хоч один папір добрий, був би-м його пустив”. — Ба, що ж то за папери, — думав я не раз, — що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як же я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже ж мене зараз, на першій кроці, шандар зловить і поведе Бог зна на які муки. Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, котрих я про те питав, потверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відки ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як би то мені легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якимось неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов би його щось гризло. — А що міркую собі, якби так коли, як нема жінки дома, наперти на нього несподівано, може би можна від нього хоть що то дізнатися? От я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в корчмі не було нікого, тільки сам Мошко, тож приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов би його оса вкусила.

— А ти се відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так! А все таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери! — крикнув Мошко роздражений, немов би я йому не знати що неприємне сказав. — Дід був твій батько, протратив масток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що? — вереснув Мошко. — Ти би хотів іти? А куди ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустана голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-жидівськи, а по-гоївськи.

Став я мов остовпілий. Врешті здобувся на слово:

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко. — Вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що-м їх досі не спалив!

Се останнє слово мов ніж уразило моє серце. А що, якби був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист, відірваний від дерева. Ані би-м сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг би-м рушитися з місця, був би-м навіки прикований до Мошкової лави, був би-м до смерти невільник. Дрож мене пройняла на сю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою натугою переміг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одно тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі річі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й таляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні. Мошко мусів схилятися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого? — озвірівся він на мене.

— Як то чого, аджеж ти велів мені йти!

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й тут. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немов би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на по-

личку, прибиту під самою стелею, і дістав відти скрутіль по-жовкких паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх мені зда-лека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, що ж ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і пощо тобі того? Сиди у мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, — бо знаю, що в людей язики довгі, — то ти не вір тому. То все брехня.

— Що брехня? — питаю!

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кида-ти, — буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корчми.

IV

Йосько замовк на хвилию. Пан Журковський, що уважно слу-хав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що дурна історія буде, а ось ти розказуєш, як би-сь із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, що досі, то не була дур-на історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліп-ше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього, — сказав пан.

— Ой пане, — відповів зідхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але мені бачиться, що се власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки тото не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже ж не що, тільки се мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг сим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні. Йоська закли-кали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став задумавшись ходити по казні.

— А мені видається, що він багато бреше, — кажу я. — Вив-чився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, що ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як півгодини. Вернувся далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що ж, — питаю його, — не з'їв тебе суддя?

— Е, що, суддя добрий чоловік, — сказав Йосько. — Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тут б'ють до признання, що розпаленим залізом у підощви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався, та кричав, та йойкав. Тобі, певне, снилося, що тебе в підощви печуть.

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, тільки я в них натерпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив? — спитав пан Жарковський.

— Ой пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ажнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну, а що ж тебе суддя питав? — промовив перший Журковський.

— Та за той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж?

— Та що ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було? Знаєте вже, яке було моє життя у Мошка. Не хотів я довше у нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз згадаю про папери, то він возьме та й спалить їх. Отож я надумав сам їх украсти. Легше мені було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієві, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Тут вже ні про що не було гадки, тільки про се. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи, — виважив долотом дилину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув дилину знов на місце. Та й тільки.

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то, навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шматку, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму. — Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім по-

кинув. Ануж Мошко ошукав мене, показуючи якінебудь дурні папери замість моїх. Ануж напотемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож, переночувавши в першій-ліпшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив-есь, — каже. — Іди зараз до вїйта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до вїйта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немов би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати. Але вже було запізно. Вїйт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходи ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож, зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як ся називаєш? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я се страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандари з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвилі і сам у таке ж попався.

— Але ж я тутешній, — простогнав я. — Пан вїйт мене знають.

— Я? Тебе? — каже мені вїйт. — Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка орендара, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюди, — сказав далі до мене. — Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястуком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене шандар. — І не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш. А тепер кажи правду, що тебе буду питати. Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрив його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом кров з лица, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те вїт, поки я коріцмався,⁵ щоби встати, — я, як начальник громади, не можу дивитися на таке трактування арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюжки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зімлів я пару разів під час тої науки. Та й не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандареві, що я вкрав йому великі гроші, завіт в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки остану його невільником. Скоро тільки я ввійшов до корчми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одно повідаю: — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки вїтові.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене поздирати чоботи й рубаття,⁶ що я мав на собі, а вбрати мене в отсе лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до вїта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпари. У вїта сіни були темні, обширні. Ідучи до хати і бачачи там шандаря, упхав я свій звиток до шпари, щоби його в мене не відібрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричачи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів вїт, — то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатасмо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять то разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

⁵ Коріцматися — борюкатися.

⁶ Рубаття — руб'я, одежа.

Мій Мошко так на те скривився, немов би квартиру своєї око-
витої випив. Але ніхто на те не зважав. Шандар засів писати
протокол. А коли все списано, вийтиха дала мені трохи попоїсти,
шандар закував мене знов, і ми рушили в дорогу до Львова. Га-
дав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як
я видержав. Ой, пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський. — Посидиш
трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла отся іс-
торія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що його
чекає.

V

Щось так у два чи три дні кличуть Йоська, але не до суду,
тільки до доктора. Що то значиться? — гадаю собі. Аджеж він
не мельдувався⁷ „марудою”.

— Сам не мельдувався, —повідає мені Журковський, —
а навіть якби замельдувався, то би се йому нінащо не придалося.
Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив,
щоби його велів звізитиувати.⁸ Аджеж то страшенна річ, що тут
діється. Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним
протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. В наших судах такі
справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби
міг дочекатися їх наслідків.

Тим часом пан Журковський каже якось Йоськові:

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за
пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш
і пам'ять маєш добру, то вже то зроблю для тебе, що тебе прий-
муть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане! — крикнув Йосько і кинувся панові до ніг,
заливаючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки ці-
лував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар, і він став учити
Йоська читати. За два дні жидок вмів уже пізнавати і складати
букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вче-
пився того, як топовідають, як жид коломийки. Читав би був,
бачу день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледве до їди
міг на хвилину від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у ку-
тику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх

⁷ Мельдувати — доводити до відома, рапортувати.

⁸ Візитиувати — оглядати.

руками і, так сидючи скорчений, починав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими, а zarazом простими словами рисував його терпіння й пригоди, стрічі з шандарями, неволю в орендаря, забавно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходові і положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть уполудне; в четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день удвоє продовжити. Нарешті, врадуваний, закликав:

— Маю. Буду читати при вікні. Там розвиднюється скорше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи на риштованню, — кажу йому. — Зрештою то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені подобається! — каже.

— Як же то зробиш?

— Прив'яжу простирало двома кінцями до ґрати, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний, і відтоді всі в криміналі так роблять. Кілька днів Йосько просто любувався вікном. Вставав в шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє риштовання, і, вип'ялившись на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої ґрати, аби тільки якнайбільше того Божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і згодом остерігали Йоська, щоби злазив і риштовання знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникнути штемпу,⁹ а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та, на лихо, штемп впав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі, маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельдвах — жовнір з карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивились, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Щоправда, до-

⁹ Штемп — штамп, тавро, прикрий слід.

сі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельдвах, зійшовши зі свого пляцу, замельдував важкомендантові, що з сього чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що що іншого припис, а що іншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Не один супокійно позволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все; інший лагідно упоминав або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірш вогню. Такий брав усякий розказ до слова. Як сказали йому „гостро пильнувати”, то він розумів се так, що всякого арештанта, котрий покаже голову в вікні, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралеви або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах” арештанти мстилися тим, що за його варті, особливо вечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так що бідний рекрут не раз було аж казиться і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і, не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна напроти нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і шельдвах, як гонений звір, біг туди і знов грозив карабіном — очевидно, з тим самим вислідом.

Такі галаси бували звичайно вечером, але не раз і вдень. Отже лихо хотіло, що одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельдваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику”. На різних кінцях арештантського будинку, з різних поверхів, з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визивання, свист і проразливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав попід усі вікна, але ніде не міг заздрити нікого. Доведений до лютоги, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відідхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика”. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив рихтування і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельдвах, зуздівши його, прискочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, — так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крикнув шельдвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заваджаю. Адже видиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Иди геть, бо стріляю! — ревнув шельдвах, і заки Йосько вспів злізти зі свого риштування, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і як сніп упав з риштування на ліжко, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вуглі, страшенно якимось відбиваючи від лица, блідого, мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коридорі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! — крикнули бачачи зваленого Йоська. — А що, злодію, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тільки... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відруком відірвав руки від грудей і показав ключникові закритавлений буквар.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс з карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник, — каже з коридору, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінutoю був вільний.

ПОЛУЙКА

(Оповідання старого ріпника)

I

То тепер наш Борислав зовсім на пси зійшов! І пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людиська, як ті коні в кираті,¹ довбають святу земельку, черпають кип'ячку, тягають віск. Сказав би хто: дар Божий! Золото! Маєтки! А глядіть но ви, деь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так якби дідько всім тим давився. Чим більше того „Божого дару” видобувають із землі, тим більше всі бідніють. Не розумію, як то воно так діється, а так є. І заробітків давніх нема і веселости та гулятики нема, як колись бувало, а йде чоловік до того Борислава так, як тота худобина у різницю: ануж сьогодні на мене черга головою наложити! А не пропаду, то й так не виграю багато, от, аби продихати! Про те, щоби допомогтися бідному чоловікові з того заробітку, придбати щось для господарства, або й зовсім на ноги стати, з наймита зробитися господарем, як то давно бувало, — про те нині нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було. Отак тридцять літ тому було б вам зазирнути до Борислава, то було на що подивитися, було чого послухати! Того теперішнього, ніби містечка оплаканого, ще зовсім не було, тільки ями понад потоком, та й то неглибокі. Тих нинішніх зломиголов по ста та по півтораєта метрів ніхто тоді і в сні не бачив. Прокопаш було п'ять, шість сажнів, а як десять, дванадцять, то вже велике свято, і вже чуєш: сопух б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клекіт, шипіт — ого, то вже знак, що пора забивати яму! Заб'єш на одну ніч, другого дня відіб'єш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там то було надивитися, як промисловці скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас, робітників! Мало в руки не цілували, а все частували та припрошували:

— Івануню! Дай вам, Боже, здоров'я! Ну, та напийтеся! А як гадаєте, заб'ємо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.

— Ну, а може би нині забити?

— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задарма буде!

¹ Кират — привід.

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді всі за нашу ласку, поводилися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленькі ще, як то кажуть, тільки зачали куштувати шилом патоки!

А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе. Тоді йшли щонайліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу, росолянки та горілки. А тут нараз ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти — роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по роботі, вечором як почнеться було гуляння, то було на що надивитися. Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, пиятики, бійки, різні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника встид було не пропити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку між товаришами він був пан. Горілка, пиво, вино, печеня — все йому мусіло бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий злекіт і гармидер, якби сто жидівських шкіл² на одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшись за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки — бо то був тодішній Борислав: село оддалік, а тут, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де-де починали будувати хати — отже сунемо по дорозі і ревемо нелюдськими голосами:

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю!
Тоді будеш жалувати,
Як я вму!

А най-но покажеться хазяїн, та заговорить:

— Івануню, час би до роботи!

Ну, ну! Мав би ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Цей у бочку з кип'ячкою руку встромить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'ятку! Другий у бочку руку встромить, і напарфумує йому нею всю бороду, третій обі долоні положить йому на плечі, ще й приговорює.

² Жидівських шкіл — синагог, де релігійні жида моляться вголос.

— Мошку! Та чого тобі квапитися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багачем. Не бійся, твоє не втече! Ходи, напийся з нами! Алеж бо ти файно виглядаєш! Ай-ай, твоя рідна Сура тебе не пізнає!

Хазяїн ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне!

Але що має робити? Хлопи як медведі, ще до того п'яні. Поліції ніякої, ані шандарів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім хазяям брикати.

Але швидко вони навчилися!

II

Ага, що то я хотів оповісти вам. Про полуїку! Тепер уже про неї мало хто й тямить, а тоді то було для ріпників так, як для дитини колач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати, кому хотіли, або властитель мусів викупити її у них. Не великі то були гроші, десять, пізніше п'ятнадцять ринських, ну, але для тих чотирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій або тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, там позавтру полуїка буде.

Ну, а того вам не треба й казати, що то значило. То значило — пиятика така, що всі ті гроші там на місці мусять минутися. То вже ріпники бігли на полуїку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто то встановив той звичай, то здається, що не хазяї. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже як раз була така встанова, то ріпники були б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили якби він не захотів дати їм полуїки. Зразу хазяї, поки були бідніші, радо давали; потім, як розпаношіли, трохи, почали кривитись, далі приходило до сварок, а вкінці, після великого вогню 1874 року, то й зовсім скасували цей звичай.

Отже, то з тою полуїкою на моїх очах була історія.

Робили ми — я і Гриць Хомик, він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже — при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його „Йойна з трьома бородами“, бо мав бороду розділену на три косми, та й то середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива³ гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуїку зо світа зійшов, що вам хочуть за неї розповісти, а от

³ Грива — глива, брунатна.

синище йому Борух скапцанів⁴ зовсім, фірманить⁵ тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Борислава десь відкись з гір. Кажали, що доробився маєтку, гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одної баби закупив частку поля — не скажу: за півдарма, бо такі би мусів їй щось дати, а так-таки за нізащо, за пару кварт солодкої горілки. Баба була сама, стара, мала хату та й той кавалок поля далеко від села, на мокляках.⁶ Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада, що позбулася тої решти, а випивши горілку і проспавшись, пошила собі торби, перехристалася та пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закоми на тім куснику.

Якось йому не пощастило. Видно було по нім, що аж трясеться, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмуть, принесуть відкись кібель ропи, вечором виллють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

— Ого, є вже, є! Є кип'ячка у мене! Івануню, а багато там її є? — кричить він униз до робітника.

— Стільки, що аж не видно.

— Як то? Як то? А отже на глині є.

— Та то, Йойно, слиниться земля! — відповідає той з ями.

— Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.

— Та так, що кип'ячка є десь глибоко, а тут тільки така піна на глині виступає.

— Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?

— Та переказувала, що буде, тільки почекайте! — нерадо відповідає робітник і щосили гепне дзюбаком у твердий леп.

— Ну, ну, нівроку! — приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі „слиниться, але кип'ячка казала зачекати”.

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямувати, то день-у-день коштує. Доять його ті ями, так доять, а пожитку немає. Далі одної п'ятниці він видно обрахувався з касою, прийшов по-полудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої три бороди розгортає, а далі каже до мене — я власне одну шихту при млинку робив.

⁴ Скапцаніти — зійти на ніщо.

⁵ Фірманити — візникувати.

⁶ Мокляки — мокре місце.

— Слушайте, Івануню, як вам здасться, швидко буде у нас кип'ячка?

— А хто ж її знає! — відповів я.

— А земля слиниться в ямі?

— Щось перестала.

— Сопух чути?

— Щось не чути.

— То, може, ми не на добрім місці почали копати?

— Га, може бути.

— Може б зачати в іншій місці?

— Або я знаю.

— Я думаю, що он там, у тій долині. . . Як ви думаєте, Івануню, була би там швидше кип'ячка?

— А хто її знає.

— А я думаю, що там була би як не на п'ятім, то на шостім сяжні.

— А по чім ви міркуєте?

— Бачите, Нута Грауберг он там за межею в тій самій долині копле.

— Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.

— Роба вже показалася.

— Га, як показалася роба, то певно швидше буде й кип'ячка.

— То що, може зачнемо й ми там одну яму копати?

— Як міркуєте.

— Але тут жаль покидати.

— Та жаль.

— Якби знати, що тут швидше буде.

— Е, якби знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай Боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на цей або на той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, метикував, радився з іншими, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! Зачнемо нові в іншій місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо. Нам іще й ліпше, бо наверху легша робота.

III

Нута Грауберг то був найближчий сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни. Чи на правду так було, чи тільки так здавалося Йойні, що Нута все робив йому наперекір. Наперекір йому купив частку зараз обік Йойни, і то так само за півдарма, як і цей. Наперекір йому він зачав так само копати дві ями, тільки що був осторожніший і один закіп зробив на горбику, там, де були

Йойнині оба, а один на долині, там, де тепер збирався копати Йойна. Оба сусіди ненавиділи один одного страшенно. Коли Йойна здибав рано Нуту, то плював у слід за ним, а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то цей ніколи не занедбав буркнути в слід йому сердечно:

— A Richn da'n Ta'n aran!⁷

Та коли Йойна був закланний, хапливий, при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами. Часом ставав він коло своєї кошари і, бачачи, як Йойна нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріпники кепкують собі з нього, починав і собі ж жартувати.

— Йойно, — мовив він.

— А що? — відмовляв Йойна.

— А слинитися в твої ямі?

— Фрас на твої кишки! — відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрутиться там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвили вже чуємо оддалік, як Йойна говорить:

— Нуту!

— Ну?

— Накажи своїм людям, щоб не сипали твій леп на мій ґрунт.

— Обгороди собі свій ґрунт, — відповідає Нута.

— Я тобі насамперед загороджу зуби.

— Biste meschuege?⁸ Чого чіпаєшся? — кричить Нута.

— Сам ти meschuege!⁹ Сам ти чіпаєшся мене.

Сварки бували з кожним днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одне: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними проте не було. Йойна зависливим оком дивився на Нуту, щодня бажав, щоб його ями позавалювалися, щоб Нута „зламав кишки” і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нута платив Йойні такою самою монетою. Коли ж у Нути в тій ямі, що була в долині показалася ропа, себто рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тільки на смак для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки не забив обох своїх ям на горбку і не почав копати дві нові ями в долині.

— Йойно, — кпив собі з-за паркана Нута, — а слинитися в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуйка?

— Оба одного дня справимо.

— А масш уже бочки на кип'ячку?

⁷ Чорт твоєму батькові!

⁸ Чи ти збожеволів?

⁹ Божевільний.

- Як буде треба, то знайдуться.
- То, певно твій боднар пішов сьогодні в ліс по обручі.
- Такий самий мій, як і твій.
- А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойно.
- За що?
- За те, що ти вступився мені з горбика.
- Я тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сажень і я десять. Тепер я прокоплю ще два і вся кип'ячка з твого закопу зійде до могого.

— Бери її собі! Дай Боже, щоб ти довіку лиш тільки мав, що є в моїм закопі!

Нута жартував, а Йойна з цілого серця бажав йому того, що говорив. А тим часом доля інакше зажартувала собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закопі на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуїку і нас запросив на гостину. Йойна мало не втікся зо злости.

— Ай, ай! Що я наробив! Пощо мені було кидати свої ями! — кричав він, рвучи на собі волосся. — Я був би тепер мав кип'ячку, а так цей тrefняк вибере всю! Його яма глибша, то з мого ґрунту вся стече до нього.

— Не бійтеся, Йойно, — мовив я, — коли в Нути показалася, то й у вас буде. Викопав він дванадцять сажень, то ви викопліть чотирнадцять, то тоді з його закопу буде текти до вашого.

— Правда ваша, Івануню, правда ваша! — скрикнув Йойна. — Ану, хлопці! Покидайте ті нові закопи, вертаймо до старих.

— Слушайте, Йойно, — мовив я до нього. — Не так ви зробіть. Лишіть одну компанію тут, нехай коплять тут один закіп, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите! — лебедів Йойна. — Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажеться, то я вам таку полуїку справлю, таку полуїку, що аж!..

— Та вже ми надіємося, що ви не будете такі... Кривди нам не зробіте. Адже ви бачили, яку Нута полуїку справляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцян, паскудник! Що він розуміє! Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відси з торбами!

А Нута тим часом черпає із своєї ями кип'ячку та й черпає, денно по двадцять бочок відвозить до дестилярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж душиться, аж зубами скрегоче зі злости та з зависти. У Нути коло кошари гармидер, крик, повно фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто та сумно, тільки чути скрип корби, що двигав кібель, повний сухого лепу, та писк млинка, що жене до ями свіже повітря.

— Йойно! — кричить із-за паркану Нута.

— Що є? — відгукує Йойна.
 — Чи то правда, що ти завтра забиваєш свою яму?
 — Дай Боже, щоб твоє слово було сказане в щасливий час!
 — Бо я хотів тобі щось сказати.
 — А що таке?
 — Як завтра не заб'єш, то продай її мені.
 — Давися своєю.
 — Ну, чого гніваєшся? Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відчипного.
 — Щоб тобі язик відчепився від твогого трэфного рта!
 — А знаєш що, Йойно?
 — Не потребую знати.
 — Я виджу, що ти добрий чоловік. Як закоплеш усі свої гроші, то приходи до мене на касієра.
 — А ти як будеш жебраком, то приходи до мене два рази на тиждень, за кожним разом дістанеш феника.¹⁰
 — Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те, а ти запам'ятай собі те, що я сказав. І пам'ятай, як будеш продавати закопи, то вже по сусідству вдайся до мене першого. Добре заплачу.
 — Щоб ти не дочекав платити, а я брати від тебе! — кричав розлючений Йойна й тікав до своєї кошари.

IV

І цим разом Нутові жарти мали справдитися.

Оця пересварка була в четвер, а в п'ятницю пополудні роблю я шихту в ямі, чую — сопух підходить, робиться чимраз густіший, сильніший, починає мені памороки забивати. Дзвоню я до того, що при млинку, щоби дув щосили.

— А що там, Івануню! — кричить згори Йойна. — Є сопух?
 — Та є.
 — А слиниться яма?
 — Ні, не видно.
 — А не булькоче ніщо?
 — Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивлюсь! Що вдарю дзюбаком у глину, а з-під дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ковальського міха дуг. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

„Е, — думаю собі, — буде завтра полуйка. Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дасть нам її. Добре, що у нього швидко шабас заходить! Зробимо ми собі полуйку самі, та таку, що буде що споминати”.

Тут собі міркую, а тут прислухаюся. А підо мною немов щось живе в землі рушається, булькоче, здається: ось-ось бужне й залле мене. А сопух душить мене, хоч той при млинку працює з усієї сили.

¹⁰ Феник — пфевіг, дрібний гріш.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить згори:

— Ну, Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух душить.

— Може слиниться?

— Так де там слиниться.

— А може булькоче?

— Та булькоче, булькоче.

— Ой, чи напrawdę? Ну, Івануню, кажи.

— Та булькоче, але мені в животі, бо пізно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував. Ну, ну, дзюбай, нехай кібель не чекає.

Щоб ти там закаменів, — подумав я собі. А тут чую, що коли дзюбну ще раз порядно у дно ями, то готова відразу кип'ячка бухнути. Розуміється, хазяїн побачить це, наробить гомону, поставить варту і наша полуйка пропала, дістанемо те, що з носа капне. А мені дуже цього не хотілося. От я взявся дзюбати землю, але не з дна, тільки з боків ями. Ба, та бо й тут усюди з-під дзюбака пшш! Що за диво! Відразу немов десь пудами пригнало ту кип'ячку, так і чути, що з усіх боків претється й тиснеться до ями. То вже я сяк, то так нипаю та шолопаю, щоб дотягти до вечора, а все подаю до ведра саму суху глину, без сліду кип'ячки. Далі почала й моя лямпя пчихати. Сопуху в ямі занадто багато. У мене голова хоч і яка міцна, а також почала нестаткувати. Світ крутиться, поперед очима зачинають бігати колеса зразу зелені, далі червоні, в горлі нудить, мов би там застромляв хто суху ложку — ні, довше не видержу! Дзвоню я, щоб тягли мене догори.

— Ну, Івануню, — кричить Йойна згори, — а що там?

— Тягніть догори, мені недобре, — кричу я. І вхопивши обіруч дзюбак, я щосили затяв його в ослизлу вже від коп'ячки глину на дні ями, а до кінця ручки прив'язав тонкий, а міцний шнур, що був у мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягніть! — кричу ще раз.

Потягли мене догори. Коли тягли, я помаленьку розпускав той шнур із-за пояса, а кінець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, їм згори цього не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой, ой, — скрикнув Йойна, — він заморочений! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуєш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Хазяїн аж руками об поли вдарився.

— Ай, ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горілки! — скрикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горілку. Поки мене терли та оживлювали та покріпляли, то вже почало смеркатися. Мені тільки того й треба.

— Ну, що, Івануню, — допитує мене Йойна, клячачи надо мною з горілкою, — є там що в ямі?

— А дідько є лабатий!¹¹ Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам із нею!

— Ну, ну, пощо то таке говорити? То прецінь дар Божий.

— Дідьчий, не Божий! Ще нічого нема, а я ледве душі не загубив.

— Ну, але як гадасш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не знати, коли. Сопух є, але кип'ячки не чути.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде, — радісно говорив хазяїн.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще з сажень, то може буде.

— Ой! — скрикнув Йойна, мов ужалений. — Ще з сажень? А я гадав сьогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереться стільки сопуху, що завтра треба буде до полудня двома млинками добре працювати, поки там чоловік могтимо показати носа в долину.

Йойна стояв ні в сих, ні в тих. Ним аж теліпало щось, аж біла лихорадка з великої нетерплячки, але з другого боку, він знав добре, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвилюку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізь сам у яму та переконайся!

— Ну, ну, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То по-вашому ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отворену, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

— Але ви тут ночуйте! Ануж би вночі кип'ячка вибухла? А якби щось до чогось, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтеся, — мовлять ріпники. — Іван хоч би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабій.

— Але ви не лишайте його самого.

— Що, і ми всі мали би тут ночувати коло вашої ями?

— А нехай вона западеться вам! А де ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроші в кишені, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у Менделевім бараці вже грає музика. Давайте гроші!

— Ні, — мовить Йойна. — Знаєте що, любі мої, ночуйте ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабас. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не кортіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горілки, ковбаси, я зараз накажу

¹¹ Лабатий — з великими лапами, лапатий.

Мендлеві, щоби прислав вам усього досить, а самі не ходять нікуди. Припильнуйте мені цієї ями! Мені все здається, що цієї ночі тут буде щось. А якби, нівроку, що до чого, то прошу вас, хоч би опівночі, зараз дайте мені знати.

Він говорив, дріботів, гладив нас попід борода, відходив і знов вертався, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щохвили ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухався, чи не булькоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лямпу і при її світлі заглянути в нутро ями, але це була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав нібито недужий на околоті соломи, що розпростертий у куті кошари служив за постіль для того, хто ночував коло ями. Лежу і потерпаю: ануж дідьча кип'ячка бухне в тій хвили, засичить, заклекотить і забулькоче. Кілька разів мені навіть причувався той клекіт, але все те була мана. Врешті якось-не-якось Йойна пішов. На небі замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабас. Я встав із свого околата і проводив його очима аж геть доли вулицею. Він жив із жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже певно не вернеться...

V

— Гей хлопці! — скрикнув я до своїх ріпників. — Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуйка!

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз буде. Біжіть котрий до Нути. Здається, він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркотить із своїм касіром, — потвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди, а так, щоби ніхто не знав, по що.

Поки там один скочив, перекинувся мов собака через паркан і побіг шукати Нуту, я навпомацки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть мене за ноги! А міцно.

Вони, не говорячи ані слова, вхопили мене за ноги. Тоді я, звисившись головою вниз у яму, а за головою поповзши й цілим животом, налапав на сучку цямрини кінець того шнура, що почепив там, коли мене витягали наверх. Сопух із ями душив мене, але мені це байдуже. Обвивши собі той шнурок міцно довокола руки, я шепнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, підняв дзюбак, що був застромлений у землю на дні ями, його вістря — я чув це — відвалило там добрий кусень глини. І в тій хвилі в ямі засвістало, засичало, зашипіло, мов півкопи лютих гадюк, а далі забулькотіло, заклекотіло, мов окріп у великім казані. Мої товариші зрозуміли:

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нута до кошари.

— Ну, що тут чувати?

— Слушайте, Нуті!

Він недовго й надслухував.

— Ні, нівроку, нівроку! — сказав він якимось так, мов раптом дістав велику оскомину. — А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже це наша полуйка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув це так радісно, немов знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— По чому дасте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Скільки маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах, усі двадцять порожні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її.

— Добре. Ладьте гроші. А ми, хлопці, до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали одно перило паркана, прикотили віз з бочкою, вложили в відро тяжкий камінь і спустили його в яму. Недалеко й ішло вниз! За хвилину вернулось назад повне. Зараз ми від Нуті принесли ще три відра, почепили всі чотири на один вал на дві линви і давай черпати. За півгодини бочка повна — назад з нею на Нутів ґрунт! Свіжу сюди!.. За півгодини ця повна — назад з нею! Свіжу сюди!..

Попрацювали ми отак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касієр, відправивши свого сторожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Ще не світ, не зоря, а всі двадцять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагірбали, в своїй кошарі зробили порядок, а діставши кожний, як нас було вісім, по двадцять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і ніде нічого.

Ледве ми хвилечку полежали, не встигли й задрімати, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати? — то були перші його слова. І, не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Не потребував і заглядати до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іване! Іване! — крикнув він не своїм голосом, торкаючи мене за плече.

— А що там? — буркнув я, мов спросоння, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ну, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризкала.

— Ой, ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адить, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ну, Івануню, то не може бути! Ви мене дурите!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про це і не подумали, а тепер мусів чоловік вибрікуватися. Але хазяїн як учора був розгарячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний свого, був холодний, немов би обілляв його холодною водою.

— Ей, Івануню, якось то мені не віриться! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тим часом у кошарі робилося чимраз видніше і видні були сліди свіжо розритої землі, перемішаної з кип'ячкою, і слід коліс, що вели аж до Нутового паркану. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так як би вози заїздили й виїздили з кошари.

— Ще може й кінські копита побачите? Певно дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Івануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вчора вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну, алеж бо тут усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаєтеся? Накапано, бо з ями бухло та накапало. Аджеж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там її певно повна яма.

— А може ви її закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже трохи черпали її.

— Ага! — скрикнули ріпники, що, лежачи в кошарі й досі мовчки прислухалися тій розмові. — Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуйки.

— Певно, що не дам! — скрикнув нараз Йойна, аж підскочивши спересердя. — За що маю дати? Ви самі взяли собі, ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку. Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов божевільний.

— Будьте тихо, Йойно, — промовили ми до нього помалу, але з притиском. — Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, пограбували мене, а я ще маю вам платити?

Цього було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а це злий знак. Коли чоловік натще, а зуби закусує, то стережись його.

— Хлопці! — мовлю до них. — Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз-у-раз бігають за слідами коліс із кошари до паркана й назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт, видрапався на паркан і зиркнув на той бік.

— Ай, ай! А тут що! А тут що! — скрикнув він і схопив себе за волосся, і в тій хвилі як довгий гримнув із паркана:

Та що там, Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знати до криміналу. Пішлю по шандарів. Це крадіж! Це розбій на битій дорозі. Та ж там, як на долоні, видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі накапано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку, свою, не вашу. Ще якраз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися! — Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав ойкати.

— Слухайте, Йойно, — мовив я до нього, коли він увійшов до кошари, — не шукайте собі напасти на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуйку, що нам належиться, і розстанемося по-доброму.

— Ростанемося?

— Ну, та певно! — скрикнули ріпники. — Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Ова! І знайду! — скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заробіток, ще з півгодини ми мусіли торгуватися з ним за полуїрку і ледве видерли її у нього, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

Бувайте здорові, Йойно! Дай вам Боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас! — крикнув йому один на відхіднім. — І щоб ви не дочекали більше нікому полуїрки давати! — поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, ойкав потиху і з острахом та цікавістю вдивлявся в недобре затерті сліди, що вели з його кошари до Нутового паркану.

VI

Чи не сміх? Як йому заклили ріпники, так усе доразу з ним сталося!

Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмокав, ойкав, а далі зібрався й рушив до рабіна. Заскаржив Нуту. А я в Нути став на роботу, то все знаю від нього самого. Заскаржив Нуту у рабіна, що цей обікрив його, а Нута собі байдуже. Сміється. Що йому рабін зробить? Він за нашу полуїрку взяв чистих п'ять соток і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нути, почав кидатися на нього зовсім без пам'яті. Видно було, що чоловік помалу з глузду зсувається. А все одно торочить: обікрали мене, пограбували мене!

Та бо й яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна наняв нових робітників, почали черпати, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки, та й годі. Забив Йойна яму, переждав день — пусто, переждав другий — пусто. А у Нути, хоч яма плитша, кип'ячка йде та йде. Я, роблячи у Нути, бачу бувало, як Йойна ходить коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає і знов бігає і заглядає до ями і сам не знає, що з собою діяти. Не раз аж язик мене свербить, щоб закрити собі з нього, але знов і жаль мені його стане. Ми справді трохи скривдили його. Але хто ж знав, що яма так живо вичерпається?

— Йойно, — мовлю раз до нього з-за паркану.

Він аж звергся, почувши мій голос, немов би хто наглим вистрілом пробудив його зо сну.

— Не бійтеся! Це я, Іван.

— Ну, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно, — мовлю йому щиро, — покиньте ви тепер цю яму, копліть он там у долинци.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили цю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці.

Працювали коло неї кілька день. Здавалося, що Йойна за-спокійся трохи, тільки очі його блищали якимсь несамовитим вогнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо крик коло Йойнової ями. Ріпники по-кинули роботу і кличуть Йойну. А він якраз тоді сидів чи може дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полуйку.

— Господарю! Господарю! — кричать ріпники з долини. — А ходіть но сюди!

Було саме полудне. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то ми, почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого, — мовлю я, — у Йойни сьогодні полуйка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і, мабуть, почув мої слова, бо, біжачи, крикнув у наш бік:

— Ага, чорта з'їсте, не полуйку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимося, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Та вже пів ями.

І напівжартом, напіврадісно один додав:

— Але то полуйка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лусь його в лице!

— Ось тобі полуйка! А, драби!¹² А розбійники! І ви хочете мене обікрасти? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нестямі кинувся до ями і, розхри-стивши руки, припав ниць, щоб закрити собою те джерело сво-його багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він, опершись колінами на одній цямрині і вхопивши розхрищеними руками обі сумежні, заслонював собою яму, немов хтось хотів відібрати її у нього, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Рятуйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи, чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задушився. А в мені аж серце застигло.

¹² Дрaб — голодранець, босяк.

—Хлопці! — крикнув я до до ріпників, що стояли довкола ями. — Він здурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме! — буркнув, не рушаючись з місця, той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна, отуманілий від замороки, що валила з ями, вхопився обома руками за груди, бо йому не ставало духу, а стративши підпору — тільки мигнув, замахав патинками і, мов галушка, булькнув у яму. Кип'ячка, що мала дати йому багатство, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було доступити.

1899

У КУЗНІ

Із моїх споминів

На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить вогонь. Невеличке вогнище не блискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це вогонь у кузні мого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині — те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема — кидає його в паленище на жмінку розжареного вугля, принесеного з черепку з хати, а потім своїм звичайним поквапним способом обзивається до слуги:

— Ти, ти, ти, Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь той сам, що з хати приніс мене на коркошах¹ і посадив на вугляній скрині близько вогнища, тепер хапас за жердку від міха і починає дуги. У міха зразу якийсь короткий дух, він ще не набрався повітря, не вложився до праці; він розфукє вугля, а вогню не скріплює.

— Памалу, Андрусю! Ти, ти, ти, хло,² помалу!

— Ще дика баба фукає! — говорить жартуючи Андрусь, і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх якомога більше повітря.

Його згадка про дику бабу проймає мене дрожжю.

— Де тота дика баба? — питаю я.

Андрусь сміється.

— В міху. Хіба не чуєш, як фукає?

Я прислухаюся — справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу, — говорить Андрусь, — то вона буде стогнати.

— Я не хочу! Не дуси! — скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію Андрусьового жарту. Моя увага залюднена марами, упирами, страчуками,³ про які я щовчора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини при куделі. Вони згадували не раз і про

¹ На коркошах — на плечах.

² хло — хлопче.

³ Страчук — самовбивець (від слова стратився).

дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковальськiм мiху, i вiдтодi той мiх наповняє мене жахом.

— Но-но-но, ти, хло! Не говори дитинi дурниць. Не слухай, Iвасю, не слухай, у мiху нема нiякої дикої баби.

— А що ж там так сопе?

— То вiтер, синку. Видиш, мiх набирається вiтру, а як його здусити, то дус. Ади, й я так дую!

I батько пару разiв дмухає в вогонь.

Я успокоююся. Вогонь розгоряється. Зразу вiн немов боязко виховзується з-помiж вугля синявими язичками. Та дика баба починає дуги дужче, синявi язички в корiнню червонiють i вискакують прожогом iз глибини вугляної купи. Звильна чорне вугiлля й собi ж набирає червоної краски, полум'я сичить i простується, робиться немов в'язка блискучих ножiв або стрiл. Але дика баба вже надула свiй шкiряний живiт майже аж до стелi. Андрусь назирає обома руками, грудьми й животом, щоб здушувати жердку вниз. Вогнянi ножi внизу робляться бiлими; вугiлля з червоного робиться золотим, немов прозiрчастим, немов топиться. Я не можу вiдрвати очей вiд того маленького вогнища, що не чваниться свiтлом i ледве розганяє сутiнок невеликої дерев'яної кузнi, та зате плює здоровими iскрами аж пiд коритовидний, глиною вилiплений та сажею навислий стрiп, i криє в собi велике тепло, велику робочу енергiю.

А батько стоїть при ковалi, взяв свiй невеличкий, „спряточний” молоток у руку i кiльканадцять разiв ударив по ковалi, швидко раз-за-разом, мов вербель⁴ на барабанi. Пiшов голос по всьому присiлку — знак, що в кузнi починається робота.

Тепер вiн витягає з-пiд мiха рiзні скриньки з усяким залiззям. Тут повизублюванi сокири, якi треба насталити; ось одна виглядає мов очайдушна з розчерепленою головою — в неї розбитий обух, її прийдеться зовсiм „пересипати”, як каже батько свiєм образним язиком. А онде коло дверей чересло — треба нанадити. Пiд кузнею в невеличкiм пiддашку обiк точила стоїть пара возових колiс, якi принесено до ковання — там же лежать i новi залiзнi рафи⁵ на обручi.

Батько був славний коваль на всi околичнi села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять лiт по його смертi один чоловiк на другiм селi, старий уже, розговорившись зо мною та згадавши про батька, мовив:

— Нi, нема вже такого коваля. В мене ще й досi його роботи сокира є. То душа, не сокира.

⁴ Вербель — барабанний бiй.

⁵ Рафа — кусок залiза.

Коли батьків вербель, виграний молотом по ковалі, залунав по слободі, починали звичайно сходитися сусіди. Робота в кузні йшла понайбільше взимі — літом були лише два короткі сезони: плуговий та серповий — поза тим батько відмикав кузню вліті хіба тоді, коли хтось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою.

А взимі господарської роботи мало. Де-де в stodолі лопотять ціпи, в сінях хрупотять пили, або фуркочуть коловороти, крутячи мотуззя. Робота не квапна. А в кузні весело. Хто приходив з більшою роботою — чи то воза кувати, чи то сокиру зробити, то не забував узяти за пазуху фляшку горілки. Йшлося до коваля, як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб робив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько такси ніякої за роботу не мав, „що людьом, то й мені”, а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше. Та й не раз і потрібно більше помічників. Ось хоч би обручі натягати на колеса: три, чотири хлопи хапають за здорові дрючки з залізними гаками, два інші та батько третій довгими кліщами несуть розпечений обруч, кладуть його на обода, а ті з дрючками хапають гаками за рафу, опирають кінець дрючка об обід і починають щосили тиснути вниз. Батько хапає великий молот і побиває рафу, де треба. Дерево обода за дотиком гарячого заліза де-де пускає полум'я, та воно швидко гасне.

— Ну, ну! Ти-ти-ти! — чути батькове приговорювання, перемішване ударами молота то о рафу, то об обід, та кладанням гаків, що тягнуть обруч у різні боки. Потім три, чотири чоловіки хапають такі самі великі молоти і починають в такт молотільників набивати затягнений обруч на обід. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! — лунає на всю слободу, поки обруч не стане на своїм місці. Старші господарі очима знавців оглядають колесо, придивляються, чи добре стягнув обруч дзвони, чи зайшла на своє місце кожна спиця, чи міцно стоїть маточина; цей то той підійме здоровенькою рукою колесо вгору, пустить його легко до землі і прислухається до його стуку.

— Колесо як дзвін, — повторяє один за одним. Найвища похвала ковалеві.

А в кузні дика баба стогне та стогне, вогонь у паленищу вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє як золото і пускає подовгасті, розгалужені іскри, так звані зиндри. Це „вариться” будуча сокира. Батько кинув у вогнище добрі дві пригорщі гонталів⁶ тих старомодних, ручної роботи гонталів із кованого заліза, приложив їх вугіллям і поставив ще одного чо-

⁶ Гонталі — невеличкі цвяхи.

ловіка, крім Андруся, димати. В батьковій кузні така вже встановлена: хто прийде — сиди, говори, дійде до почастунку і його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього: „Ти-ти-ти, хло!” (коли це хтось молодший), або „Куме-куме! Ану но, за молот!” Або до міха! Або до чого там треба було. І моя дрібна особа була предметом його дбайливості в таких разях. Коли треба було брати на ковало якесь більше, сильно розпалене залізо, з якого скакали сильні іскри, або тарахкотіли біло-зеленкуваті зиндри, батько все просив когось із присутніх:

— А заступіть но там дитину!

Я дуже боявся тих іскор, та проте страх любив дивитися, як вони, мов рій огнистих джмелів, вилітали з-під батькового молота і прискакали на всі боки. Особливо в таких разях, коли треба було зварювати два окремі кусні заліза в одно. І так коли батько з розтоплених у паленищу гонталів збив одну грудку, цю грудку по кількаразовім випаленню викинув на подовжню, плескату штабку, довгу на півтора п'яді та широку на три пальці, потім на круглім розі ковала загнув, а кінці склепав докупи, наставала найважливіша пора в виробі сокири: зробити добрий, міцний обух і зварити, викувати та насталити лезо. Зігнена груба штаба йшла наново у вогонь, а коли була розігріта до білого, в неформну діру треба було вбити обушницю — залізний прилад, на якому мав формуватися отвір в обусі сокири. На тій обушниці батько виковував обух дуже старанно; його обухи ніколи не тріскали й не розвалювались, а це в господарській сокири, що часто служить і за довбню, дуже велика чеснота. Разом з обушницею йшла сокира знов у вогонь, але в яким виді. Місце, де оба кінці штаби сходилися разом і де мало повстати лезо, було геть обліплене рідко розведеною глиною — це мало причинятися до зварення заліза. Покладену у вогонь сокиру батько старанно, як дитину, прикривав горючим, а потім іще свіжим вугіллям, а те вугілля скроплював іще водою, в якій також була рідко розведена глина, — це на те, щоб давало ліпший „гиц”.⁷ І дика баба починала стогнати щосили. Доти, доки з вогнища зі звичайними вуглевими іскрами не починали вириватися ярко-білі зиндри. Ні, ще не доти. Аж коли ті зиндри починали густими роями „сарахтіти” з вогнища, тоді був знак, що залізо зварене досить. Батько звільна брав кліщами розпалене залізо, обгрібав його молотком з вугілля й розтопленою глини, клав на ковалі і робив кілька легких ударів своїм молотком. Ці удари все мали для мене якийсь чар таємничості: хоч які були легкі, а проте за кожним ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндер і хоч я звичайно

⁷ Гиц — (з німецького) тепло.

в таких хвилях сидів на своїм підвищеному місці, заслонений від ковала плечима якогось дужого „нанашка”, то проте мої очі з безпечного сховку бігали всюди по кузні, слідили за кожною зиндрою, а рівночасно не змигали й з того заліза, що під ударами батькового молота прибирало чимраз виразнішу форму. А надавши м'якому залізу таку форму, як йому було треба, батько моргав на присутніх, особливо молодших, і приговорював:

— Ти-ти, хло! Ану за молоти! Ану живо!

Два чоловіки хапали здоровенні молоти і били в такт по залізу. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! Лунали удари трьох молотів. Малий батьків таненько, а два інші грубо, загарливо, мов сердито.

Лезо було зварене; та тепер починалася батькова детальна робота: знов над обухом, поки не дійшло до того, що можна було виняти обушницю, а потім над лезом та над вістрям. Батько кував та перековував кожну часть по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але особливо про те, щоб залізо було рівно та туго вироблене, щоб ніде не було скази ані задинок, щоб сокира виглядала „мов вилита”.

В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини, хто що чув у громадським уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закопи: в ту пору розпочиналося видобування нафти і воску на більший розмір. Тисячі людей ішли до Борислава, видурювали за щонебудь шматочки ґрунту від селян і починали рити „дучки”. В сусідніх селах почав зароджуватися тип „ріпника”: звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші, „ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб”, — так характеризувала селянська поговорка життя ріпника — перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім, досі патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Цього тижня в ямах загинило п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задусило трьох, а цей або той упав з кібля і роздерся на городженій кішничі, що служила замість цямрини в тих крайне примітивно будованих ямах. Це була одна постійна тема оповідань. А друга тема: цей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли безконечні, уривані оповідання про різні шахрайства, про пиятики ріпників, про їх добрі зарібки і марновання заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань, як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою

фантазію. Наша слобода лежала далеко від гостинця;⁸ від нас ніхто не ходив ані не їздив до Борислава, але, наслухавшись взимі в кузні оповідань про нього, я постановив собі зараз на весні не пожалувати ніг, побігти на гостинець і визирати там доти, доки не побачу ріпників, що з дальших, бідніших сіл ішли тим гостинцем до Борислава або верталися відтам у суботу додому. Та моя цікавість була заспокоєна швидше: ще взимі батько взяв мене одного понеділка до Дрогобича і тут я побачив цілі юрби ріпників і цілі купи жидів, що кожного селянина, який їм по одязі видавався бориславцем, запитували:

— Газдо, газдо! Ви з Борислава? А масте закопи на продаж?

Батько нерадо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось нове, вороже дотеперішньому життю. Він не давав по собі пізнати того, не осуджував і не обурювався, як дехто з завзятих прихильників старосвітщини, але коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тямущий робітник, любив кпити собі з дармодів та фушерів,⁹ з роззяв та галасів. На потвердження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно на тлі ковальського ремесла. Тут у кузні я чув уперше такі оповідання, як оте про хлопця, що його батько привіз до коваля на науку та боячись, щоб „дитина не попеклась або щоб іскра не випекла їй ока”, просив коваля, щоб умістив його сина в коші, прибитім на стіні. „Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчиться”. Хлопець „учився” таким робом сім літ, а вернувшись до батька, замість лемеша зробив пшик.

Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами й незвичайні майстри-оповідачі. Сипались анекдоти, спомини з давніших літ, про Кошутську війну,¹⁰ про тісні роки, про мандрівку наших селян на Поділля в службу або на Покуття та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей — подолян, гуцулів, бойків — а місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Черновець.

Та ось сокира готова. Ще раз розпікає її батько, але лиш до червоного і потім застромлює вістря на два пальці в холодну воду — вона гартується. А потім на шрубстак¹¹ із нею та

⁸ Гостинець — шлях.

⁹ Фушер — той, що як слід не вмів робити діла.

¹⁰ Кошутська війна — війна Австрії з Угорщиною 1848 р.

¹¹ Шрубстак — знаряддя для роблення діри.

під пильник, щоб обглядити, а нарешті на точило, щоб нагострити — і готова невідлучна товаришка селянина чи то в лісі, чи при плузі, чи при фірманці, всюди, де треба „скріпи рукам”. Коваль радісно глядить на своє діло, любується ним кілька хвилин, а потім дає в руку сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кожний обзирає обух, пальцем пробує, чи гостре вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепано, все обзирає, немов би це була його власна сокира.

— Ну, тота подовжить,¹² — каже один.

— Мені би тоті дубики тепер, що вона їх вирубає — зідхає другий.

Щасливий власник нової сокири дивиться на неї з гордощами, з любов'ю. Він бачив, як її робили від самої першої хвили, відколи вона була ще пригорцею старих гонталів. Він помагав дути міхом, бити молотом при її робленню, — вона, значить, почасти й його власне діло. Він весело дякує ковалеві, добуває з торби плескату півквартівку з горілкою. Батько велить із хати принести чарку, бохонець хліба, пів плесканки сиру на дерев'яній тарілці — і починається частовання, „обливання” нової сокири.

Батько випиває чарку горілки, закусує і береться до нової роботи; решта товариства частується, гуторить, жартує. Цей марить наяві: якби мені дві-три сотки,¹³ то я би те й те зробив та показав. Другий числить, скільки грошей в останнім році перейшло через його руки.

— Дванадцять десятків, бігме кумочку, дванадцять десятків, як один крейцар!¹⁴ Яка би то пара воликів була. А так що! Як в пальці тріс. Ні чоловік в'їв, ні впив, ні красно входив,¹⁵ лиш дідьчій матері годив.

— А вам, куме Марку, — обертається один до нашого простодушного сусіда, — якби вам так дванадцять десяточок тепер, що би ви зробили?

— Я-я-я, — заїкається Марко, — вже би-би-би я знана-нав, де їх сховати.

— Певно завинули б в шматину, та запхали де під стріху! — жартує дехто. Марко не силкується реплікувати, тільки хитає головою, мовляв: жартуйте здорові, а я своє знаю!

Інші радяться про свої хатні справи; у того корова положила, там дитина кашляє; інший хвалиться, що вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток. Обмови, обсуджування неприсутніх батько не терпів і коли кому заганявся язик у той

¹² Подовжити — дивго тривати.

¹³ Сотка — сотня гульденів, доларів.

¹⁴ Крейцар — гріш.

¹⁵ Входить — одягатися.

бік, умів зручним зворотом або притинком збити його з дороги, а молодшого, буває, й попросту покартає: „Не пхай носа до чужого проса!” Так само не любив батько нічого сороміцького в розмові: сам він і при ньому вся компанія все держалася в межах приличности, звісно, такої, яку можуть допустити собі чесні, статочні господарі. З жінок деколи жартовано, а батько любив оповідати звісну притчу про дівку-скуску на доказ, що „жіноча натура й невинного веде до гріха”.

— Бо то раз жив один отець зі своїм сином у лісі двадцять літ. Хлопець так і виріс у лісі, не видівши живого духа, крім свого вітця. А як минуло двадцять літ, каже отець:

— Ну, сину, підемо трохи в світ подивитися, як там люди живуть.

А син каже: — Добре, тату!

Пішли. Приходять до села, а на краю села кузня. Вступили вони до кузні, посідали, син дивився на ковалеву роботу, а далі каже татові:

— Тату, може би й я поробив трохи?

— Добре, синку, пороби.

Парубок приступає до вогню, де власне грілося залізо, але не бере кліщів, тільки хапає розпечене залізо просто в руку, кладе на ковало та й кус, а залізо не пече його ані дрібки.¹⁶

Коваль витріщив очі на такого челядника, а батько нічого, лише каже синові:

— Ну, що, сину, добре робота йде?

— Добре, тату!

— Як схочеш, то можеш лишитися. Але перед тим ходімо ще трохи далі, бо ми ще дуже мало світу виділи.

Добре. Пішли далі селом, а на вулиці пострічалася їм дівка. Син став, дивиться — що то, ще не видів такого, а далі питає:

— Тату, а то що таке?

— То, синоньку, скуска, — каже старий.

А в сина аж очі розгоряються.

— Ей, тату, якби то ми в лісі мали таку скуску!

Пізнав старий, що в хлопцеві кров заговорила та й каже:

— Ну, годі, сину! Будемо вертатись додому.

Вертаються. Прийшли знов до кузні, а старий каже до сина:

— А що, сину, може хочеш іще трохи покувати?

— Добре, тату, — каже син.

Та й знов по-своєму: йде до вогню, а там залізо розпечене. Він хап рукою за залізо. Ей, як не крикнув, як не хопить руку назад! А долоня вся міхуром стала. Обпik дочиста. А старий каже:

— Видиш, сину, то за те, що ти тої скуски захотів.

¹⁶ Дрібки — трошки.

Та й забрались оба і пішли назад до лісу.

Батько оповідав цю притчу жартом. Аскетизм, що лежить в її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товариський, громадський. „З людьми і для людей”, — це був девіз його життя. І досі тямлю, яке велике враження зробило на мене його оповідання про того святого, що просив Бога, щоб його увільнив від людської любови.

— То ще за давніх часів було, як жив один славний доктор. Він багато помагав людям, а Бог дав йому таку ласку, що всі люди любили його. Ну, так до нього липли, як мухи до меду. Куди обернувся, куди поступився, всюди в нього були приятелі, а з ким лиш раз заговорив, той був би за нього і у вогонь скочив. Аж раз, ідучи лісом, здибав діда, зовсім голого, оброслого волоссям від ніг до голови, як молився в якійсь печері.

— Що тут робиш, діду? — питає лікар.

— Богу служу, — каже дід.

— Як же ж ти йому служиш?

— А бачиш: я відкинув усе світове, відцурався всього і молюся та оплакую свої гріхи.

— А не ліпше би ти служив Богу, якби був лишився в світі та працював для людей?

— Не можна разом служити Богу й мамоні, — відповів дід. — Люди й їх усі гризоти, турботи та заходи, то мамона. Хто кому служить, від того нехай і платні жде. Я служу Богу і Бог мені відплатить, а хто служить людям, то чим йому відплатять люди в день страшного суду?

На тім вони розійшлися: старий лишився в лісі, а лікар пішов до свого діла. Але відтоді як зачав міркувати над дідовими словами, як зачав думати, то нарешті дійшов до того, що зненавидів людей і захотів і собі ж відчужитися від них. Утік у ліс, але люди знайшли його, а коли він не хотів вертатися до міста, то вони захотіли жити з ним у лісі. Він знов утік від них, і знов його знайшли. Він сховався в якусь недоступну нетру — і там його знайшли; поплив на море і велів себе покинути на якійсь пустій скалі серед води, — і там люди віднайшли його і липли до нього по-давньому. Тоді він почав молитися Богу: — Господи, дай мені таку слабість, щоби мене всі люди боялися, щоби перестали липнути до мене!

Як зачав молитися, як зачав Бога просити, так нарешті Пан-Біг зіслав на нього таку слабість, що зачав собою бити по землі, розцибати, піну точити, ричати не своїм голосом, так що всі люди його пуджались¹⁷ і втікали від нього. А він при кожнім таким нападі все бачив чортів, що його торгають розпече-

¹⁷ Пуджались — лякалися.

ними кліщами, тягнуть до себе залізними гаками, б'ють залізними палицями, а все кричать:

— Ходи до нас! Ходи до нас!

Так він мучився цілих дванадцять літ, але вже не тікав у ліси та в дебри. Тепер його душа тягла до людей, але люди тікали від нього. Він ходив по містах та селах, просив притулку, але та хвороба зробила його таким страшним, що ніхто не хотів його приймати під свою стріху. Як де вийшов межі купу людей, то всі розбігалися; навіть до церкви не міг увійти, бо всі тікали відтам, де він появився, то його потім не пускали. Нарешті по дванадцятьох роках чує голос:

— Валентій, Валентій!

Він обзивається: — Хто мене кличе?

А голос каже: — А що, солодко жити чоловікові без людської любови?

А він каже: — Господи, я согрішив. Дай мені смерть, хай довше не караюся.

А голос каже: — А видиш! Хто людям служить, той мені служить. Я сотворив чоловіка для людей і тільки з людьми і через людей він може бути щасливий. Якби я був хотів, щоб він сам собі через себе був щасливий, я був би зробив його каменем. Якби я був хотів, щоб він тільки мені самому служив, я був би зробив його Ангелом. А так я дав чоловікові найбільший дар — любов до людей, і тільки тою дорогою він може дійти до мене. А ти хотів бути мудріший і йти навправці, та й зайшов у дебру, де сидять тоті з кліщами та з залізними палицями. Ну, та тепер досить твоєї покути. За те, що ти вперед служив людям і рятував їх, я беру тебе до себе, а твою слабкість лишу людям на пам'ятку: хай перемагають свій страх і відразу, і вчать-ся любити та рятувати одні одних навіть у таким страшнім стані.

— І лікар Валентій — кінчив батько, — зробився святим, а його слабкість і досі ходить по людях. А хто рятує та дозирає хорого на ту слабкість, той має ласку в Пана Бога.

Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом по ковалі. Скільки змінилося за той час. Не лише в кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріярхального життя в нашім закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського верстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема мабуть нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавість у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружній, радісний настрій лишаться живи-

ми та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло вогнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний вогонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє мов розтоплене вугілля і яриться в його глибини щось іще біліше, проміністе, відки раз-по-раз саражкотять гількасті зиндри. Це вогонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі.

Криворівня, 24 липня, 1902.

ТЕРЕН У НОЗІ

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерти.

Ще два тижні тому він востаннє керманичував на Черемоші, відогнав чотиротаблову дарабу¹ до Кут і відси вернувся додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою онтам високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротенькім цибусі і німо вдивляючися в розкинене село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом, і в супротилежню могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястися в лихорадці. Покликав своїх трьох синів, казав їм, що буде вмирати і велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх присутності виявити свою останню волю. Сини прийняли сю відомість досить спокійно та повздержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напів суворо, а напів ласкаво. — Я вмру, жіба ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і прилагоджуйте все, що треба для похорону.

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

— Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не вмирають? Рушайте кожне до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який за приказом старого Миколи написав його „астамент”. Йому зробилося трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привести на другий день пан-отця, бо хоче висповідатися і запричащатися. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували сьак чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

¹ Дараба — сплав, збитий із дерев'яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трьох або й чотирьох таких сплавів, із яких кожний зветься табла (з лат. табуля).

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як земля, похуд страшенно, і коли приїхав пан-отчик, щоб наділати його останньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай шептали, що „дедьо” певно не переживе сеї ночі.

Але вночі йому полегшало. А друго дня він піддужав настільки, що по полудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахує, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив, як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий гуцул сів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся у величній красвід. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тіністі долини обслонювалися темними тайнами. Черемош униз з своїми могутніми закрутами, шумливими шипотами і запіненними „гоцами” видавався мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з того світу. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все оточення зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західнім обрієм, тим більше почав у його серці ворушитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від західніх вітрів, сів тут на камені і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кожній легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кожний клуб диму, кожний туман пари, що підіймався з лісів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в криваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зідхнув глибоко, затремтів, мов від морозного подуву, з трудом підвівся з місця і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був „при смерті”, вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця. Лиш його неспокій збільшався раз-у-раз. Не їв майже нічого, лиш десь-колись випивав склянку теплого молока. Його тіло

вихудло, його волосся за тих кілька днів побіліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті вогники. Спати не міг ані вдень, ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається весь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щebetанням, тепер сторонили від нього боязко і шукали собі забави на весь день якмога десь поза домом, щоб якнайрідше стрічатися з ним.

В неділю він велів скликати сусідів до себе.

— Любі сусіди, — мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто на мураві, а він сам напів сидів, напів лежав на дерзі і подушці, — порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мені лежить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Кілько разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може я кому з вас догурих і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по одному, а потім мовив один за всіх:

— Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе! Всі ми грішні, а як не вибачимо один другому, то нам і Бог не вибачить.

— А проте, — сумно сказав Микола, — мусів хтось, свідомо, чи несвідомо, заскаржити мене у Пана Бога. Адить, моє волосся побіліло, як сніг за оці дві неділі. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось кличе мене геть, а проте щось мов кліщами держить мене на місці. Отак, як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині і рвуся за її голосом — і не можу.

— Може жаль тобі світа, дітей, гір, Черемоша? — закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

— Ні, Юро, не жаль, — відповів Микола. — Я жив досить. Мої діти, Богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

— Що ж тебе так турбує? Може в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься до сповіді і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

— Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча . . . Бачиш, я раз мав таку пригоду — давно тому, дуже давно! . . . І вона тепер знов тривожить мене. А проте . . . так, я не говорив нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

— Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем, — мовив Юра, — то може відступить від тебе та тривога.

— Та то властиво нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів — уже тому сорок літ. Знавш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі й найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку: багато парубків, — здається, що й ти, Юро, сарако — пішли додому з порозбиваними головами, а одному, моему найтяжчому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, як би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я і стрик, глухий Петро, збили ще досвіта чотиротаблову дарабу в Жаб'ю і скоро надійшла повінь, рушили долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинах покошено сіно. Запах свіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свобідно та радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і ймилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі і робили галас. Скоро ми з дарабою ймилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, вони бігали по ній, гойдалися на кльоцах або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то була не першина і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці і зараз вернулися. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхали на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння, і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кожний на своїм місці і взялися за керми, щоб навести дарабу на головну течію. Може так мінуту я працював кермою, коли втім підводячи очі бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так як мені в тій хвилі повідлося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі — звичайно, пастушок. Він сидів тихо, трохи скулений на кінці кльоца і якимось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої, каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого іншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може п'ять кроків одалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

— А ти що тут робиш, мой? — відозвався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротилежний берег. При тім я завважив, що його про-

стягнена і по локоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

— Хочеш на той бік? — запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

— А де ж хочеш висісти? — запитав я ще раз. — Адже бачиш, що той берез тут усюди стрімкий, нема де ймитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжнобілою рукою назад, униз рікою і здавалося, що ані на хвилику не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів Черемошевої води. Мені се було байдуже: чей же хлопчище знає добре сю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрутили дарабу з течії ближче берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на одним місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовж ширшого й не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він зфатився зі свого місця і почав якось поквалпно підкочувати штани.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім опираючись обома ліктями в кльоц і ввесь похилений над ним, обернувся так, що ліг черевом на той кльоц і почав помаленьки зсуватися з нього в воду. Аж тоді побачив я його лице — було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадний усміх заграє по лиці хлопця. Але се тяглося лише хвилиночку. Поки я встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що се дуже небезпечно скакати з кінця дараби в воду, а ще до того в тім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз вирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцями нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина.

Німії і непорушній, весь продроглий від холодної тривоги стояв я на краю дараби і впирав очі в каламутну воду — даремнісінько.

— Миколо! — крикнув нараз серdito від передньої керми старий Петро, — якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу попереk ріки? До керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якогобудь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так, як ще ніколи в життю. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щезло за закрутом ріки, тільки з невидної дзвіниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерти.

Потім я почав боязко оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкращеними ногами і також раз-у-раз вдивлявся в клетіт каламутної води. Може він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно не чув і моїх слів звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки і дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що я ж тут нічого не винен, я ж не міг знати з Духа Святого, що дурний хлопчище так собі ні з сього ні з того та й раптом шубовсне в воду і затоне, як кусень олова, я ж працював власне при кермі і таке інше. Се й заспокоїло мене — бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та накупили, чого було треба додому, і ще перед північню рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже вдома і йти до косовиці. Йдучи більшою купою, ми гуторили, жартували, оповідали всякі смішні придибашки, і я був особливо в веселім настрою. Розуміється, що втопленого хлопчища я не згадував ні словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клеколячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе моє тіло, морозна пропасниця була й телепала мене,

я дзвонив зубами і не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку і велів йому купити цілу квартиру горілки — треба було для косарів, а сам — кажу йому — не піду туди і зажду на тебе тут. Але скоро я побачив себе самотнім, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, натис крисаню на очі, і похиливши лице вниз, як злочинець, погнав наперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі і заждав на старого Петра.

Я мусів ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горілки, багато горілки нараз, щоб нею, мов повинню залити отой ганебний переполюх. Ожиданка ще побільшала мою жажду. Ось надійшов штигулькаючи старий Петро, буркочучи зовсім недружелюбні прокляття на таких „молокососів, що скажуть слово і зараз перемінять”, і „летять кудись на впроцали, як останні дурні”. При сих словах він подав мені фляшку з горілкою. Та коли я відтикав її та притулив до рота вузьку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед сим плином, що я мало що не кинув фляшкою геть від себе і здригаючись подав її назад Петрові.

— На, пий, — сказав я, ледве видушуючи з себе слова, — я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару Божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею і тоді устроїв фляшку у свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лица свого повернути на горілку і хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світові!

Трохи заспокоївшись, зайшов я додому і постановив собі закинути зовсім керманицьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із переможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева-збив дарабу і погнав її знов з дядьком Петром до Вижиці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевертама все моє нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусів говорити мені, що рвуча вода мусіла вже або викинути втопленника десь на берег, або занести, Бог зна, як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ануж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ануж серед ріки виставиться з води його сніжно біла рука.

І бачите, сусіди, се був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош, і все, перепливаючи се прокляте місце пониже Ясенова, я мусів називати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, ніби є такі люди, що їдять аршинник і при тім живуть довгі літа. І мені все здається, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кілька неділь по випадку, відважився я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у таким віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів із Красноілі та з Устерік, — ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалувал за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і нарешті я надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі я сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і очевидно не мав ані часу, ані охоти випитати мене докладніше. Коли я коротко розповів йому пригоду, він буркнув сердито:

— Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що видно вже то так Пан Біг угнувся на мене і не навернув мене сараку на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився, як сновиди. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Сим разом натрапив я на старого, добродушного ченця, що дуже терпеливо вислухав моє оповідання і коли я скінчив, сказав мені:

— Синоньку, в сьому випадку ти справді трохи завинив, хоч і не так багато, як собі думаєш. Молися Богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

Я молився Богу, ах, як гаряче! І справді сим разом здавалося, що допомгло. Що правда, згадки про втопленика я не міг позбу-

тися ніколи, а кілька разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно в воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленим. Але жасно мені не робилося, смуток минувся і лише від часу до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав діти, працював багато, і щораз тихіше та тихіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, в мені заграла кров і я добре таки побив її. Се була крепка жінка і гостра на язик, почала шарпатися зо мною і ляяти, що слина на язик принесе. Я розсердився і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тямки покотилася на землю. І тут мене щось кольнуло в серце, я кинув геть топорець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе і бійка не пошкодила їй зовсім. Адже знаєте, гуцулка сарачі привикла до бійки, а не одна то ще й хвалиться перед своїми сусідками: як би м'я чоловік не любив, то би м'я не бив. І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку — та й се була одинока наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас бійка, ясенівський хлопчище показався мені в сні. Снилось мені, що пливу дарабою Черемошем, підо мною реве і клекоче каламутна повідь, я щосили працюю коло керми, і раптом бачу хлопчища, як він звіщує голі ноги з дараби у воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається і показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якомсь злорадісно, а потім тихенько зховзується в воду і щезає безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився ввесь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до Бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і zarazом тривожився, щоб ще раз не бачити такого сну. Всю ніч прокачався безсонний на постелі і кілька днів потім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-неколись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повідь, а іншим разом, як своєю сніжнобілою рукою показує кудись у невідому далечинь, або як з якимсь невимовним виразом усміхається до мене. І завсіди по таких сні я ходив кілька днів мов утовчений у ступі, нудився і бридився всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі верталася до мене сила й охота до життя. Те одне тільки відчував я і воно щораз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і тому набива-

вається мені на сон. З тою думкою я носився більше, як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої ж ночі втопленик знов показався мені у сні і усміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного черця в сповідальниці. Він вислухав моє оповідання терпеливо, подумав довго і промовив:

— Синочку, даю тобі розгрішення, хоч їй-Богу сам не знаю, за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложити. Іди со миром!

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але мира таки не міг знайти. Рідше, ніж уперед, але все таки від часу до часу показувався мені той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова, ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І се завсіди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, аби пошукувати на мені якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижниці і минав Ясенів, то побачив знак. На сім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся в воду, побачив я нараз, як із брудножовтої повені висунулася сніжнобіла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось — достоту так, як той, що топиться в воді. Ще раз виринала і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі, зховзулася помалу із слизької дошки і щезла в воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпнення відчував я ще в самім дні моєї душі, але більше нічого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув я в собі ту певність, що се була моя остання плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

І тепер він показується мені щоночі в сні і все усміхається до мене жасним усміхом і не говорить ані слова і махає сніжнобілою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зідхнув. І сусіди мовчали: ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь світло на Юровім лиці.

— Слухай, Миколо, — сказав він, — а що, як се не був ніякий достоменний хлопець?

— А то ніби по-якому?

— Ніби то як се була лише якась мара, привид?

— Що ти кажеш! У яснісінький день! Перед лицем праведного сонця!

— Та я не кажу, щоб се був лихий дух, Господи, заступи! Ні, Миколо!

— Ну, але чого ж би його згадка так довго мучила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зле. Се так, се нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Се правда, Юро. Але все таки я розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла й кости.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрафилася мені самому, як я ще був зовсім малий. Може я мав тоді вісім, може десять літ. Одного дня — а був гарячий, парний літній день — захотілося мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у верху, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близько, але нам, дітям було се байдуже. Ноги на плечі та й гай у долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через вориння перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще вориння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одно вориння, зіскочили із стрімкого беріжка на рінь, і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, перескакували як кози через одно й друге вориння і сміялися з мене, що я лишився ззаду. Знаєте, як то діти:

— Гаду, гаду! Дідько ззаду!

А я біжу та й кричу за ними:

— Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху, тернову гильчку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя.

— Ой, ой, ой! — скрикнув я зненацька від болю.

— Га-га-га! — зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи: — А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось, аби зрівнятися з ними, шарпнувся бігти їм навздогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло, мов кліщами. Я мусів зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка, відломившись від сухої гильки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягнути терен. Я мусів насамперед намазати п'яту слиною, розм'ягчити її і обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завжди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусів нею добре роздвобати те місце в п'яті, де всадився терен, мусів розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися і я холітаючи ним не видобув його настільки

догори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все таки се потягло за собою кілька мінут. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, покидали з себе шмаття і з радісним криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони в воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризкували себе долонями. Та ледве я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалека якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

— Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить! — Але діти в купелі так були заняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою ногою, зупиняюся на перелазі і в поспіху беркиц догори ногами в ривчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую рів, вибігаю на дорогу і моїм очам являється страшний вид. На пів хлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега і валить швидко як буря долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолонку збвдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки та річне каміння, з гуркотом і клеткотом гнана в долину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили і аж тепер вони спостерегли, позривалися в воді і мов одубілі поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та се тривало лише хвилинку; в найближчій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх, як пару галушок і покотився з ними далі в безвісті.

— Се правда, Юро, — промовив Микола, — і могого стрика хлопець, знаєш, старого Гедеменюка одинак, також тоді пропав. Пам'ятаю се добре, але . . .

— А погадай про той терен, Миколо, — перервав йому Юра. — Як він мене заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над тим, то властиво він урятував мене від смерти. Якби я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би певно й пропав з ними. Так само мені видається твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити, або й побити безневинно чоловіка, знасилувати дівчину, се для тебе було так легко, як випити чарку горілки. Най тобі Бог відпустить гріхи твоєї молодости, але не одному ти тоді допік до живих печінок . . . І мені . . . Тямиш, як то не раз бувало? Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої пиятики та биятики, той поневолі мусів подумати собі: коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його кінець: скінчить або від чийогось топірця, або на ши-

бениці. І не було кому дати стрим, Миколо, бо твій неньо вже не жив, а неня була стара та податлива, а може й не знала, що ти виробляєш поза домом.

— Ну, не знала! — буркнув під носом Микола. — Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой, Боженьку, Боженьку! Так, так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну, ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу, — мовив далі розважливо Юра. — А нараз ти зробився зовсім іншим чоловіком, перестав пити, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками, перестав навіть сміятися голосно — тямиш, як то ти тоді любив сміятися, як на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколу, А ми, Богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо інакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблиснула в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

— Бачиш, Миколо, — говорив далі старий Юра по короткій мовчанці. — Оце, як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном в носі. Адже й ти так само безтямно летів на свою загибель. А Бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: „Коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злазити та прутом бити”. Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше болюче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусів почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою поливиш, щоб зійти на погубну торогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить, і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить сей гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка Божа, що являлася тобі як болюче тернове шпигання. Се не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця. І добрий був штурканець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати Богу за той штурканець. Се ти не бачив, як там на Черемоші втопився якийсь бідний, невідомий хлопчище, — се ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй Богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі сей знак, що розкрив тобі очі, аби ти бачив його і прийняв у свою душу. Кожний з нас не раз у життю бачить такі знаки Божої остороги, але

не кожний видить їх, не кожний відчуває в них палець Божий і тому так багато людей залітає в пропасть. Не даром говориться про таких у Євангелії: мають очі і не видять, мають вуха і не чують. А ти можеш уважатися щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклося. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало як образ спокою і задоволення. Видно й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

1908.

НАУКОВІ ПРАЦІ ТА СТАТТІ

ІЗ СЕКРЕТІВ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

I. Вступні уваги про критику

Певно не раз тобі доводилося, шановний читачу, вичитувати в критичних статтях та оцінках такі осуди, як: це місце вийшло вельми поетично, мова у цього автора вельми мелодійна, або навпаки: в тих віршах нема й сліду поезії, проза цього автора суха, мертва, рапава, вірш дерев'яний і т. д. І коли ти не привик без думки повторяти чужі осуди або хоч бажав виробити ясне виображення про те, що властиво значать оті критичні фрази, яким способом критик дійшов до свого осуду і як міг би його виправдати перед скрупулянтним трибуналом, то нема що й казати, твоє бажання було даремне. Критик не говорив тобі нічого більше, не мотивував свого осуду, або в найліпшім разі вдовольнявся тим, що приводив пару віршів або пару рядків прози з критикованого автора, додавав від себе пару окликів в роді: ось як цей пише, або: ну, що сказати про такий уступ! — і лишав тобі самому до волі осудити, як же властиво пише той автор і що справді сказати про цей або той уступ. А властиво ні! Він не лишав тобі цього до волі, а всею своєю аргументацією силкувався згори накинути, сугерувати тобі свою думку. Не можна робити йому з цього закиду. Очевидно, кожний, хто пише, робить це в тім намірі, щоб піддати, сугерувати другим якісь думки, чуття, виображіння, тільки що один уживає для цієї цілі поетичної форми, другий наукової аргументації, третій критики. Правда, кошти продукції сугерування на цих трьох шляхах досить неоднакові. Поет для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духову істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше, щоб пережите могло вилитися в слова якнайбільше відповідні дійсному переживанню і вкінці попрацювати ще над тим, уже зовсім технічно, щоб ті його слова вложилися у форму, яка б не тільки не затемнювала яркості того безпосереднього переживання, але ще в додатку підносила б те переживання понад рівень буденної дійсности, надавала б йому коли вже не якесь вище, символічне значення, то бодай будила в душі читача певні суголосні тони як частини якоїсь ширшої мелодії, збуджувала би в ній певні тривкі вібрації, що не втихали б і по прочитанню твору, вводили би в неї хвилювання згідне з її власними споминами і та-

ким робом чинили би прочитане не тільки моментально пережитим, але рівночасно частиною, відгуком чогось давно пережитого й похороненого в пам'яті. Його сугестія мусить зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї нове зерно життєвого досвіду, нове пережиття й рівночасно сціплюючи те нове з тим запасом виображінь та дослідів, які є активні або які дрімають в душі читача. Сказавши коротко: поет розширює зміст нашого внутрішнього я, зворушуючи його до більшої або меншої глибини.

Учений не сягає так глибоко, а бодай не мусить сягати. Він відкликається до розуму. Його мета — розширити обсяг знання, поглибити розуміння механізму, яким сплітаються й доконуються явища. Правда, і тут його сугестія звичайно не є чисто розумова, хіба донебудь у математиці. Аджеж наші розумові засоби підлягають тим самим психічним законам сціплення, асоціації образів та ідей, як усі інші; значить, усяке нове сціплення, яке до нашої розумової скарбниці вносить виклад ученого, мусить розривати масу старих сціплень, які там були вже давніше; значить, мусить зворушувати не тільки чисто розумові, логічні зв'язки, але весь духовий організм, значить, і чуття, що являється постійним і неминучим резонансом усякого, хоч би й як абстрактно-розумового процесу. Та цього не досить. Аджеж учений, викладаючи нам здобутки науки мусить послуговуватися мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою звичайною, витвореною історично, звичною для нас. А це значить, що коли він говорить або коли ви читаете його виклад, то без огляду на його й на вашу волю самі його слова викликають у вашій уяві величезні ряди образів, не раз зовсім відмінних від тих, які бажав викликати у вас автор. Ті побічні образи забирають значну частину вашої духової енергії, спроваджують утому, наводять нудьгу; річ талановитого письменника викликати якнайменше таких побічних виображінь, якнайменше розсівати увагу читача, концентруючи її на головній течії аргументації. Значить, те, що ми назвали поетичною сугестією, є почасти і в науковій сугестії; чим докладніша, доказніша має бути наука, тим сильніше мусить учений боротися з цією поетичною сугестією, отже поперед усього з мовою — відси йде, напр., конечність витворювати наукову термінологію, звичайно дику, варварську в очах філолога, або звичай уживати для такої термінології чужих слів, відірваних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено — на те, щоб не збуджували жадних побічних образів в уяві.

А яка ж є сугестія літературного критика? Чи вона поетична? Деякі сучасні французькі критики, головню Леметр, готові зупинитися на тім. Ось, напр., Леметрові слова про критику, висказані в його статті про Поля Бурже: „Зовсім очевидно, що, як і всякий інший писатель, критик мусить вкладати в свої твори свій темперамент і свої погляди на життя, бож він своїм розумом

описує розум інших . . . Значить, критика являється так само особистою, так само релятивною і через те (?) так само цікавою, як і всі інші роди літератури". Завважте, Леметр подає ті крайнє недокладні і в значній мірі невірні слова як речі, що розуміються самі собою! А тим часом, яка ж тут логіка? Коли критик вкладає в свої твори свої погляди на життя, то які це можуть бути погляди? Або вони будуть — лишимо на боці догматичне „вірні — невірні” — ну, згідні з поглядами більшости його читачів, так сказати вульгарні і в таким разі критик не буде потребувати мотивувати їх ближче, — або вони суперечні з поглядами більшости, в таким чи іншим напрямі революційні, і в таким разі критик мусить зробитися пропагандистом, мусить мотивувати свої погляди більше або менше науковим способом. Чим більше наукові, спокійні, ясні, влучні будуть його аргументи, тим ліпше для нього і для його справи. Значить, виходило би, що чим більше критик зблизиться до типу ученого, тим ліпше відповість своїй задачі. Але ні! За думкою Леметра з його слів виходить, що критика мусить бути особиста! Чому? Мабуть тому, що, крім своїх поглядів (значить, крім засобу свого знання) критик вносить у свій твір також свій темперамент (значить, засіб свого чуття і навіть хвилиевих настроїв). Так що ж з того? Учений також не може знівечити в собі впливів свого темпераменту, коли пише учений твір, та проте він раз-у-раз намагається, і то свідомо, систематично, зменшити в собі ті впливи; наскільки це йому вдасться, від того залежить власне міра його критичної здібности. А літературний критик, за думкою Леметра, має право бути цілком особистим, т. зн. може зовсім обійтися без критичної здібности, може писати, як йому подобається, коли тільки пише цікаво.

Свій погляд на критику договорює д. Леметр ось якими характерними словами: „Критика різнородна до безконечности, відповідно до предмету її студій, відповідно до духового складу самого критика і відповідно до поглядової точки, яку він вибере собі. Предметом її можуть бути твори, люди і ідеї; вона може судити або тільки дефініювати. Бувши зразу догматичною, вона зробилася зчасом історичною і науковою; та, здається, на цьому ще не зупинився процес її розвою. Як доктрина — вона не солідна, як наука — не докладна і мабуть іде попросту до того, щоб зробитися мистецтвом користуватися книжками для збагачення і ублагороднювання своїх вражінь”. Коли щонебудь можна зрозуміти в тій блискучій галімації, так це хіба те, що Леметр проклямує повне банкрутство критики — звісно такої, як він сам розуміє її. Бо справді, коли критика (говоримо тут усе про літературну критику, а коли д. Леметр так собі подорозі притягає сюди за волосся також критику „людей і ідей” і про все разом висказує свій дальший осуд, то чинить це або навмисно для збала-

мучення читача, або сам не знаючи, що чинить) не має ані солідної доктрини, ані доброго наукового методу, то вона не зробиться навіть, як думає д. Леметр, штукою смаковання книг, а зійде на пусту, хоч і „артистичну” (т. є блискучу по формі) балаканину, або ще гірше, на прислужницю літературної моди, що дуже часто буде рівнозначним прислужництвом зіпсованому смакові гнилих, дармоїдських, декадентних та маючих і впливових верств. Читача, котрий би жадав від критики якихсь певних вказівок, чи то на полі естетичного смаку, чи на полі літературних ідей, або життєвих змагань, ця критика лишить без відповіді, а недогадливих потягне за собою блиском зверхньої форми, заставить їх кланятися літературним божкам, які їй подобаються і які не раз замість здорової страви подаватимуть їй отруту. Страшним прикладом може тут служити власне сучасна французька критика, або безідейно-суб’єктивна, як у Леметра, або безідейно-догматична, як у Брюнетієра, в усякому разі ніби то артистична, т. є така, що блискучою, ніби артистичною формою маскує свою ненауковість.

Я трохи довше зупинився на словах Леметра головню через те, що він, так сказати, „зробив школу” не тільки у Франції, але й геть поза її границями. Візьмим, напр., видатного німецького критика Германа Бара, що є керманічем літературної частини у віденському тижневику „Die Zeit”. Суб’єктивна, безпринципова і ненаукова критика, доведена у нього до того, що робиться виразом примхи, вибухом ліричного чуття, а не жадним тверезим, розумно умотивованим осудом. „Зухвальством видавалось би мені — пише він про Верлена — моїм дрібним розумом обняти цього величнього. Ми повинні глибоко хилитися перед ним і дякувати, що він був на світі”. А тим часом в приватній розмові цей сам Бар признає, що Верлен був нікчемний чоловік і що між його віршами більшіна — сміття, а тільки дещо має на собі печать генія. Чим же ж буде його „критика”, — як не надуживанням шумних слів та ліричних зворотів для одурення читача? Або коли він пише про Метерлінка: „Ми не характеризували його, ми оспівали його. Ми й не думали описувати його істоту; ні, ми тільки видавали оклики захвату. Так сильно спалахнув наш ентузіязм, що його постать через це щезла в димі й парі. Ми не могли нічого про нього сказати: ми співали йому „Алилуя!” Що ввело Бара в таке захоплення? Він оповідає це так само лірично і незрозуміло для здорового розуму. „За всіма його творами почували ми чоловіка, котрий уперве розв’язав язык тайнам, які ми досі боязко берегли в собі. Не те, що він мовив, ні, невисказане й невідоме, що ми почували при цім, чарувало нас так сильно. Він мав ту силу, що міг нам дати почути, що у вічнім, якого ми тільки смієм догадуватися, він наш брат. Те, що він мовив, не мало для нас ніякого значення; в мовчанці ми зближувалися до нього”. Можу хіба позавидувати тому, у кого ця ентузіастична тирада викличе якенебудь ясне виображення, а не сам тільки шум в ухах.

Нема що й мовити, що така критика є в найліпшій разі тільки стилістичною вправою, але своєї природної задачі — аналізу поетичних творів якимнебудь науковим методом — не сповнює ані на крихітку.

Значить, критика повинна бути наукова. Та до якої наукової галузі має вона належати? Яким науковим методом мусить послуговуватися, щоб досягнути свою ціль? І яка взагалі повинна бути її ціль?

Вернемося ще раз до цитованих уже слів Леметра. На його думку, критика була зразу догматичною, потім зробилася історичною й науковою, а вкінці (певно в особі самого Леметра і його школи) змагає до того, щоб зробитися мистецькою, творчою чи тільки репродуктивною, мистецтвом смакування літературних творів. І тут така сама історична галімація, як уперед була логічна. Критика була насамперед догматична? Що це значить? Чи Арістотель, котрого можемо вважати першим літературним критиком на широку скалю, приступав до своєї праці з готовими вже догмами? І які могли бути ті догми? Наскільки знаємо, Арістотель поступав зовсім навпаки, т. є зі звісних йому грецьких літературних творів висновував правила, які будім то кермували поетами при компонованню тих творів. Значить, Арістотелева поетика була недогматична, а індуктивна: до сформулювання правил критик доходив, простудіювавши багато творів даної категорії. Що пізніші віки брали Арістотелеві правила як догми і прикрюювали до них пізніші твори, зложені серед інших обставин, — це ще не робить Леметрової заяви правдивішою.

Другим ступнем в розвою критики, на думку Леметра, було те, що вона зробилася історичною і науковою. Вже із самої стилізації видно, що д. Леметр не гаразд розуміє, яка може бути наукова критика й мішає її з історичною, т. є з історією літератури. Він показує як на зразки критиків-істориків літератури Нізара, Тена і інших, забуваючи, що задача історика літератури зовсім інша, як задача критика біжучої літературної продукції. Бо коли історик літератури має дану вже самою суттю речі перспективу, користується багатим матеріалом, зложеним в творах даного автора, у відзивах про нього сучасних, в тім числі і критиків, в мемуарах, листах і інших чисто історичних документах, то звичайний критик не має майже нічого такого, мусить сам виробляти перспективу, вгадувати значення, вияснювати прикмети даного автора, мусить, що так скажу, орати цілину, коли тим часом історик літератури збирає вже зовсім достиглі плоди.

Перемішавши таким робом наукову критику з історією літератури, Леметр, мабуть, зрозумів, що стукнувся лобом об стіну абсурду. Бо коли так, то критикові приходилось би ждати, аж критикований автор умре, аж будуть видані всі його твори, листи, документи про його життя, спомини його знайомих і ворогів.

Про початкових, молодих, незвісних нікому авторів критик не повинен би нічого говорити. Та на лихо, д. Леметрові і подібним до нього критикам прийшлося би в такім разі самим поперед усього пошукати собі іншого хліба, і ось на рятунок являється теорія критики несолідної, ненаукової, суб'єктивної, „критики свого я”, як характеризує той же Леметр критику Поля Бурже. „Критикуючи сучасних письменників, він не рисує нам їх портретів, не займається їх життєписом, не розбирає їх книг і не студіює їх мистецьких способів, не вияснює нам, яке враження зробили на нього їх книги як мистецькі твори. Він дбає тільки про те, щоб якнайліпше описати й вияснити ті моральні принципи і ті ідеї їх, які він найбільше присвоїв собі з симпатії і з нахилу до наслідування. „Може бути, що писання, зроблені таким способом, будуть мати якусь вагу і якесь значення, та тільки ж треба зрозуміти, що з літературною критикою вони не мають нічого спільного, бо власне те, що становить предмет літературної критики, — розбір книг, вияснення мистецьких способів автора і враження, яке робить його книга — лишають критики-суб'єктивісти на боці або збувають побіжним, звичайно зовсім догматичним та немотивованим: sic mihi placet.

Надіюся, що шановний читач не поремствує на мене за ці полемічні ніби відскоки від простої стежки. Вони все таки ведуть мене до мети, яку я назначив собі, поперед усього показуючи, чим не повинна бути літературна критика. Значить, чим же повинна бути вона? Ми певно всі згодимося на те, що вона повинна бути, якмога, науковою, т. є основою на певних тривких законах — не догмах, а узагальненнях, здобутих науковою індукцією, досвідом і аналізом фактів. Ми згодимося на те, що літературна критика не те саме, що історія літератури, хоча історія літератури може й мусить у великій мірі користуватися здобутками літературної критики. Значить, літературна критика, на нашу думку, не буде наукою історичною і історичний метод може мати для неї тільки підрядне значення.

Так само хибним видається мені погляд т. зв. реальних критиків, сформульований Добролюбовим ось у яких словах: „Для реальної критики важний поперед усього факт: автор виводить такого чи іншого чоловіка, з такими поглядами, хибами і т. і. От тут критика розбирає, чи можлива й дійсна така людина; а переконавшись, що вона вірна відбитка дійсности, критик переходить до своїх власних міркувань про причини, що породили таку людину і т. д. Коли в творі даного автора показано ті причини, то критик користується ними й дякує авторові; коли ні, то не чіпається його, як, мовляв, ти смів вивести таку людину, не показавши причин її існування? Реальна критика поводитьсь з твором мистця так самісінько, як з появою дійсного життя; вона студіює його, силкується вказати його власну норму, зібрати його

го основні прикмети". (Добролюбов, Сочиненія III, 15). Що особливо дивує нав в тих словах, так це цілковите знехтування мистецтва „реальною” критикою. Для неї твір мистецтва має таке саме значення, як явище дійсного життя, отже, мистецьке оповідання буде так само цінне, як газетярська новинка. Розбираючи мистецький твір, реальний критик поперед усього буде докопуватися, чи виведена письменником у його творі людина правдива й можлива в дійсності. Значить, коли письменник змалює портрет дійсної людини або подасть її біографію, то для реального критика це буде цінніше від повісти Гоголя або Гончарова. І що цікавіше, Добролюбов не подає нам ані натяку на те, яким способом критик буде справджувати вірність і дійсність настроїв, зображених у ліриці. Чи придасться йому тут метод статистичний, чи описовий, чи якийсь інший? І чи твір найвірніший пересічній дійсності буде найліпший? І чи вільно авторові малювати явища виїмкові, людей видуманих і серед більш або менш видуманих обставин? На це все реальна критика не дає жадної відповіді. На ділі ж, наскільки вона розвилась була в Росії в 50-их і 60-их роках, це була переважно пропаганда певних суспільних та політичних ідей під маскою літературної критики. Як пропаганда вона мала своє велике значення; як літературна критика вона показала далеко не на висоті своєї задачі.

Ці уваги доводять нас іще до одного обмеження: політичні, соціальні, релігійні ідеї властиво не належать до літературної критики; дискутувати їх треба із спеціальною для кожної науковою підготовою. Вона може бути у літературного критика, та її може й не бути, і коли літературний критик згори відсуне від себе дискусію над цими питаннями, наскільки вони висказані в якимсь літературнім творі, і обмежиться на саму дискусію чисто літературних і мистецьких питань, які насуває даний твір, то він вповні відповідь своїй задачі.

Що ж це за питання, які насуває нам літературний твір поза обсягом втілених в ньому соціальних, політичних та релігійних ідей, т. є поза обсягом тенденції авторової? І Леметр, і Добролюбов мимохіть зачіплюють ці питання, та не вважають потрібним зупинятися на них довше. Це питання про відносини мистецтва до дійсності, про причини естетичного вдоволення в душі людській, про способи, як даний автор викликає це естетичне вдоволення в душі читачів або слухачів, про те, чи у автора є талант, чи нема, про якість і силу того таланту, значить і про те, чи і наскільки тенденції авторові зв'язані органічно з виведеннями в його творі фактами і чи впливають із них. Буде це задача може і скромна, та проте важна, бо тільки зробивши оту роботу, можна знати, чи можна на підставі якогось твору робити якісь дальші висновки про соціальні, політичні чи релігійні погляди автора, чи може цей твір, як недоладний, треба без дальшої дискусії кинути між макулятуру.

Вже із самого сформулювання тих задач, які поперед усього, на мою думку, має перед собою літературний критик, можна побачити, до якої наукової галузі мусимо відносити його роботу і яким науковим методом він мусить послуговуватися. Літературна критика мусить бути, на нашу думку, поперед усього естетичною, значить, входить в обсяг психології і мусить послуговуватися методами наукового досліду, якими послуговується сучасна психологія.

Могло б здаватися, що це така ясна річ, що властиво не варто було так довго колувати, щоб дійти до неї і нема пощо з таким притиском виголошувати цю тезу. Аджеж естетика є властиво наука про почування, спеціально про відчущання мистецької краси, — значить, є частиною психології. А в таким разі й основана на ній критика мусить бути психологічною, і тільки як така може користуватись і тими науковими методами досліду, які виробила сучасна психологія, — значить, може зробитися вповні науковою, спосібною до дійсного розвою, а не залежною від примх та моди. І тільки тоді вона може як публіці, так і письменникам давати певні вказівки, значить, може бути плідною, по-своєму продуктивною. Та вже самі наші дигресії показали, що вони були далеко незайві, що питання про завдання і метод літературної критики далеко не такі ясні і загально прийняті, як би того випадало надіятись. В дальших розділах нашої розвідки побачимо, що й на полі чисто естетичної критики панує не менша неясність і мішанина понять.

У своїх увагах, що підуть дальше п. з. „Із секретів поетичної творчости”, я бажав би познайомити нашу освічену громаду з деякими способами і здобутками новішої психології спеціально на полі естетики, прикладаючи ті методи до нашого поетичного матеріалу.

II. Психологічні основи

Поки перейдемо до розглядання естетичних основ поезії, вважаємо потрібним згадати коротко про ті загально-психологічні основи, які мають рішальний вплив на процес поетичної творчости. Ми розглянемо тут за чергою три питання, а власне ролю свідомости в процесі поетичної творчости, закони асоціації ідей і прикмети поетичної фантазії, а вкінці торкнемося коротко питання про зв'язок поетичної вдачі з душевними хоробами.

1. Роля свідомости в поетичній творчості

Питання, чи поет творить свідомо, чи несвідомо, належить до найстарших та zarazом до основних питань літературної критики. Відколи поезія виділилася з буденної мови і зробилася окремою духовою функцією, відтоді люди почали застановлятися

над її основою. Сказати по правді, для тих первісних критиків тут не було ніякого питання. Вони були занадто близькі того джерела, звідки плила їх поезія, занадто різко й ярко почували на собі її вплив, щоб могли вагатися хоч би на хвилю, і вони згідно відповідали, що їх поети творять не свідомо, висказують, а властиво виспівують не свої власні слова, не свої власні думки і образи, а тільки те, що їм піддає якась вища, божа сила. Поезія за думкою старинних народів, це б о ж е в і д х н е н н я, *inspiration*; поет є тільки знаряддям божого об'явлення; він не є відповідальний за свої пісні, бо творять їх в непритомнім стані. Цей стан інколи порівнюють зі станом п'яного чоловіка. В староіндійських книгах Ріг-Веди і в староперській Зенд-Авесті свята рослина Сом, котрої сік упоює чоловіка, називається просто „батько гімнів” (Spencer, *Sociologie* I, 428, 566); у Гомера вино зветься „божим” (Одис. II, 342), а бог вина, Діоніс, був zarazом богом драматичної поезії. В зв'язку з тим стоїть заховане у Павсанія (*Periegesis* I, 21) оповідання, що знаменитий трагик Айскіль був товаришем Діоніса; сам цей бог посвятив його на поета, а властиво співав його устами; упошений вином Айскіль списував свої трагедії сам не тямлячи, що пише.

Далеко частіше, особливо у греків, процес поетичної творчости зв'язувано з певного роду божевіллям, з духовою хворобою, що в тих часах уважалася опануванням людської душі демоном. В Гомеровій Одисей те божество, що опановує співака — раз Муза, то знов Зевес. „Музо, повідай мені про бувалого лицаря” — благає сам автор поеми (I, I); „Муза співцеві звеліла співати про лицарську славу”, читаємо в іншій місці (VIII, 73). Та найбільш характерне те місце, де Телемах боронить кобзаря Фемія проти докорів своєї матері (I, 345-349):

І Пенелопі на се Телемах вельми мудрий одвітив:
„Нене, нащо боронять кобзареві наш дух звеселяти
Тим, що спадає на думку? Кобзар ні один тут не винен,
Винен Зевес, що по волі своїй і на кого лиш схоче,
З неба високого силу таку насилас.”

Пізніше сю силу почали загально приписувати Аполлонові, богові світла, співу, музики і — божевілля.

Низьке хай бавить юрбу, а мені Аполлон кучерявий
Дасть касталійське питво, чару налиту ущерть —

співає Овідій, а в Гомерівськiм гимні (ч. XXV) говориться: „Музи і далекострільний Аполлон роблять на землі з людей співаків та музик, а Зевес творить королів. Щасливий, кого люблять музи, солодкі слова плывуть йому з уст” (*Hymni Homerici*, ed. Baumeister, 75). В зв'язку з тим віруванням стоїть оповідання про філософа й поета Пітагора, що мав бути улюбленцем, ба навіть

сином Аполлона й отримав від нього дар відчувати музику небесних сфер. (Zeller, Geschichte der griechischen Philosophie, I, 263).

Платон виразно протиставляє поетичне відхнення свідомому мистецтву; за його думкою поети „и sophia poiein ha poiein, alla yusei tini kai entusiastzontes” себто, те, що чинять, не чинять з розумом, але якимсь природним поривом, немов маючи в собі якогось іншого духа. В іншому місці він просто називає цей стан mania (божевілля) або theia moira, боже наслання (Zeller, op. cit. I, 498, 511). Цицерон передає подібні слова старшого філософа Демокрита: „Negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse” (De divinationibus), I, 37). Та й стара латинська назва carmen, що в літературній мові дістала значення „вірша”, „поема”, первісно означала закляття, чарівницька промова; відгомін цього первісного значення захався ще й досі у французьким слові charme (чари, принада), charmant (принадний, чарівний).

Певна річ, в часах переваги рефлексії над дійсним відхненням і наслідування дійсної творчості люди почали всі оті давні погляди, поклики давніх поетів до Музи, до Аполлона з проською, щоб наслав на них поетичне божевілля, вважаючи пустими риторичними фігурами. Багато заколоту наробила тут грецька назва poietes (рукодільник, ремісник), що заступила місце первісного aoidos — співак. Маючи назву poietes на означення поета, пізніші теоретики вимірювали для неї відповідні дефініції, незгідні з самою основою предмету. Платон виводить цю назву від поняття mythus poiein — творити міти, а властиво, коли ті міти були вже витворені народною фантазією, перетворювати ті міти відповідно до мистецьких вимог. Те розуміння поезії, зрештою, не було оригінальне Платонове; ще Геродот назвав Гомера і Гезіода тими, що зробили грекам богів. Відповідно до цього розуміння дефініював також Арістотель поезію як свідоме перетворення мітів, т. є в найширшій розумінні слова споминів, себто ідей, отже як мистецьку техніку без властивої творчості. Новіші досліди показують, що тут була помилка давніх філософів, що слово poietes — поет не походить від грецького poiein — робити, чинити, але від того самого кореня по й, який захався в старослов'янським і теперішнім російським пою, по й — співаю, співай, і означало таким робом те саме, що й Гомерівське aoidos (Dr. H. Brunnhofer, Vom Pontus bis zum Indus. Leipzig 1890, стор. 2-3.).

Довгі сотки років панувала оця фальшива і одностороння Арістотелева дефініція; поставали й щезали нові держави, нові релігії, нові світогляди; люди ламали пута старих порядків і старих понять в політиці й науці, а Арістотелеві формулки стояли собі нетикані. Тільки під кінець XVIII. віку захитано їх авто-

ритет; в поезії повіяло новим духом, що до нього приложено характеристику „Sturm und Drang”. Його поклик був: еманципація поезії з конвенціональних повивачів в ім'я свободної, творчої індивідуальности. І тут же вириває знов розуміння поетичної творчости як божевілля. Гете починає свого „Вічного жида” характерними словами:

Um Mitternacht wohl fang ich an,
Spring' aus dem Bette wie ein Toller:
Nie war mein Busen seelenvoller
Zu singen den gereisten Mann — . . .

(Goethes Werke, V, 153, Kuerschner D., Nat. Litt. 86).

Поетичне відхнення називається „holder Wahnsinn”; скептик Вілянд у вступі до свого „Оберона” висказав уперве ту характерну дефініцію:

Noch einmal sattelt mir den Hippogryphen, ihr Musen,
Zum Ritt ins alte romantische Land!
Wie lieblich um meinen entfesselten Busen
Der holde Wahnsinn spielt! Wer schlang das magische Band
Um meine Stirne?

(Wielands Werke, II, 3, Kuerschner 52).

Таких цитатів можна б з поезії XIX. віку вибрати дуже багато, особливо з поетів т. зв. романтичної школи, про котрих справедливо сказано, що вони були „die Entdecker des Unbewussten”. Та ми не будемо намножувати їх. Пригадаємо тільки, що Міцкєвіч в одній своїй імпровізації признався говорячи про писання свого „Pana Tadeusza”:

Ja rymów nie dobieram, ja zgłosek nie składam,
Tak wszystko napisałem, jak tu do was gadam.
W piersi tylko uderzę, wnet zdròj słów wytryśnie,
A jeśli na tym prądzie iskra Boża błysnie,
Nie wynik to rozumu, 'snu plód marzenia,
Od Boga ją przyjąłem na skrzydłach natchnienia.

(Dzieła Adama Mickiewicza, wyd. H. Biegeleisen, IV, 313).

Ця сама думка, що поетична творчість є щось відмінне від звичайного людського я, вносить до нього щось особливе, проривається не раз і у Шевченка. Він дуже часто звертається до своїх „дум”, як до якихсь істот, окремих від нього, обдарованих власною волею:

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині!
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти. (Кобзар II, 8).

Таких місць у „Кобзарі” чимало; їх можеа би взяти за образіві речення, за конвенціональні звороти, якби вони не появлялися надто часто, власне в пізнішій добі Шевченкової творчости, а в тих його ліричних творах, де він добував найглибших, найсердечніших тонів, де був свобідний від усієї конвенціональної фразеології. Ще виразніше бачимо це у вірші „Муза”, котру поет величає своєю матір’ю і вчителькою:

Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене! Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Вітай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду! (Кобзар II, 73).

Ми зупинилися на цих свідоцтвах самих поетів про процес поетичної творчости трохи довше головню через те, що кому ж ліпше й тямити в сьому ділі, як не самим творцям? Постороння обсервація тут майже не можлива; наука мусить в таким разі зібрати поперед усього свідоцтва перворядних свідків і доповнивши їх подекуди по змозі, повинна взятися до вияснення самого факту.

Поперед усього мусимо сказати: сам факт, що в такій високий та скомплікованій психологічній діяльності, як поетична творчість, несвідомий елемент може грати важну чи навіть головню ролю, належить до досить нового наукового надбання. Для філософів раціоналістів XVIII. віку він був зовсім неможливим, та так само, як неможливим був і для філософів ідеалістів першої половини нашого віку, що силкувався звести весь світ і всі його прояви, а тим самим і всю психічну діяльність до якоїсь одної, по змозі повної і безсуперечної формули. Тільки у ідеалістів-песимістів, Шопенгауера, Гартмана, цей факт піднесено з натиском, а то тому, що власне у Гартмана „несвідоме” (Das Unbewusste) було зроблене основним елементом усього його світоглядя. Та для наукового досліду цього було замало, бо роблячи „несвідоме основним елементом, Гартман тим самим зробив його чимсь незвісним, таким, що не підлягає дальшій аналізі.

Тільки в найновіших часах, коли за почином Фехнера й Вундта почалися в Німеччині, Англії, Франції і Італії систематичні досліди над психологією експериментальним методом, коли давня метафізична або емпірична психологія перемінилася на психофізику, або, як її називає Вундт, фізіологічну психологію, удалося в значній мірі прояснити ролю несвідомого, між іншим і в поетичній творчості. Вихідною точкою були студії над тим, що називаємо людською свідомістю, і ми переконуємось тут найновішою працею про цю тему, виданою в минулім році студією

Макса Десуара „Das Doppel Ich”, щоб показати, як сучасні психологи вияснюють цю загадкову сторінку поетичної творчости. В своїй студії Десуар підносить той факт, що велика сила спостережень, зібраних в останніх часах, довела нас до зрозуміння того факту, що кожний чоловік, крім свого свідомого я мусить мати в своїм нутрі ще якийсь друге я, котре має свою окрему свідомість і пам'ять, свій окремий суд, своє почуття, свій вибір, свою застанову і своє ділання, — одним словом, має всі ті прикмети, що становлять психічну особу.

„До мене прийшов приятель — оповідає Десуар — і оповідає мені якусь новину, задля котрої я мушу з ним разом іти в одно місце. Коли він оповідає цю цікаву новину, я лагоджуся до виходу. Припинаю собі новий ковнірець, обертаю манкети, запинаю спінки, одягаю сурдут, беру в кишеню ключ від брами, заглядаю мимоходом до дзеркала, — і при тім усім з найбільшою увагою слухаю оповідання, перериваючи його часом своїми питаннями. Вийшовши на вулицю, починаю нараз сумніватися, чи не забув я ключа від брами в своїй кімнаті, тож біжу знов на гору, шукаю ключа по всіх усюдах, та даремне, вкінці сягаю до кишені й переконаюся, що ключ у мене. Коли я потім оповів це приятелеві, він відповів мені: „Чого ж ти мені не сказав уперед, чого біжиш на гору? Адже ж я бачив виразно, як ти виняв ключ від брами з купи інших ключів і вложив собі в кишеню. Як же можна бути таким розтріпаним!” Прошу уважити, яка скомплікована була тут діяльність, а проте здавалося, що свідомість нічогосінько про неї не знала. Герой цієї маленької пригоди робить усі приготування до виходу так систематично і порядно, немов би наперед обдумав їх якнайдокладніше. З-поміж купи ключів вибирає власне той, якого йому треба, переконається в дзеркалі про повноту своєї туалети — все психічні функції, для яких конечно треба свідомости особи.

„Ще характерніші ось які три приміри. Хтось читає голосно книжку, та його думки спрямовані через щось на інший предмет, займаються тим постороннім предметом. Та проте він читає добре, відповідно виголошує речення, перевертає картки, одним словом, виконує діяльність майже незрозумілу без повної інтелігентної свідомости. Коректор перечитує статтю, а рівночасно розмовляє зі своїм сусідом; та проте, серед живої розмови поправляє друкарські помилки, доповняє пропуски, значить, мусить при тім мати почуття того, де тут зложено вірно, а де ні. Один член англійської „Society for Psychological Research” (Товариство для психологічних дослідів) через велику вправу дійшов до того, що може рівночасно провадити оживлену дебатну і підсумовувати великі ряди цифр. Всі ті факти доказують, що є в нас не тільки якась несвідома інтелігенція, але також несвідома пам'ять, або краще — свідомість і пригадування поза обсягом нашої свідомости.

А що оба ті елементи становлять істоту психічної особи, то це значить, що в кожному особні є також друге, несвідоме „я”.

Оцю подвійну свідомість Десуар називає дуже влучно „верхньою і нижньою свідомістю” (Ober- und Unterbewusstsein). Те, що в звичайнім житті називаємо „свідомість”, це за Десуаровою термінологією є верхня свідомість. Та під нею є глибока верства психічного життя, що звичайно лежить в тіні, та проте не менше важне, а для багатьох людей навіть далеко важніше, як уся, хоч і багата діяльність верхньої верстви. Найбільша частина того, що людина зазнала в житті, найбільша частина усіх тих сугестій, які називаємо вихованням і в яких людина вбирає в себе здобутки многотисячолітньої культурної праці всього людського роду, перейшовши через ясну верству верхньої свідомости, помалу темніє, щезає з поверхні, тоне в глибокій криниці нашої душі і лежить там погребана, як золото в підземних жилах. Та й там, хоч неприступне для нашої свідомости, все те добро не перестає жити, раз-у-раз сильно впливає на наші суди, на нашу діяльність і керує нею не раз далеко сильніше від усіх контр-аргументів нашого розуму. Отсе і є та нижня свідомість, те гніздо „пересудів” і „упереджень”, неявних поривів, симпатій і антипатій. Вони для нас неясні власне тому, бо їх основи скриті від нашої свідомости.

„Та буває й так, що поодинокі моменти з тої нижньої верстви раптом вискакують на ясне світло свідомости. Великий закон непропащої сили має і в психології повне значення; що раз напечатано в комірках нашої мізкової матерії, це лишається нам на ціле життя, тільки, що не все те може людина по своїй уподобі мати на свої послуги, а не раз треба якихось особливих обставин, щоб давно затерті враження прикликати знов до життя. Проф. Венедікт приводить ось який цікавий факт: „На початку нашого сторіччя захворіла над Райном стара служниця і почала в гарячці рецитувати цілі розділи з Біблії по-гебрейськи і коментарій до них по-арамейськи. Розуміється люди, що привикли вірити в чуда, почали й тут бачити чудо й дякувати Богу, „що сподобив їх бачити його. Бо відки ж би ця зовсім неписьменна жінка могла набратися знання гебрейської мови, якби сам Бог не піддав їй? Та лікар почав дошукуватися джерела й відкрив, що ця служниця перед кількома роками служила в одного пастора. Цей мав звичай уночі в своїй кімнаті читати голосно Святе Письмо в оригіналі з арамейським коментарем. Служниця ночувала зараз за стіною в кухні й чула все, і хоч не розуміла ані слова, то все таки ті слова вбилися в її тямку і довгі роки лежали в нижній свідомості, немов вириті на пластинці фонографа, поки в гарячковім деліріюмі не виплили наверх.” Розуміється, що ті враження за-сипані в нижній свідомості найлегше виходять наверх тоді, коли верства верхньої свідомости щезне чи то хвилево, у сні, чи на-завжди, в тяжкій хворобі. От тим то в снах так часто виринають

давно забуті події з нашої молодости, що довгі роки, довгі десятки років дрімали під верствою пізніших вражень, які тим часом проходили через верхню свідомість і засипали, покривали їх.

„Сказавши по правді, це наше велике щастя, що маємо таку здібність, що по якомсь часі всі наші враження тонуть у сутінь забуття. Подумаймо лишень про всякий біль, коли б раз-у-раз стояв на поверхні нашої свідомости, зробився б укінці таким нестерпним, що довів би нас до самогубства. Та так само всяке порядне думання, всяка духовна праця була б майже зовсім неможливою, коли б усі наші досвіди і все знання рівночасно й рівномірно товпилися в нашій свідомості. При душевних хворобах таких, як манія і гострий шал, ми бачимо, як надмір вражень робить неможливим усяке органічне думання. Ця велика ресорбційна сила нижньої свідомости має, зрештою, не тільки цю негативну користь; вона має також величезне позитивне значення, бо робить цю нижню свідомість величезним, невичерпним магазином думок і почувань, багатим шпихліром, котрого засіки при корисних обставинах можуть відчинитися і видати з себе скарби, про які їх щасливий власник не раз і сам не знав нічогосінько. Майже кожна людина має в собі величезне багатство ідей і почувань, хоч мало хто може і вміє користуватися ним. Бо все, що людина у своїм житті думала й читала, що ворушилось у її душі і розбуджувало її чуття, все те не пропадає, а робиться тривким, хоч звичайно, закритим набутком її душі.

Та є люди, котрі мають здібність видобувати ті глибоко заховані скарби своєї душі і давати їм вираз у зрозумілих для кожного словах. Отсі щасливо обдаровані психологічні Крези і копачі захованих скарбів — це й наші поети. Властиво, віднаходять і видобувають вони ті скарби не зовсім активно, не зусиллям свободної, автономної волі. Бо коли маємо дати віру признанням поодиноких поетів, то їх роля частенько буває чисто пасивна. Дуже цікаве Грільпарцерове оповідання про те, як постала знаменита його трагедія „Прабабка“ (Die Ahnfrau), що написана, як звісно, впродовж 16 днів. „Коли я одного ранку лежав у ліжку, перепуталися в моїй голові випадково дві давніше прочитані історії і обі разом утворили основу драматичної події. Та покищо я не брався до роботи і треба було аж кількаразових упімнень мого друга Шрайфогля, щоб підбадьорити мою амбіцію і спонукати мене до роботи. При одній випадковій стрічі він заохочував мене так гаряче, що я під час дальшого ходу почав обдумувати першу сцену, та не вважаючи на всякі зусилля встиг скомпонувати не більше, як 8-10 перших рядків. Вернувшись додому, я написав їх на картці паперу і покинув на столі. Та ось уночі почалося в моїй душі якесь дивне розворушення. Мене вхопила гарячка, безсонний я перевертався всю ніч з боку на бік, і при тому всьому

не було в мене ані думки про розпочату „Прабабку”. На другий день встав я, почувавочи, що на мене находить якась тяжка хвороба. І ось випадково мій зір упав на той листок паперу, де я вчора записав початкові вірші і про котрий відтоді я зовсім забув. Сідаю при столі і пишу далі, щораз далі; думки й вірші пливуть самі з себе; швидше я не міг би був переписувати з готового.”

Ми можемо тут докладно прослідити психічний процес в поетовій душі. В нижній свідомості Грільпарцеровій нагромаджено було багато страховинних оповідань про лицарів і духів, що їх поет чув і бачив на сцені ще замолоду, а то й сам з братами та сестрами дитячим звичаєм відгравав вдома. В тій нижній свідомості були ще також не менше страховинні дитячі спомини про т. зв. „лямус” — величезний пустий будинок обік його батьківського дому, його дитячою уявою заселений страшними розбійниками, циганами й духами. Додаймо до цього ще й те, що плян „Прабабки” був уже уложений в його голові, та зчасом потонув також у сутінку його нижньої свідомості, то побачимо, що в ній були вже нагромаджені всі розрізнені елементи трагедії. Треба ще було тільки одного товчка з боку, щоб усе те піднести до світлої свідомості. А цим товчком було описане тут душевне звернення. Ще попереднього дня поетова верхня свідомість надармо мучилася над виконанням драми й ледве-неледве сплodiла перших 8-10 рядків. Аж по тій психологічній бурі почала нижня свідомість продукувати автоматично і тепер поплили думки й вірші самі могучими хвилями, а верхня свідомість, так сказати, не мала що більше робити, як сидіти й переписувати — коли вільно про такі абстрактні настрої висловлюватися такими антропоморфними образами (Dr. I. Sadger, Seelentiefen, ч. 135 віденського тижневика „Die Zeit”).

Подібних фактів можна би назбирати багато, особливо в новочасній історії літератури. От і про померлого недавно Альфонса Доде відомо, що він цілими місяцями не міг написати ані одного рядка, в таких часах блукав по Парижі і по околиці, підслушував, і записував уривки розмов, шкiцував види, нотував настрої й враження, а ще більше дивився й думав. Та зате коли найшов на нього творчий настрій, він працював по 18 годин денно, день і ніч не виходив зі свого кабінету, руйнував своє здоров'я, поки новий твір цілком не вилився в його душі.

Пізнання цієї важкої ролі несвідомого, а властиво „нижньої свідомості” в поетичній творчості є вельми важне не тільки для психолога, але також для літературного критика. Психолог на підставі цього факту мусить поетичну вдачу признати окремим психічним типом. Нам байдуже, чи він разом з Льюмброзом назве цей тип хоробливим, чи за давньою термінологією геніяльним; для науки важне пізнання його основної прикмети: е р у п т и в н о с т и його нижньої свідомості, т. є її здібности — час від часу

піднімати цілі комплекси давно погребаних вражень і споминів, покомбінованих, не раз також несвідомо, одні з одними, на денне світло нижньої свідомости. А літературний критик власне в тій перевазі несвідомого при творчій процесі має певний критерій до оцінки, за якими творами стоїть правдивий поетичний талант, правдиве „відхнення”, а де є холодне, розумове, свідоме складання, гола техніка, дилетантизм. Відсуваючи на бік твори дилетантів, котрі, зрештою, не раз можуть бути і гарні, і цінні чи то для психолога, чи для соціолога, чи для політика, критик тільки на творах правдивих, вроджених поетів буде студіювати секрети їх творчости, бо тільки тут ця творчість являється елементарною силою головно з огляду на зміст і композицію. Певна річ, зміст і композиція поетичного твору, його, так сказати, скелет в значній мірі мусять бути ділом розуму, обдумані, розважені й розмірені, і де цього нема, там і найгеніальніше виконання деталей не з холодною силою розумового обміркування показується у найбільших велетнів людського слова, таких, як Гомер, Софокл, Данте, Шекспір, Гете і небагато інших.

2. Закони асоціації ідей і поетична творчість

Духова діяльність людська полягає на двох прикметах психічного устрою: на можливості репродукції вражень, які колись безпосередньо торкали наші змисли і тепер являються тільки психічними копіями, ідеями, і на другій прикметі того устрою, що одна така репродукована ідея викликає за собою іншу, цілі ряди інших ідей, ті знов, коли на них буде звернена особлива увага, викликають дальші ряди ідей і так без кінця. Чим ясніше і докладніше репродукуються ідеї в людській душі, тим ясніше її мислення; чим більші і різnorodніші ряди ідей постають за даним імпульсом, тим багатше духове життя. Ясність і прецизія репродукованих ідей — це перша основа наукової здібности; багатство і різnorodність їх — головна прикмета поетичної фантазії.

Нема сумніву, що спосіб, як в'яжуться одні з одними ідеї репродуковані в певнім поетичнім творі, надає тому творові головну частину його колориту. От тим до дослід над асоціацією ідей у поста може нам докинути дуже важний причинок до його характеристики.

Чи можна говорити про якусь спеціальну поетичну асоціацію ідей? Признатися, я досі не стрічав у жадній естетиці спеціального досліду на цю тему, навіть не тямлю, чи котрий естет сформулював це питання. А тим часом мені здається, що це питання вельми важне і вдячне, а в його розв'язці лежить ключ до зрозуміння маси індивідуальних прикмет різних поетів, різних шкіл і стилів поетичних, про котрі досі наговорено так багато шумних та неясних фраз.

Поперед усього до речі буде пригадати ті загальні закони асоціації ідей, які вислідила сучасна психологія, а потім поглянемо, чи й наскільки поети держаться тих законів, чи може вибігають поза їх межі. Вундт (*Physiologische Psychologie*, I, Augs. 788) бачить тільки два такі закони, а то 1. закон подібності (в найширшій значенню цього слова) і 2. закон привички. Всяка ідея, що постає в нашій душі, може викликати за собою іншу ідею і то або подібну чимнебудь до неї, або таку, яку ми привикли зв'язувати з нею, чи то задля місцевої суміжності, чи задля часової близькості або періодичності. І так, ми говоримо про „верби головаті” тому, що обрубаний періодично верх верби нагадує голову порослу розчіхраним волоссям; говоримо про криваве полум'я, про річку, що в'ється гадюкою і т. д. І так, ідея блискавки мимовільно викликає в нашій душі ідею грому, ідея фіялки ідею про фіялковий запах, ідея книжки — згадку про школу, бібліотеку або читальню і т. і. Вундт не приймає закону контрасту, а асоціювання суперечних, контрастових ідей виводить або з привички, або з утоми нашої уяви, що знесилившись сполучуванням подібних ідей вкінці улягає протилежному напрямові і зразу перекакує на інший ряд ідей, що і становить контраст з попереднім.

Це обмеження показалося пізнішим психологам занадто тісним і Штайнталь сформулював ось які три закони асоціювання ідей:

1. „Душа повертається легше з непривичного стану до звичайного, як протилежно.

2. „Душа йде легше за ходом дійсного руху, як супроти цього ходу, тобто легше від початку до кінця, як від кінця до початку (напр., від цегли й каміння до будинку легше, як від будинку до цеглини). Дійшовши до цілі, душа заспокоюється і залишається в тім спокою; ідея зняряду попирає її репродукувати той рух, якому має служити той зняряд.

3. „Самостійний предмет трудніше репродукує несамостійний, цілість трудніше репродукує частину, як протилежно.”

Отці Штайнталеві закони прийняв також Вундт і його школа. (гл. M. Tauthold, „*Experimentale Untersuchungen ueber die Associationen der Vorstellungen*, в першій томі Вундтових „*Psychologische Studien*, 222), і ми поспробуємо приложити їх до поетичних творів.

Коли в нашій уяві постане образ пожегу, то мимоволі з цим образом в'яжуться й дальші образи: крик, метушня людей, голос дзвонів, гашення вогню і т. і. Це є звичайна асоціація і наша думка мимоволі завсіди звертається до неї. Щоб уявити собі, що люди серед пожегу танцюють, бенкетують та співають, на це треба надзвичайного напруження нашої уяви, треба праці або поетичної сугестії. Тож коли Шевченко в своїх „Гайдамаках” два

рази малює нам бенкети серед пожарів, у Лисянці й Умані, коли співає, як то

... серед базару

В крові гайдамаки ставили столи,
Дещо запопали, страви нанесли —
І сіли вечерять...

то мусимо сказати, що він іде проти того Штайнталевого закону, тягне нашу уяву від звичайного ряду асоціацій до незвичайного.

Подібних прикладів маємо у Шевченка і загалом в поезії багато. І так, ідея неділі викликає в нашій душі образи спокою, тиші, молитви, святочно прибраних людей; у Шевченка не те:

У неділю не гуляла,
На шовк заробляла
Та хустину вишивала.

До таких силоміць зчіплених асоціацій у Шевченка треба залічити чимало його улюблених зворотів, як ось: „недоля жартує”, „пекло сміється”, „ніч стрепенулась”, „лихо сміється”, „закрий серце очі”, „лихо танцювало”, „журба в шинку мед-горілку поставцем кружала”, „шляхта кров'ю упилася” і т. д. Це очевидно не випадкове явище; поет навмисне завдає труднощі нашій уяві, щоб розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, ту саму непевність і тривогу, яка змальована в його віршах. Пориваючи нашу уяву від звичайних до незвичайних асоціацій він осягає із наймогутніших способів поетичного малювання — контраст. Що чинить маляр кладучи на малюнку близько одну коло одної плями різних кольорів, що стоять далеко один від одного в скалі барв, те саме осягає поет, шарпаючи у відповіднім місці нашу уяву від звичайного асоціаційного ряду до незвичайного або просто протилежного. Це діється особливо в тих творах, де темою є мішані чуття, драматичні ситуації, сильні людські афекти та пристрасті. Зовсім інакше в малюнках ідилічних, спокійних, несконплікованих ситуацій, однородних — все одно, веселих чи сумних настроїв. Тут поет несвідомо держиться Штайнталевого правила, тобто добирає таких асоціацій, які б заспокоювали, заколисували уяву, а радше — дає вираз тільки тим асоціаціям, що самі, без ніякого напруження напльовують в його власній успокоєній уяві. Чудовий зразок такого малюнка дав нам Шевченко в своїй вірші „Вечір на Україні”. Весь той вірш, це немов моментальна світлина настрою поетової душі, викликаного образом тихого, весняного українського вечора:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугаторі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Як бачимо, поет без ніякої особливої прикраси, простими, майже прозаїчними словами малює образ за образом; та придившись ближче, бачимо також, що ті слова передають власне найлегші асоціації ідей, так що наша уява пливе від одного образу до другого, легко, мов той птах, що граціозними закрутами без маху крил пливе в повітрі все нижче й нижче. В тій легкості й натуральності асоціювання ідей лежить увесь секрет поетичної принади цього вірша.

Друге Штайталеве правило дуже широке. В ньому міститься той звисний факт, що нам зовсім легко проговорити „Отче наш” від початку до кінця, але дуже трудно від кінця до початку. На цьому правилі полягають усякі мнемотехнічні штуки, напр., подавання граматичних виїмків, уложених у вірші (panis, piscis, crinis, finis і т. д.). Та на ньому полягає й те, що називаємо поетичною градацією. Поет веде нас натуральним шляхом асоціації ідей від частини до цілоти, цю цілість показує знов як часть більшої цілоти й так піднімає нас, неначе по ступенях щораз вище, щоби показати нашій уяві широкий кругозір. Оце й є секрет сильного впливу, який роблять на нас початкові вірші Шевченкового Заповіту:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі —
Серед степу широкого,
На Україні милій.

Вже слово „поховайте” будить в нашій уяві образ гробу; одним замахом поет показує нам цей гріб як частину більшої цілоти — високої могили; знов один замах, і ця могила являється одною точкою в більшій цілості — безмежнім степу; ще один крок, і перед нашим духовим оком уся Україна, огріта великою любов'ю поета.

Прикладів такої градації дуже багато у Шевченка і у всіх поетів і я не буду їх тут нагромаджувати. Зате я вкажу приклади іншої градації, доконаної на підставі цього самого правила, тільки в зовсім противнім порядку. Часто, щоби досягнути надзвичайний ефект, збудити напруження нашої уваги, поет поступає противно, веде нас від цілоти до часті, відси до ще меншої часті і так далі, аж до якоїсь дрібної точки, в котрій власне, чи природно чи тільки переносно, лежить уся вага його твору. Є це так названий з-французька пуант (pointe), так сказати вістря, яким кінчиться твір. Вживання й надуживання цього ефекту характеризує звичайно поезію в добі переситу і перерафіновання, та було б несправедливо заборонювати поетам взагалі цього риторичного способу. Ми стрічаємо його в народних піснях, хоч рідко, стрічаємо і у нашого Шевченка, котрому певно ніхто не кине нагірки за пустими риторичними ефектами. Наведу тут тільки

один приклад цього рода із Шевченкової поезії, з вірша „Хустина” (Кобзар I, 179-180):

Іде військо, іде друге,
А за третім стиха
.
Везуть труну мальовану
Китайкою криту,
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січи,
За ним ідуть осаули
Та плачуть ідучи.
Несуть пани осаули
Козацькую зброю:
Литий панцер порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали,
А на збруї козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного —
Розбиті копита,
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

Будова цього опису напрочуд майстерна. Зразу широчезний горизонт — аж три війська; за третім жалібний похід, труна, полковник, осаули; наша увага звужується, та разом з тим загострюється, ми добачуємо чимраз менші деталі, яких не бачили вперед, обіймаючи оком велику масу. Осаули несуть зброю; ми бачимо на панцері сліди рубання, на всій збруї засохлу кров; серед того походу йде кінь без їздця; ми бачимо на ньому порожнє сідло, а на тім сідлі хустину, дрібнесеньку річ та рівночасно таку, в котру поет чарами свого слова вложив усю трагіку цього козака, що лежить у домовині, і ще одної живої людини — дівчини, що вишивала цю хустину, що надіялася бачити в ній символ свого щастя, символ шлюбу з любим козаком, а тепер бачить символи слави козацької — смерті в обороні рідного краю.

Тим самим правилом виясняється й та легкість, з якою наша увага від частин іде до цілоти. Ось напр. у чудових віршах Шевченка:

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дар'ю
Байдару і баркас чималий.

Можна сказати, що поет зовсім несвідомо, тільки завдяки своєму поетичному чуттю зумів змалювати тут момент, коли корабель рушає з місця, даючи нам оцю зовсім натуральну градацію образів: команда на кораблі (готово!), розпущений парус, сині хвилі і вкінці байдара та причеплений до неї баркас.

Третє Штайнталеве правило є властиво тільки інший вислів другого. Згадавши клепку, ми в уяві знехотя доходимо до образу бочки, та згадавши бочку, нам не так легко згадати одну її складову частину. Та поет дуже часто й тут вибирає власне труднішу дорогу, щоб добратися до нашого серця. Він перед нашими очима розбирає цілість на її частини, як це бачимо напр. у Шевченковій „Чумі”.

Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою Божою умиті
Віліють. Весело землі,
Цвіте, красується цвітами,
Садами, темними лугами.

Цей спосіб представлення можна б назвати а н а л і т и ч н и м і він буває в поезії дуже рідко.

Зводячи докупи те, що ми сказали про асоціацію ідей і її закони, можемо сказати, що поети — розуміється, несвідомо, користуються тими законами на оба боки: вони з однаковим уподобанням раз ведуть нашу уяву туди, де відбувається найлегша асоціація, а інший раз туди, де вона трудніша. Обі дороги однаково добрі, хоч для різних цілей.

3. Поетична фантазія

В 1884 р. Леметр розбираючи повість Золя “L’Oeuvre” висказав знехотя дуже цікаву думку: повісті цього майстра „натуралізму” роблять на нього враження кошмара, сонного привида. Леметр думав мабуть, що таким осудом на смерть розбив Золівський натуралізм, а тим часом він знехотя дав свідцтво одній правді, що Золя попри всі свої натуралістичні доктрини й дивацтва є таки поет і хоча доктрина зробила його, як каже Леметр, „невольником одної епохи, одної сім’ї, одної породи людей і одної письменницької методи”, то проте він виповнюючи свій плян творить так, що його твір набирає життя і плястики, пориває і зв’язує душу читачеву, опановує її подібно до сонної змори, кошмара.

Порівняння поетичної фантазії з сонними привидами, а в дальшій лінії з галюцинаціями, тобто з привидами на яві, не є пустою забавкою. Це явища одної категорії; творячи свої по-статі поет в значній мірі чинить те саме, що природа викликаючи

в людській нервовій системі сонні візії та галюцинації. Значить, кожна людина у сні або в гарячці є до певної міри поетом; ступюючи психологію сонних візій та галюцинацій ми будемо мати важні причинки до пізнання поетичної фантазії й поетичної творчости.

Я не думаю тут вдаватися в широкі розвідки, а відішлю цікавих до багатой літератури про сни. На сні звернена була пильна увага вже у старих єгиптян, греків та римлян. Їм надавано віще значення, божеське наслання, так само, як і поезії. Снами займалися у греків філософи (Арістотель: *De divinatione*) і лікарі (Гіпократ, Гален). Для вжитку одних і других зладив Артемідор цілу книгу, де зведено і усистемізовано масу снів. (Онейрокрітikon). Новіша психологія займається ними також дуже пильно, почасті з лікарського погляду, при діагнозі хоріб (гл. *Macaris, Du sommeil, des rêves et du somnambulisme dans l'état de maladie, Lyon 1857*). а поперед усього з психологічного, щоб на них слідити істоту і вдачу духових функцій (гл. *Maury, Le sommeil et les rêves, Paris 1878, Volkelt, Die Traumphantasie, R. Vischer, Studien ueber den Traum (Beilage zur Allg. Zeitung 1876, Scherner, Das Leben des Traumes, відповідні уступи у Вундтовій Physiologische Psychologie і Carl du Prel, Psychologie der Lyrik*). Для нас важно тут тільки вказати, в чім сходиться сонна фантазія з поетичною і для цієї цілі ми користуємося названою книжечкою Дю Преля.

Поперед усього: як виникають сонні привиди? Щоб це вяснити, вийдім від звичайних вражень. Як повстають звичайні враження? Так, що зі зверхнього світу доходять до наших змислів певні механічні чи хемічні імпульси (тверді тіла, плини, запахи, тремтіння етеру або електричні рухи) і уділяється нашим нервам. Нерви проводять їх до певних мізкових центрів і в комірках нашої мізкової субстанції повстає образ того центру, з якого вийшов даний імпульс. Та вроджена сила нашого мізку така, що цей образ не уявляється нашій свідомості там, де він справді є, т. є в комірках нашого мізку, а неначе в проєкції у зверхнім світі, там, звідки вийшов імпульс або нам здається, що він вийшов. Це джерело і спосіб нашої змислової перцепції (відбирання вражень зверхнього світу) та заразом джерело наших змислових ілюзій. Перша часть цього процесу, т. є натиск імпульсів на наш організм і доношення їх до мізку відбувається без нашого співуділу, зате друга часть — проєктовання вражень назверх, їх уміщування в зверхньому світі відбувається не без праці вражень щування в зверхньому світі відбувається не без праці нашого розуму, є здобутком довгого досвіду поколінь і кожного особня, хоч звичайно відбувається зовсім несвідомо.

В сні відбувається зовсім аналогічний процес, тільки з одною важною зміною. Ті нерви, що приймають враження зі зверх-

нього світу (периферичні), засипляють, не приймають вражень, а властиво не доносять їх до мізкових центрів, хіба у виїмкових разах, коли ті враження будуть надто сильні. Зате внутрішні, вегетабільне життя організму в сні так само сильне або й ще сильніше, як на яві, і воно викликає тисячні рухи, тони, натиски і зміни в нутрі нашого організму, на які ми на яві звичайно не звертаємо уваги, та котрі тепер, при часовому паралічі нашої уваги і нефункціонуванню периферичних нервів без перешкоди доходять до мізкових центрів. І тут діється чудо. До мізкових центрів доходять, так сказати, телеграфічні звістки про якісь рухи, тони, блиски і т. і. і ці центри на власну руку, не контрольовані периферичними нервами, але на підставі привички витвореної тими нервами, уміщують усі ті телеграфовані звістки у зверхнім світі, а що він моментально задля нефункціонування периферичних нервів не існує для нашого організму, то мізкові центри *самі з власного запасу творять собі той зверхній світ*, т. є викликають нагромаджені в них образи зверхнього світу, відповідні до тих свіжих вражень, які доходять до них. Так напр., молекул крові натисне на слуховий нерв у голові, і що ж діється? До слухового центру в мізку доходить від слухового нерву, так сказати, сліпий алярм. Центр перцепує це як гук і в тій хвилі з-поміж образів, нагромаджених у тім центрі, встає один, чимнебудь схожий з тим гуком, напр. образ гуку пожежного дзвона. Цей образ на підставі закону про асоціацію образів викликає відповідні образи зору, запаху, дотику — і наша сонна фантазія в одній сотній частині секунди сотворила в нашій уяві повний, плястичний образ пожеги — і в тій хвилі сонна людина зривається опанована страхом і кричить крізь сон: „Рятуйте! Горить!”

Вже з цього короткого представлення видно, як багато подібного є між творчістю сонної і творчістю поетичної фантазії. Поперед усього в обох разях процес відбувається несвідомо, „мозок функціонує як чистий продукт природи, а не як джерело суб'єктивної, рефлексивної свідомості” (Дю Прель, *op. cit.* 19). В обох разях наша душа дізнає ілюзії, що витворений несвідомою діяльністю мізку світ образів є щось реальне, зверхнє, лежить поза нашим я. В обох разях результат дуже подібний — наглядний, плястичні образи. Як знаємо, сонні привиди відзначаються такою незрівняною плястикою, таким ярким кольоритом, яких в дійсності звичайно не зазнаємо, або зазнаємо в незвичайно подразненім стані, в гарячці, в галюцинаціях.

Сон є, як це видно з попереднього, „пробою нашого мізку — вияснити якесь донесене йому враження”. От тим то більша часть наших снів має, так сказати, аналітичний характер. У мене в нозі є терен, у сні почуваю біль, і мені сниться, що мене кусає гадюка або пес. Із подушки вилізло перо і скобоче мене по шиї. *Те, що на ділі є один момент або якийсь стан, сонна фантазія уяв-*

ляє як рух, як цілий драматизний процес. Але те самісіньке чинить і поет. Стан чуми в селі поетична фантазія малює цілим рядом плястичних образів:

Чума з лопатою ходила
І гробовища рила-рила
Та трупом-трупом начиняла
І „со святими” не співала.
Чи городом, чи то селом
Мете собі, як помелом.

Подивляти тут треба не тільки плястику поодиноких образів, але їх велике багатство і різnorodність: чума являється і як грабар з лопатою, і як дяк, що йде за похороном не співаючи, і як хазяйка, що змітає помелом зерно — зовсім так, як у сні одно й те саме враження, коли воно тривке і інтенсивне, викликає за чергою різні образи, що нечутно переливаються один в один. Я в сні дістаю биття серця і в тій секунді сонна фантазія докомпоновує мені його причини: мене гонить медвідь, я тікаю, наспакую на глибокий яр і стрімголов паду в безодню.

Сонна фантазія є не тільки репродуктивна, але й творча: вона потрапить уявити нам такі образи, такі сцени й ситуації, яких ми в житті ніколи не бачили й не зазнавали. Вона потрапить скомбінувати все те з величезного запасу наших вражень та ідей, послуговуючися збільшеною в сні легкістю в асоціюванню ідей. Для сонної фантазії стоять отвором усі таємні скритки та схованки нашої нижньої свідомости, всі скарби наших давніх, набутих і затертих вражень від найдавніших літ, усе те, що наша свідомість на яві хіба з трудом може вигребти в пам'яті, або може й зовсім не вигребти. І над усім тим скарбом сонна фантазія панує безгранично, всевладно. Легкість асоціювання тих образів у сні — величезна, власне задля браку контролю з боку свідомости й рефлексії. *В тім панованню над сферою нашої нижньої свідомости і в тій легкості комбінування лежить увесь секрет сили й багатства нашої сонної фантазії, та тут же лежить також увесь секрет сили й багатства поетичної фантазії.* Ми вже вказували в попереднім розділі, як часто поет іде буцім то проти правил звичайної асоціації ідей, з якою легкістю він зводить до купи, комбінує такі образи, які в звичайній уяві тільки з трудом можна звести до купи і як при помочі таких далеких асоціацій поет викликає в нашій душі власне такі враження, які бажав викликати, змушує нас до певної міри переживати те, що зачарувала перед нами його фантазія в словах.

Крім тих снів, котрих основою є безпосереднє, внутрішнє чи зверхнє подразнення нервів і котрі я назвав би аналітичними, є ще інша категорія снів. Звісно, що наше духове життя в границях свідомости складається з двох категорій явищ: 1) враження

— образи і їх комбінації — думання і 2) афекти — чуття — при-страсті. Отже, коли аналітичні сні відповідають більше-менше першій категорії, а власне її двом нижчим ступеням, то другій категорії відповідають сні, котрі можна назвати символіч-ними. Те, що на яві ми називаємо абстракційними словами, бачимо не раз у сні в якимсь одним конкретнім образі, взятім ін-коли зо сфери дуже далекої від даного предмету. І так закоха-ному дуже часто сняться барвисті, пахучі квітки; людині у ве-селім, погіднім настрою духа сняться, що він купається в чистій воді; в молодості, коли фізичні й духові сили доходять до пов-ні розвою, нам часто сняться, що літаємо в повітрі, або переска-куємо широкі рови чи навіть доми; людині, що боїться напасти ворогів, або дізнав такої напасти, сняться, що його кусають пси; чоловікові, що дізнався про якусь страшну, несподівану новину, сняться, що паде в пропасть і т. ін. Ця символіка сонних приви-дів здавен-давна звертала на себе увагу людей і була головною основою ворожби із снів (онейромантія) і приписування снам віщого, пророцького значення. Цікаво, що та сама здатність до символізованя є також одною з характерних прикмет поетичної фантазії.

Поетична так само, як і сонна фантазія, не любить абстрак-тів і загальників та залюбки транспонує їх на мову конкретних образів. Шекспір називає смерть „старим дзвонарем” або „лисим паламарем”; Ленав символізує минувшість ось у яких картинах:

Friedhof der entschlafnen Tage,
Schweigende Vergangenheit:
Du begräebst des Herzens Klage,
Ach, und seine Seligkeit!

Особливо багатою символікою визначається поезія Шевчен-ка. У нього жаль висловлюється картиною: „серце плаче та бо-лить”, смерть являється в образі косаря, що то:

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси, кладе — гори,
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде.

Його думи, то „сизі голуб'ята, що прилітають із-за Дніпра у степ погуляти”, проблиск радості по довгих днях смутку він малює ось як:

І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим
І зоря, молодість його,
Витає весело над ним. (II, 14)

Моральний упадок людини він малює такими словами:

Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою, колись святу, душу.

Мовчанку своїх знайомих в часі його заслання характеризує вельми плястично:

А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене. (II,15).

Таких символічних образів багато, майже в кожному творі нашого Кобзаря; їх багатство, натуральність і плястика — це найліпше свідоцтво його великого поетичного таланту. Читаючи їх ми бачимо наглядно, що він не підшукував їх, не мучився komponуючи їх, що вони самі плили йому під перо, бо його поетична фантазія, так само, як сонна фантазія кожної людини, була самовладною панею величезного скарбу вражень та ідей, нагромадженого в долішній свідомості поетовій, що вона так просто й без труду промовляла конкретними образами, як звичайна людина абстрактними та логічними висновками.

Друковано в Літературно-Науковому Вістнику у Львові 1898.

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

(В скорогенні)

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими, стрімкими скалами, увінчаних ледівцями, мов гладкими скляними стінами, то мимоволі в нашій душі зринає жах і гомонить думка: „Там вийти! Стати на онтій ледяній іглі — ні це неможливо!”

Коли європейці почали на руїнах давньої Ніни віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри покриті клиновими написами, і побачили, що це написи уложені незвісними їм характеристиками, по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне?) і на незвісній, давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах вирішили, що відчитання цього письма річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі 20 мільйонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 тисяч миль, то він, коли схоче бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає:

„А хіба ви були на сонці? Хіба ви їздили на світлянім промені? То не можливе, щоб ви могли це знати!”

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи елеати рядом субтельних розумувань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тьєр доказував неможливість руху парової машини...

А проте досвід показав і показує щоденно, що всі ті неможливості — фальшиві, фікційні, виплоти чи то старої на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та недосконалості наших змислів, доки їх не окреслює критичний розум, опертий на детальним вивченню і порівнянню фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової, то не що інше, як поступневе, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки й думки відскакували, як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть згідно легким до виконання. У світі передових борців нашого часу можна навпаки завважити деколи певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислі-

дженого, неясного і загадкового досі для нас, це не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний і невіижджений досі степ, який жде тільки сміливих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській заповідливості нові, невимовно багаті здобутки. Цим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Раймонд виступив із своїми сімома тезами, з яких кожна починалася категоричним *Ignogabimus*.

Та з другого боку бачимо явища зовсім протилежного характеру.

Пробуйте ви так званому „здоровому хлопському розумові” вияснити, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може дойти жаб і ящірок. Він може буде притакувати вам, може буде й сам сміятися з того, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юрія опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батоном або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко . . .

Для „простого хлопського розуму” являється зовсім можливим те, що гроші закопані в землі горять і підходять чимраз ближче на верх, що вода в ріках опівночі перед Йорданом на хвилю переменяється в вино, що опівночі перед Різдом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упир ходить по смерті і вночі висмоктує людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду і т. д. А проте для інтелігентного чоловіка все те — чисті, очевидні неможливості, про які смішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для „простого хлопського розуму” вони ясні і натуральні.

Значить, простий хлопський розум не може бути ніякими критерієм в питанні про межі можливого й неможливого, так як і загалом у жаднім питанні, що вимагає дрібнішого досліду і ширшої критики. Та це вже звісна людська слабкість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії „простому хлопському розумові не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликаємо цей „простий хлопський розум” як свідка або навіть як суддю. Ми не міркуємо, що цей розум ані не простий, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані не здоровий, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хорих і уломних.

Ці, може трохи банальні уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно велася в наших щоденних газетах про деякі

основні питання нашого національного розвитку. Що значить народне відродження? Які сфери матеріального й духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи може слід товкти об них — руками й головами, і старатися відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдаватися в деталі цієї суперечки між „Дѣлом” і „Молодою Україною” з одного, а черновецькою „Буковиною” з другого боку. Завважу тільки, що хоч би аргументи двох перших не переконали кожного, то проте контр-аргументація „Буковини”, основана на вбогім арсеналі „простого хлопського розуму”, блискуче доказала повну незгожість і недостатність цього арсеналу для вирішування таких широких і скомплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за цю аргументацію наклепати громи на голови бідних публіцистів „Буковини” — вони в простоті духа і по ширості сказали, що знали, — але вважаємо цей випадок доброю наукою для тих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває якраз нехолодне і непрактичне, і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значення тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулися, або наклюнюються в суспільності і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу, впливи) може принести народному життю необчислені шкоди.

Придивімося з чисто методологічного погляду тому питанню, а радше цілому сувоєві тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки від одного становища до другого у прихильників „простого хлопського розуму”. Сьогодні вони виливають своє святе обурення на тих, що підносять важність економічного чинника в народнім життї, важність „жолудкових ідей”, — а завтра глянь! Самі вони проти ідеалу політичної самостійності вичочують як першу гармату — ті самі жолудкові ідеї... „Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здириці. Рятуймо свій бідний народ, підносим його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізування неможливі ідеали”. А післязавтра ті самі люди для потреб хвиливої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі жолудкові ідеї — і нічого собі.

Хоч і як несерйозно ставлять питання ті люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питання таке важне, таке

основне, що і при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Аджеж уся соціяльна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводиться до усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змагання до усунення економічного визиску мусить тим самим бути змаганням до усунення визискувачів, своїх чи чужих, а у випадку даного вибору певно насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несаморитість якоїсь нації, як в останній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійности, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невілля, занидіння, павперизації, культурного застою й упадку. Правда, наші (і ненаші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять цього питання так широко. Усунення всякого визиску — це ж утопія, це неможливість! Головна річ — удержання політичного й соціяльного спокою, при якому без перешкоди могла б функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі в долину. Іншими словами: „Не викликайте вовка з лісу, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Аджеж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятый, сотий, то це значить, забезпечена така то часть нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та часть нації була чимраз більша й більша, і щоб її забезпечення було чимраз ширше й тривкіше”. Розуміється, так ясно ці панове того не кажуть, бо тут занадто виразно видно було б їх клясовий і хатній егоїзм, їх нехть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влітати в руки готове, так як мігичний печений голубець у рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне й то досить широке управління в ряді факторів, що двигают розвій народа; але цей егоїзм не повинен бути густою змарою, що закриває сонце, не повинен бути розтічю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в таким разі він робиться не позиточним фактором, а ворогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціяльна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багатів у центрі, тим більше бідних довкола;

чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас. Соціяльний супокій — це найкраща гарантія для п'явок — висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціяльний супокій не пожадані — цього не треба й доказувати. Що великі соціяльні п'явки, нассавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, це доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братів їх.

Далеко вище від цього егоїстично-матеріялістичного погляду треба поставити той, який пок. Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою „неполітичної культури”. Ця назва не зовсім добре характеризує саму річ, бож само поняття „культури” містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. д.), що неполітична культура, це *contradictio in adiecto*. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більш-менш фразами: „Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносім національну свідомість серед народа, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося”. Для зрозуміння і відповідної оцінки цієї течії треба додати, що вона повстала на ґрунті політично несвобіднім, де участь в активній політиці тим самим означала участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кожному горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напряму не було й не могло бути. Там, де він був, а почасті є досі, він не був якоюсь свідомою програмою назавсіди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправности з другого боку. От тим то критика пок. Драгоманова супроти цього напряму була лише почасті справедлива, наскільки вона вдаряла по загальній апатії і зневірі в успіх української національної справи, що крилися під цим окликом. Бож годі заперечити, що відповідно ведена просвітна, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання українців в активну політику могла б була зчасом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значення, а всі такі, зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чимраз більше життєвих — педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чимраз ширшу арену боротьби. Воюючи з самим поняттям „неполітичної культури” пок. Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба б вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, — не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі з 1876 р. та дивна апатія і знеохота до україн-

ства, що народила й сам оклик „неполітичної культури”. Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі й сам був цьому винен, що голошені ним на початку 70-их років доктрини в дальшій розвитку дали цю консеквенцію. Бож пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періоді було переконання про кінечність міститися українству — і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбницю. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Др-ва в „Правді” 1874-76 рр.). Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в „Переднім слові” до „Громади” він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцінних фольклорних працях раз-у-раз зводив річ на значення і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духових зв’язків між заходом і сходом, між півднем і північчю. Але в його політичних писаннях українці завжди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв’язати українців з росіянами боротьбою із спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо у „Вільній спілці” дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіяльний поділ, котрого недостатність для Австрії він ясно розумів ще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки *pro praeterito*, а *pro futuro*, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока й сильна віра в західно-європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може їм дати поле до повного розвитку. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своїм ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичній полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бож теоріями про басейн рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності.

Варто взагалі звернути увагу на ту характеристичну зміну, яка в кінці XIX в. зайшла в розумінні рушійних сил в історії

людства. Особливо останнє десятиріччя XIX в. можна назвати епохою реакції проти одностороннього марксівського економічного матеріалізму чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації — то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні і політичні форми суспільности, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить людину до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духових потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця — це вплив потреб і ідеалів суспільности. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо і прогресивну і чимраз більшу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Коли ж ідеал — життя індивідуального — треба признати головним рушієм у сфері матеріальної продукції, тим, що попижає людей до відкриттів, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше має значення ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезою всіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рями нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоблительний сантименталізм фантастів, що раді би широкими „вселюдськими” фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів. А покищо треба нам із чеським поетом стояти на цім:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

(Із „Космічних пісень” Яна Неруди).

Усякий ідеал, це синтеза бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і змагань та бажань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. Mit einem Stich ins Unmoegliche, як каже Чемберлен — ось

чим вирізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, це лежить мабуть у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать таки просто під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомости того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціяльні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою „імманентною” силою розвою продукційних відносин, без огляду на це, чи ми схочемо задля цього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра у відьми, в нечисте місце і фєральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріяльних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина.

Літературно-Науковий Вістник Х. Львів, 1900.

МОЛОДА УКРАЇНА

Провідні ідеї й епізоди

З останніх десятиліть ХІХ в.

I

Хочу говорити про розвій українсько-руської літератури в останніх 20 літах ХІХ. віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова і поетична форма і обсяг інтересів — і ще щось далеко більше: розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. Вибираю епоху найближчу нам, пережиту нами — не задля того, що її знаємо найліпше — се не завсіди буває; для доброго зрозуміння потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найближчі річі — але для того, що інтенсивність, ширина і глибокість того розвоєвого руху в тім часі були більші, ніж колибудь перед тим на протягу нашої історії. І ще одно тягне мене заглибитися в дослід тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів.

Щоб зрозуміти те, що сталося в нас за 20 літ ХІХ. віку, гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-их років? Чи маю пригадувати ті сумні факти — такі сумні, що й досі серце стискається при їх згадці, і ще тим сумніші, що тоді, коли вони діялися, майже ніхто у нас не розумів їх значіння? Д. 16. мая 1876. р. заборонено було в Росії друкувати всякі наукові, популярні і перекладані твори по-українськи, заборонено українські театральні вистави, концерти, навіть тексти під ногами. Рівночасно розв'язано Південно-західній відділ географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробився був справжнім центром української наукової праці. Се були важкі удари, яких Україна й досі не може переболіти. Але се була ще тільки мала часть горя. Далеко гірше було те, що в значній частині української суспільности запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національності. Під впливом непереварених соціялістичних теорій одна часть найгарячішої і найздібнішої молодезі доходила

до повної негачії всякої народности, до погляду, що в Елізіюмі
будущого, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю по-
тонуть усякі національні партикуляризми і що загалом розв'я-
зання економічних питань безмірно важніше від усіх інших. „І
що ви пишете та друкете? — згїрдливо говорив мені один із
приїзжих українців. — Усе, що треба було написати, написали
вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!”
В кругах тої української молодезі — та й не лише молодезі —
панувало переконання, що розвій іде до зливання народностей
докупи і що плекання якоїсь національної окремішности то ре-
грес. Розуміється, що заборона українського слова для таких
людей не мала ніякого значення, а дехто навіть готов був бачи-
ти в ній прислугу для російського поступу. Супроти сього не зди-
гуємось і тому фактові, що про сю нечувану заборону з України
до Галичини крім двох голосів — Драгоманова (в „Друзі”) і,
здається, Кониського в „Правді” — ніхто не обізвався ані сло-
вом. Не здивуємось і таким фактам, як передержування цілими
десятками літ у рукописах творів Руданського, Свидницького,
як невидрукування прегарної повісти Мирного і Білика „Хіба
режуть воли, як ясла повні”, повісти, що була вже дозволена цен-
зурою і тільки для того не появилася в Росії, бо нікому не хоті-
лося видати її в законно призначенім реченці. Та і пощо було
видавати? Українська інтелігенція разом із московською готови-
лася йти „в народ” і проповідати по фабриках „хитру механіку”
та ідеали соціальної справедливости — розуміється, московсь-
кою мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичині? В тодішнім москвофіль-
стві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного „чи-
нопочитання”. Що робить правительство, те одиноко розумне,
мудре, пожиточне; всяка критика — се безумство або навіть без-
божність. Я пам'ятаю, як цинічно радувались тоді священики
російській забороні українського слова, як величали мудрість
російського уряду, що одним циркулярем розбив польські й ан-
глійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був гарячий час росій-
сько-турецької війни; англійську інтригу занюхували наші патрі-
оти всюди. Москвофільські світочі такі, як Наумович, не мали
іншого бажання, як видати для хлопів „Требник” у кишенько-
вим форматі. Зрештою, всіх очі були звернені на високу політику;
всі слідили за тим, що діялося на Балканах, у Лондоні, в Бер-
ліні; що діялось у нас вдома — не не обходило нікого. А вдома
йшли страшні річі. Лихва руйнувала нарід, ліцитації сипалися
тисячками, банки розкидали свої павукові сіті, недороди йшли
одні за одними, нужда збільшувалася страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю,
мало освічений, не міг вийти ще з Кулішівського козаколюбства,
обертая в сферах минувшини або язикових питань. Святковано

пам'ять Шевченка, видавано щороку по кілька книжечок „Прогресу“, переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годі. Були се часи, коли Огоновського книжка про „Слово о полку Игоревѣ“ або його ж „Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache“ були одиницями поважнішими книжками, виданими протягом цілого ряду літ. Віддалення інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоритичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні різниці простому народові нічого, держати його навіть у сьому питанню в повнім незнанні. Коли трафилосся кому з русинів виступити перед народом — се бувало дуже рідко, хіба перед виборами, та й то десь коло церкви, на пробостві або в шинку — то дві кардинальні точки були: ми всі русини і повинні держатися купи, і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісареві за його безмірні добродійства і просити у нього ще того й того. Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вияснити народові. До самого 1880-го року вся маса нашого народу жила в поглядах, що найвищу і одну власть в державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить.

Але й се ще не кінець лиха, яке в другій половині 70-их років налягло було важкою змарою на наш національний розвій. Навіть ті дві невеличкі купи інтелігентів, що признавалися до українства в Росії і в Галичині, бачилось, ось-ось розійдуться на завше в різних напрямках, зробляться ворогами, замість союзників. Ми знаємо, що в 60-их роках народній рух серед нашої тодішньої молодезі був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і інших українців, значить, його вихідною точкою були ідеї і погляди вироблені на Україні. На підмогу сьому рухові прийшов одинокий в австрійській Русі сильний і оригінальний талант — Федькович. Але в другій половині 70-их років усі три ті джерела майже висохли. Куліш від часу „Мальованої Гайдамачини“ та „Історії возсоединенія“ з батька і пророка зробився ренегатом; Шевченко через надуживання його поезій до деклямацій та наслідком мертвосколястичних коментаріїв Ом. Огоновського зробився збіркою гарних, а іноді неестетичних фраз, а церковний авторитет, здавалось, готов був ось-ось кинути на нього анатему. А Федькович, самоук, мало освічений, збаламучений і знеохочений, замовк або клеїв доволі фантастичні драми та містичні нісенітниці. А тим часом на Україні рух пішов у таким напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосся ставало на головах. Відти приїздили сюди люди, здібні до високо-абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манірах якісь варвари, що не признавали обов'язкових у Гали-

чині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публічних льокалях; приїжджали дами зо стриženим волоссям, свобідними манірами, дами, що самі заходили до помешкань кавалірів, їхали без ніякої опіки до далекого Цюріху на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а не раз навіть про просту опрятність, хвалилися, що я, мовляв, „ужасно люблю ходити по кабакам”, одним словом, являлися людьми з якогось іншого світа. І від тих людей посипалися на голови галицьких народовців найрізніші запити і жадання. „Чи читали ви се й те й десяте? (Самих письменників модних тоді в Росії, а незвісних у Галичині). І як ви думаете про се й про те й про третє? (Знов таки про справи далекі від привичної для галичан високої політики). Коли ви маєте претенсію бути освіченими людьми, то повинні робити те й се й онте”. Відні галичани не мали ніякої претенсії, але від українців годі було відпекатися. Ішли листи, приїздили делегати. Привчені вибріхуватися, крутити та не додержувати слова, галицькі проводирі запутувалися в зносинах із українцями, запутувалися в грошевих обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджувався чимраз більший запас взаїмного роздразнення, недовір'я; одна група за другою розпльовувалися і розходилися ворогами: насамперед Куліш із Вахнянином і Партицьким, потім Куліш із Подолинським, вкінці Куліш із Барвінським.

В половині 70-их років на перший плян у галицько-українських зносинах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайно живого і рухливого ума, великої науки та при тим із неподатливістю доктринера, він відразу загострив відносини. В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину, він сипнув таку масу нових, в розумінню тодішніх галичан диких теорій, висловив стілько різнородних ідей, подав стілько вірних і натяганих, але з великим талантом подобираних доказів, що „скудоумним” галичанам доводилось або вибріхуватися — а невмолимий противник зараз підхоплював і немилосердно визискував усяку брехню — або мовчати і злоститися. І ми бачимо в тим часі з двох боків формальні заяви, що галичани не хочуть мати нічого спільного з українцями: в „Друзі” у відповіді на другий лист Драгоманова, і в „Правді” у відповіді на його статтю „Опізнаймося”. В Галичині се була пора, коли бачилось, що запанує тип „рутєнця”, себто русина, що знеохочений сварками про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежують Галичину від Росії.

Певна річ, побіда тої течії була б початком смерти українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковині тоді ще неподільно панувало москвофільство і піддержувало горду відрубність інтелігенції від народа; що в угорській Русі москвофіль-

ський „Карпат” рівночасно підпирав урядові мадяризаційні заходи, а в самій Галичині давніша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернулося від русинів, їх репрезентація в соймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879. р., а сам Наумович у скалатському повіті дістав усього на всього один голос. Сею політичною поразкою старого рутенства характерно закінчилося те нещасне десятиліття — може найтяжче, найбільш хаотичне десятиліття в цілій історії нашого національного розвою. Може ніколи не було так грізно поставлене питання: чи жити, чи згинути нашій нації? — як тоді.

II

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кожний крок у ній то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що посторонні можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебувала сю важку добу і піднялася з тодішнього пригноблення; коли ті великі прірви, які досі розтворилися серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією з одного, між Україною і Галичиною з другого боку, таки не пожерли нашої сили і зачали хоч потрохи промощуватися і вирівнюватися, то й се не дісталося нам задармо. В останнім двадцятиліттю XIX-го віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будучину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашій національній життю та рівночасно прочистила повітря, проложила не в одним напрямі стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужність і рутиня, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення.

Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той помітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, „Молодою Україною”. Я бажав би перебрати бодай важніших репрезентантів тої генерації і вияснити їх фізіономії так, як вони представляються мені тепер. Та покищо я хочу прослідити ідейні течії, які проходила та генерація.

Я схарактеризував другу половину 70-их років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятиліття почалося під дуже сумними знаками. На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по-українськи, так то хіба крайні нісенітниця в роді віршів якогось Шибитька. В Галичині одинокий український орган „Правда” впав серед повної байдужности читачів. Львівська народовецька громада відчула

сей упадок і почала думати над способами піднесення народного стягу. Вол. Барвінський доказував konieczність виступити з чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би задля сього пройшлося поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумніший чоловік у народовській партії, Володимир Навроцький, не радив пускатися на бистру воду політики, бачачи небезпеку в малій освіті галицько-руської інтелігенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган „Дѣло”, якого редактором, зразу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового видання, а головню самого Барвінського було витворити політичну партію з давніх українофілів із додатком усіх тих елементів, які досі не симпатизували з українофільством, але не мали охоти признаватися явно до москвофільства. Щоб приєднати до себе ті елементи, він пішов на всякі можливі концесії. Він не тільки покинув фонетику задля етимології, не тільки не важився задля своєї „фонетичної” минувшини дати свою фірму новому видавництву, якого редактором зразу підписувався львівський міщанин і василіянський підсусідок Михайло Коссаk, потім Коссаk з Барвінським до спілки, а нарешті, щось аж по році, сам Барвінський. Він витягав і дальші кансеквенції зі своєї відставки, даної українцям. Заснований ним орган „Дѣло” зробився органом *par excellence* галицьким: місцеві галицькі справи освічувано в місцевім галицькім дусі. Ніщо тут не повинно було вибігати поза обрій звичайного галицькорутенського думання: оборона інтересів духовенства на першім пляні; *treuga Dei* — божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабар Барвінський не допускав ніякої полеміки. Українці дуже рідко забирали тут голос та й загалом часопис був нецікавий для них. Із усього давнішого українофільства Барвінський заховав одну тільки ідею національної відрубности русинів — усі інші імпортовані з Росії чи з заходу ідеали мали в нім явногo або тайногo ворога.

Ще один із давніх гарячих українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з „Дѣлом” Барвінського почала виходити „Зоря” Партицького. І тут бачимо спочатку повний розхід рутенства. Етимологія, в перших нумерах ідуть праці Шараневича, Івана Ем. Левицького, Ільницького. Від усіх творів, друкованих у тій газеті, спочатку віє або мертвеччиною (Марта Борецька, Князь Данило), або ненавистю до всяких „ідей” і бажанням — мати спокій у хаті. Наслідком сього реакційного духа було між іншим також бажання витворити вищу, делікатну, нехлопську літературу у галицьких русинів. І тут перед вела сім'я Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі „найзнаменитші” повісті, як Раймунда „В обороні чести”, Фейлета „Любов убогого молодця” і т. і.; інші, як власне Володимир Барвінський, силкувалися створити повість із життя наших вищих клас. Так

повстав „Скошений цвіт”, де прецікава зрештою тема сфущерована низькосентиментальним і силувано-цвітистим способом представлення і невміння чи небажання сміло малювати дійсні відносини; так повстало „Нещасне кохане”, перша спроба змалювати життя сільського вчителя, але проба чисто карикатурна, врешті „Сонні мари молодого питомця”, де патріотичне много-словія закриває брак дійсної психології і життєвої правди.

Той самий реакційний, тісний і стужлий дух віє всюди по Галичині. Чи візьмемо до рук видання коломийські, чи станіславівську „Денницю”, чи черновецькі публікації — всюди мертвечина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсности. Той реакційний дух від старших уділювався й молодежі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступили тоді на сцену; бачимо його і в оповіданнях Василевича й Костя Бобикевича. Всюди брак гарячого чуття, екзотичність тем, млявість і примітивність літературної техніки. Се й не могло бути інакше, бо ж молодіж училася на словах любити Русь, але за тою голосною любов’ю від таких проводирів, як Барвінський і Партицький, не одержувала нічогосінько, крім хіба ненависти до соціалізму і всяких інших змін. Не диво, що брак вищих духових змагань попихав молодіж до розпусти та гри в карти; тодішнє академічне товариство „Дружній Лихварь”, якийсь час перемінилося було в формальний картяний клуб, де молодіж цілі ночі проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духа серед т. зв. народовської партії в лоні т. зв. староруської партії відбувалася еволюція зовсім у іншим напрямі. Політика, що досі була монополем проводирів тої партії, збанкрутувала. Проводирів побито при виборах і їх амбіція бажала реваншу. Їх очі здавна були звернені на північ, але тепер вони зважуються на рішучий крок. Старорусини починають перемінюватися на рішучих москвофілів. Очищення обряду доходить до проби зірвання унії; експеримент з Гниличками був першою пробою, за якою в разі успіху були б певно пішли інші. У Львові являється старий гофрат Добрянський і працює над заведенням ладу і суцільної організації партії. Наскільки в тій роботі була рука заграничних чинників, се певно довго ще лишиться невиясненим; певне те, що при повній байдужности народовців, при упадку духа серед них, при повнім майже зірванню зв’язків із Україною ся робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодішньої розтічі думок і змагань. На початку 80-их років приїздить до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїздить із хутора і голосить *suī generis* хуторну філософію. „Тепер по містах на Україні все драгоманівщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім українським ду-

хом.” І Куліш зараз поквапився подати нам зразки тої хуторної філософії й поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії. Він мав — чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сього покищо не знаємо — місію заініціювання згоди русинів із поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшині Куліш усього менше здібний був до ролі такого місіонера. Він мав у собі всі дані для того, щоб зробитися пророком, головою секти або генералом, але зовсім не мав здібности педагога, яким до певної міри мусить бути кожний політик і організатор мас. А до того ж він приїхав до Галичини мов місіонар до краю ботокудів, не знаючи ні мови, ні звичаїв, ні настроїв місцевих. Тобто, мову в буквальнім значенню він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думання і міркування був так відмінний від того, до чого привикли галичани, що справді можна було твердити: ті люди розмовляють з Кулішем, але ані вони не розуміють його, ані він їх. І далі: Куліш думав погодити русинів з поляками, і вибрав до сього найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що поляки власне готувалися при помочі „змартвих-встанців” під кермою Калінки довершити діла, яке при кінці XVI. в. не вдалось Потієві й Рагозі, а при кінці XVII. в. Шумлянському, тобто за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її католицьким духом скріпити зв'язок русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в соймі: на інтернат „змартвих-встанців” Сойм ухвалив давати річно по 10.000 р., і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із русинами, без вагання вибрав війну. В хвилі, коли Куліш друкував у Львові свою злопам'ятну „Крашанку”, в Римі виготовлявся декрет, яким одинокий руський духовний закон василіянський віддавано під заряд єзуїтів для переведення його реформи. Чоловік хоч дрібку тьмучий у галицько-русських і загально-українських справах мусів би був радити русинам способи оборони, способи підвигнення з важкого пригноблення по сей і по той бік Збруча. Але Куліш давно жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя й інтересів рідного народа, на який він умів дивитися тільки крізь окуляри односторонно дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. „Народе без пуття, без чести і поваги” — так обертався він до того народа, рекомендуючи йому європейську культуру як антидот до гидкого гайдамацтва, що буцім то було змістом усієї його дотеперішньої історії. А практично взявши, та європейська культура в Галичині мала насадитися в такій формі, щоб русини признали знов своїми натуральними панами вників колишніх „культурників”, Саліг, Жолкевських та Чарторийських, а ті пани за се мали стати на чолі нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видаватися нам

така думка, а проте не підлягає ніякому сумнівові, що вона була у Куліша і у тих, що пертракували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далі, виринала ще кілька разів у різних формах серед певних польських сфер і остаточно сплodiла факт — один із найсумніших фактів в історії нашого національного розвою — т. зв. нову еру.

Куліш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але очевидно не силкувався дійти з ними до порозуміння, хоча думки подібні до його думок були і в декого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до д-ра Червінського, опублікований сим останнім із пропусками в „Gazecie Narodowej”, не без причини назвав Драгоманов „забіганням у табір історичної Польщі”. Спеціально шляхті польській, оселеній на Руси, готов був Барвінський робити значні соціальні концесії, щоб привести її до руської національності; се я знаю з уст пок. кн. Романа Чарторийського, з яким Барвінський у тій справі провадив переписку. Та проте Куліш не зійшовся з Барвінським — очевидно з особистих причин. Натомість його довір'я здобув собі чоловік належний душею більше до москвофільської, ніж української партії, згаданий уже Ів. Ем. Левицький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем угової газети „Хутір”, був найближчим свідком переговорів ведених між Кулішем і деякими польськими панамі, і розуміється, швидко потім, коли всі ті плани розбилися, поспішився продати свої відомості і Кулішеві рукописи — редакції „Варшавського Дневника”. Ся остання проба політичної акції, ведена безтямно, не переконала Куліша, що він помилявся, а тільки відібрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того агресивне, нетолерантне та підзорливе становище поляків у Галичині проти русинів! У Львові зв'язуються польські товариства і консорції з виразною метою польонізувати русинів, уживаючи для сього наразі навіть руської мови. В Коломиї виходить з такою метою „Świtło”, руський часопис латинськими літерами. Латинське духовенство, а опеціально езуїти устроюють у східній Галичині духовні місії серед русинів і ніби для охорони народу від схизми силкуються перетягати його до латинства і до польської народности. Польська преса устами одного з найвидніших своїх публіцистів проголошує супроти русинів девізу: —

„Pal go w łeb maczuga, niech się nie męczy długo!”

Той самий публіцист, Генрик Ясенський із Раштовець, признаєся прилюдно: —

”Gdybym był prokuratorem, tobym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine.”

І се був ліберал! Консерватист Созанський підчас процесу соціялістів і Ян Лям, ліберальний публіцист польський підчас про-

цесу Ольги Грабар — оба радили судові вішати обвинувачених русинів, не дожидаючи, чи покажуться вони справді винуватими.

І органи правительства не могли охоронитися від впливу польської публічної opinii, особливо коли їм довелося мати діло з явищами новими, досі нечуваними на галицькій Русі. Пригадаймо ті сотки ревізій, відбухих по цілій Галичині з нагоди перших соціалістичних процесів, а потім із нагоди москвофільського процесу. Пригадаймо ті переслідування, які терпіли руські селяни, що засновували перші читальні, ті тягання до урядів політичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забирання і конфіскування найневинніших брошур, розв'язування читалень і арештовання та транспорту в кайданах їх основателів! Навіть руські консисторії не оперлися впливові того польського духа; покійний Малиновський писав і собі ж куренди проти народних читалень, поручаючи священикам допускати до їх існування тільки там, де можуть мати цілковиту певність, що читальня буде абсолютно підлягати їх волі; коли ні, то ліпше, щоб читальні в селі не було, ніж має вона зробитися розсадником якихбудь ворожих релігії й державі ідей.

Отсе було те поле, на яким приходилося ставити перші кроки тій „Молодій Україні”, про яку я згадав вище. Не диво, що ті перші кроки несмілі й непевні. Діячі нового покоління не вискочили в повнім оружжі на сцену, мов Атена з Зевесової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільности, і мусіли також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільности. Згадані тут некорисні обставини й події різно впливали на сих діячів; не треба думати, що обставини виключно спиняли їх; навпаки, дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, гострі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крик.

III

Як для лікаря нема нічого приємнішого понад слідження, як хорий звільна приходить до здоров'я, як у нього вертається органічне тепло, обіг крові наближається до правильної норми, по-являється апетит, вертається блиск очей і здорова краска на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажання руху, — так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно двигается до нормального життя. В останніх 20 літах XIX. віку ми пережили такий процес. Може він діждеться свого історика більш об'єктивного і з ширшим по-

глядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, мемуариста і так, як вони представляються мені тепер, по 20 літах, коли многе, тоді неясне, прояснилося, многе, що тоді збуджувало пристрасті, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тоді вважалося метою, тепер являється тільки милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригноблення має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернутися і проявити себе, — так було і з представленою вище добою нашого національного застою та розбиття. Ініціаторами нового руху були, почасти проти власної волі, потрохи навіть діячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки й публіцистики, але винесли українське слово на широку європейську арену, і присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці в українській мові, дали українській літературі ряд книжок високої стійности, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухуватися аргументам та бажанням українців. Ся перша українська еміграція в Європу відограла немаловажну роллю в розвою вільнолюбних ідей у всій Росії; особливо писання М. Драгоманова мали в своїм часі велику вагу і не stratили ще й досі великої вартости. Та для нас українців більше значення від його програмових та політичних праць мали його критичні статті, його звістки, подавані про наше письменство в заграничній літературі, його чисто наукові історичні, історично-літературні та фольклорні праці. Майже кожна з тих праць кидала нове світло на нашу минувшину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, і розуміти й поважати їх. Уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піддвиження рідного народу. Та що було характерне у нього і що лютило його противників, се його тверезий, ясний, грохи скептичний ум, ворог усякої фальшивости і неутральности, се той його погляд звернений усе на суще, основне і практичне. Зарівно галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика, підмішана німецькою сентиментальністю і Кулішівським бомбастом, як і українцям, привиклим годуватися широкими „общелюдськими” фразами та загальниками, нахапанями з російських журналів, той скептицизм Драгоманова, його гризкий гумор і його многосторонне, солідне знання аж надто часто бували невідгідні. Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різкім та невмолимім полемісті добачити гарячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю. Він

був немов той вогонь: хто наближався до нього необережно, мусів попектись, і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього.

Драгоманов не був самотнім українським емігрантом у серці Європи. Обік нього працювали довше або коротше ще деякі; назву з них лише Сергія Подолинського, автора двох цінних книжок „Життя й здоров'я людей на Україні” та „Ремесла і хвабрики на Україні”, і кількох наукових праць, друкованих по-німецьки і по-французьки, а також Хведора Вовка, що був співробітником женевської „Громади”, пізніше написав ряд цінних статей про українських козаків у Добруджі та про болгарів, а тепер живучи в Парижі, належить до видних співробітників різних археологічних і фольклорних видань, написав найліпшу досі студію про слов'янські весільні обряди й пісні з особливою увагою про українські, і радагує „Етнольоґічні матеріали”, видавані Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові.

Правда, ся еміґрація, хоч невеличка, але зложена з людей виїмково здібних, не мала такого значення для розвою України, якого можна було надіятися і яке свого часу мала прим. еміґрація Герцена або навіть Бакуніна та Огарьова. Українська нація не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Європі свою амбасаду. Еміґранти не знаходили в ріднім краю ані такої масової симпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіху їх діла. Навпаки, обставини зложилися так, що майже від перших кроків еміґрантів за границею їх дороги розходилися з тою дорогою, куди йшла світліша часть їх товаришів у краю. Розпочавши свою еміґраційну публіцистику у Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдуманно переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і у Відні, Драгоманов у Швейцарії робиться соціалістом-анархістом і силкується на тім соціалістичнім анархізмі покласти підвалину нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні, ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були попросту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміґрація сама собі підривала коріння, ідеї, висловлювані в „Громаді”, були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб якабудь більша група чи громада могла запалитися до них. „Громада” виходила неправильно і залягала на складі в Женеві. Правительства не тільки в Росії, але і в Австрії, користаючи з радикально-анархістичних термінів, заборонювали видання, конфіскували книжки з пошти; пересилка задля об'єму книжок була непрактична, майже неможлива, і по кількох томах видання упало, і кружок еміґрантів розбився.

Тим часом у Галичині відбувалася цікава еволюція — правда, наразі в невеликім кружку молодечі. Почасти через Київ, а

почасти з Відня, а то й безпосередно з Цюріха, Лондону й інших центрів прогресивного руху доходили сюди імпульси нового життя. Гаряча проповідь Драгоманова, ведена крім друкованого слова при допомозі оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у політичній життю, на неуцтво і поверховість світочів і проводирів галицької Руси; як із найтяжчим ворогом, воював із привичним у нас крутієм, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопався в їх душі до живого й болючого. Його статті й листи, то були для значного числа галичан мов удари батога; вони текли й боліли, часто трапляли невинуватих, бували несправедливі, але завжди змушували до думання, до входження в глиб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях сей метод був чудово відповідний власне до розбурхання грубошкірої, лінивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму галицько-руської молоді. Такий погляд зовсім несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими галичанами, яку досі опубліковано; се ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статтях до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсіди заявляючи, що він не почував себе компетентним входити в деталі. Навпаки, він не раз остерігав молодших, гарячих соціалістів не надто діймати віри соціал-демократичним конструкціям будучини, бачачи в них значну пайку жидівської зарозумілості. Отже не соціалістичні теорії вчинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної частки нашої суспільности, а власне його пропаганда, що так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирости, простоти й постійности в сповнюванню принятих на себе обов'язків, явного й рішучого висловлювання своїх переконань і поступування згідно з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи — то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справі загально-людської освіти, болюче захоплені драгоманівським поглядом про обов'язки інтелігентного чоловіка супроти маси робучого народа, деякі молоді галичани кинулися до праці. Вони хапали, відки могли, матеріал, щоб виробити собі, як мога, суцільний світогляд, читали, сперечалися, сварилися і знов сходилися. Нараз на голови тих людей спадають один за одним політичні процеси, де їх охрищують офіційно назвою соціалістів

і як таких засуджують при помочі юридичних кручків і непорозумінь, яким нині годі підібрати відповідну назву. Тільки в часі процесу і по процесі дехто з тих людей знайомиться докладніше з соціалістичними теоріями. Наслідком процесів викинені, фактично виєліміновані в руської суспільности, переляканої нечуваною появою „соціалістів” на галицько-руським ґрунті, вони з легкодушністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більше до страчення, кидають гарячий визов в очі суспільности. Таким визовом було розпочате 1878 року видання „Громадського Друга”. Майже кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних нотаток на окладинках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки досі у нас нечувані, еретичні, беззаконні. Поліція старалася охоронити руську суспільність перед цим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожен книжку журналу за значну часть поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскати, а вкінці виточив суб’єктивний процес видавцеві і за одну оповістку, яку би нині можна видрукувати спокійно без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на шість місяців тюрми. Чуючи себе не в силі після недавнього процесу видержати ще й тюремне заключення, редактор виїхав до Женеві і видання, вже й без того зруйноване конфіскастами, упало.

Але рух, викликаний процесами і тим невдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників „Громадського Друга” в спілці з ґуртом молодезі взялися продовжати розпочате діло в іншій формі. Публіковано невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувано питання досі непривичні, а то й страшні галичанам: дарвінізм, свобідна критика, авторитет у вихованню і т. і. Рівночасно один із старшої генерації, д. Романчук, розпочав видавництво популярної газети „Батьківщина”. Хоча видавець належав до найвидатніших старших українофілів, але в його газеті українофільського в старім смаку не було майже нічого. Правопис етимологічний, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про „славну минувшину” і „народні святощі” майже ані слова; натомість тверезе, просте слово до селян про їх насувні справи, про те, що діється довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не боялася сказати й гострішого (наскільки се тоді можна було) слова осуду на тих, хто робив кривду народові, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі,— все те робило „Батьківщину” перших років появою незвичайно цікавою й симпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив її, цікавіше те, що в Галичині дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богожульних дописів „Громадського Друга”, хоча редактор не був ані соціалістом, ані радикалом, а тільки попрабував чесно і щиро робити

своє діло — говорити народові те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіазм, який будили номери „Батьківщини” по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої „Науки” наші селяни не чули такого простого, ясного і симпатією навіяного слова; а про політичні та громадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що „Батьківщина” робила всюди велике вражіння; її дожидали люди цілими гуртами геть за селом, визираючи післанця, що мав принести номер із пошти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад, забувала про їду й недільних відпочинок. Її слово було святе; кожна громада, де було хоч кілька людей живішої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в „Батьківщині” свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у „Батьківщині”, і то звісток майже виключно писаних селянами, там люди ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. Зерна духового життя, політичної і національної свідомости, кинені „Батьківщиною” під наші вбогі сільські стріхи, треба вважати одним із найцінніших здобутків нашого відродження. Вони принесли вже й не перестають досі приносити свої плоди.

Ще один важний факт стався в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лінію на вступі в нову фазу нашого народного життя. Це було перше всенародне віче, скликане В. Барвінським до Львова восени 1880 р., в соті роковини вступлення на престол цісаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликання цього віча була рутенська і далека від насущних інтересів нашого народу. Так само рутенське було переведення самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всі випрацьовані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писання: водяний і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок. Над рефератами дискусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тільки тоді, пізно вечором, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно більше втомлені, ніж порушені рефератами, оберталися в сфері фразеології. Взагалі віче замітне було хіба значним числом учасників селян як доказ, що селянство цікавиться громадськими й політичними справами і бажає вчитися й розуміти їх. Що віче, зрештою, не зробило враження в ширших кругах, доказує тиша, яка знов потім запанувала на провінції аж до 1883. р., коли вже по смерті В. Барвінського, було устроєне друге віче — вже зовсім з іншими думками, з іншим духом.

Тим часом від молодезі — тої, що працювала при „Громадським Друзі” і Дрібній Бібліотеці”, — вийшов новий почин, нав’язати зносини з Україною, майже вповні зірвані В. Барвінським і не піддержувані ані „Дѣлом”, ані „Батьківщиною”, ані „Зорею”.

Се пробував учинити „Сьвіт”. Дуже цікаво порівняти його фізіономію з „Громадським Другом”. Зміст „Сьвіта” був більше соціалістичний, ніж зміст „Громадського Друга”, але тон був уміркований і спокійний — і часопис уникав конфіскації, що тоді грозила на кожному кроці. Але найголовнішою прикметою „Сьвіта” було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй Левицький, Лиманський, Грінченко й інші з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усеї України-Руси. Вона не вдалася — не з принципіальних, а більше з особистих причин. Емігранти, бачачи в „Сьвіті” участь російських українців нелюбої їм фракції, відсунулись і Драгоманов приватно назвав „Сьвіт” галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції — формалістичної, інертної і мало чулої до дійсного життя та його проявів. „Сьвіт” мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, говорив про річі далекі: історію погляду на звірів, історію Ірляндії, історію літератури і т. д. Не обійшлося без супротивлення з боку реакційної частини суспільности. Москвофіли обкидали його болотом у „Московскихъ Вѣдомостяхъ” і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців згрупованих при „Дѣлѣ” іронізувала над „землетрясцями”; публіка знеохочувалася неправильним виходом чисел і мало пренумерували газету; не витримавши двох літ, видання упало. Сей упадок був тяжчий, ніж упадок „Громадського Друга”. Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то „Сьвіт” загас серед байдужности публіки, задля розтічі тих, що повинні були бути співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не дозволила заснути людям. Думки про нові порядки в життю, про обов'язки людей супроти людей, про конечність науки й просвіти ширилися з елементарною силою і попихали своїх прихильників до вишукування щораз нових доріг для їх осущення. Відносини самі собою пхали їх на дорогу компромісів — і ось починається ряд компромісових проб у найрізніших напрямках — проб, що заповняють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчаються зовсім новим угрупованням наших партій і літературних сил.

IV

Я не думаю детально оповідати історії різnorodних компромісових проб, які роблено у нас в часі від 1882 до 1900 р. Досить буде пригадати тільки важніші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виростала тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, пановання Александра II. закінчилося нечуваном досі розвоєм серед одної часті російської суспільности революційних ідей. Правительство, бачилось, готово було до концесій для суспільности, щоб утихомирити її; в повітрі почувся легіт так званих Льоріс-Меліківських „в'яній”. Україна післала найенергічніших, високоталановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський і многі-многі інші несли на собі тягар т. зв. терористичної боротьби; з другого боку репрезентанти українських земств у Чернігові, Катеринославі, Полтаві підносили голос домагаючися розширення горожанських прав, довершення реформ. Українські емігранти, головню Драгоманов, усею силою поперли той суспільний рух до виборення конституції в Росії. В Женеві повстала і якийсь час була редагована Драгоманова газета „Вольное Слово”, без сумніву обік Герценового „Колокола” перших років найліпше, найсеріозніше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сього і по його упадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу „Свободная Россія” було: попхнути земства в перший ряд борців за увільнення Росії від абсолютизму, вияснити розумнішим людям із урядового табору конечність концесій у конституційнім дусі для самого державного інтересу, і вкінці вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускалися, ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародною, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Александра II., підтяла й надії на даровання конституції з доброї волі царя. Новий цар Александер III. по короткім ваганню розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н-р „Вольного Слова” кінчився заявою, що редакція „ожидала получения важныхъ для нея извѣстій изъ Россіи”, та не одержавши з незвісних їй причин нічого, припиняє видання, надрукувавши ті матеріали, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розуміється, по коронації видання вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально на Україні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духа. Проклямовано так звану „неполітичну культурну працю”; українська етнографія, історія й археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально-російського лібералізму се була велика шкода сей упадок політичного

духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяння й повільного росту нового українства, пору отверезіння українців від шуму загальноросійських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів „Кіевской Старини”, виданих за час тих важких років, не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потєбнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвим і многими іншими, щоб переконатися, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом. Драгоманов, вихований в інших обставинах, палаючи бажанням політичного руху й боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці; між ним і його давніми товаришами відносини робилися чимраз більше натягнені, і вкінці, коли Драгоманов наперекір українцям приступив у Женеві до видання поезій Шевченка стереотиповим способом, українці відмовили йому підмоги на се видання і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу. А проте сей розрив був цілком природний; се було банкрутство „общерусизму на українськім ґрунті”, і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою.

Тим часом у Галичині справи йшли зовсім у іншим напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодіж, усувалися від політики і заглиблювалися в студії предметів більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед русинів політичні інтереси розширювалися, чимраз більше ставало інтелігенції охочою до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив троха повітря; галицьке москвофільство було змушене виступити перед світом без маски, і показало себе в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі людьми без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча юридично беручи, процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з нього розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і п'ятнувати москвофільство, як патологічний об'яв у нашім життю. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важилися ще витягати дальші консеквенції з сеї заяви, і боротьба з москвофільством затихла знов. Зате з другого боку ся громада зачала шукати стичности з тими репрезентантами молодшої генерації, які досі наслідком давніших процесів були під національною екскоммунікою. Притягти тих людей до праці під спільним уже стягом уже

давніше радили деякі далекоглядніші: Тяньчкєвич, Устіянович, а в лоні громади за сям обстоював систематично Дам'ян Гладилєвич, також одинокий і непохитний прихильник думки про конєчність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Барвінського змусила громаду піти на компроміс; редакція „Дѣла” отворилася бодай для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове життя і молодечий запал, а також більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толєрувати В. Барвінський. Показалося, що „Дѣло” не стратило на тім, а народна справа виграла. В краю почалося нечуване досі оживлення, до „Дѣла” поплили прєгарні корєспондєнції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликанє в 1883. р. другє всєнароднє вічє у Львові було величавою народною маніфєстацією, а виголошені на нїм реферати зробили величєзнє вражіння. Тут упервє без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано красву й державну господарку в Галичині та показано стан руського народа серед тої господарки. І хоча позитивні жадання, висловлені на вічу, були скромні, то власнє ся критична часть була чимось нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сього віча починається цілий ряд віч по провінції, починаються перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри, зібрані в рефератах львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть своє оружжя провінцієнальні референти. Польська прєса, що попередила тє вічє клинами і погрозами „Policzumu was!”, по вічу казилася з лютости.

Розколиханий рух ішов далі й далі. Повстає у Львові „Народна Торговля” — знов інституція, якої не мали тоді й досі не мають поляки. Читальні по селах, проломавши перші лєди, повстають чимраз числєнніше; між священниками виявляються формальні місіонарі читалєнь, що закладають їх, дє тільки можна. По містах і містєчках повстають руські політичні товариства; на всіх полях видно у русинів якийсь приплив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроює грєміяльні мандрівки по краю, щоб знайомитися з різними околицями, з народом, з інтєлігєнцією. В самім академічнім товаристві замість карт, бачимо тепєр оживлєний науковий рух: повстають спецієльні кружки, читаються відчити, ведуться дискусії; давня байдужність та цинічна скептичність уступає місця серйозному поглядові на життя і завзяттю до праці.

І на полі чисто літературнім бачимо рівночасно прояви компромісу. Партицький відкриває сторінки „Зорі” для дєкого з „вїклятих”, а за сям одним входять звільна інші, приходять і українці — знов поперед усіх Кониський. Правда, індивідуєльність Партицького — різка, самовільна й нєрівна, не позволяла йому поставити „Зорю” на становищі загально-народного органу; доки він був редактором, вона мусіла мати на собі печать його духа.

І він завалював її річники своїми фантастичними дослідями над „Словом о полку Игоревѣ”, або витягами з повісти Верна і вибирав та перекладав із інших газет та з Київської Старини найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та проте в „Зор-і” чути було від 1883. р. повів нового духа. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в „Бібліотеці найзнаменитших повістей” при „Дѣлѣ”, де публіковано таке дрантя, як „В обороні чести” Раймунда або „Гроші і праця” дядька Адама (в нечувано кепським перекладі), годі було знайти місце для „Мертвих душ” Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладилевича. Але компроміс нових елементів із старими тривав не довго. Різні причини збільшували взаємне недовір'я; досить було малозначного факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталю вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появився у нас новий, соціалістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до „Громадського Друга” і листувався з його редакцією. Приїхавши до Львова лічитися, завіщав своїй братові поховати його без духовенства. Бувший редактор „Громадського Друга” і дехто з молодезі взяли участь у похороні і заспівали над могилою „Ще не вмерла Україна”. І москвофіли і народовці підняли великий гвалт, лаяли „землетрясців-радикалів”, будім то вони навмисно зробили демонстрацію проти духовенства, провозжали Нарольського на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почалося знов „елімінованє” молодих. „Зоря”, яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імені Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунуто з редакції „Дѣла”, якого редактором лишився бувший редактор „Світа”, позбувшись своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим прийшлося заробляти на життя кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо хоча ті кореспонденції уперве знайомили між іншим навіть ширший загал українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожна з тих кореспонденцій викликала оклики обурення. Непривичні до прилюдної критики, до обговорювання своїх ділань у посторонніх газетах руські галичани злилися; взаємне роздрознення змагалось, різниці поглядів зарисовувалися чимраз то виразніше.

Скінчилося тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських часописів, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший плян нову думку: можливість компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для досягнення спільної цілі — поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямках іде праця тих русинів серед поляків: вони

підготовляють серед львівських робітників і інтелігентів матеріал, з якого швидко потім виросла зорганізована Дашинським соціально демократія, а з другого боку попихають декого з народолюбних поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської трудової партії, надіючися в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятьох літ часу, треба було, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочі і що тільки сіючи на власній ниві можна доробитися власного хліба.

V

Переїдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбилися на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її потрохи цензура, а потрохи конкуренція багатої, високо розвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лавки з тою літературою українці привикли все мірити її мірою; на інші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивилися з маловаженням; обертаячися в сфері думок утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуванню своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій іншій літературі могли б були зайняти видне місце, особливо галицькі письменники, збуджували серед українців лише сміх і глузування, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартости задля їх язика.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схолястичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім незнайома з новішою літературою. „Німецька література для мене кінчиться Шіллером і Гете“, — говорив мені один із редакторів „Зорі“. Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкоти й забавности. Для інших се мала бути школа панського життя й аристократичних манірів, і тому їх різало по душі всяке хоч крихітку різкіше змальовання дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народу, і тому вона повинна була представляти людей вищих, вірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігатися всяких неестетичних зворотів, тривіальностей, грубіянств і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в змислі чистоти народної мови, а власне в такім напрямі, щоб якнайменше допускати до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміється, що при тім фарисейським вихованню, яке

одержували у нас цілі покоління, межі того, що дозволене, а що недозволене в літературі, були страшенно тісні й самовільні. Пам'ятаю, що в редакції „Друга” прийшло було до завзятої сварки за слово „воловід”, якого більшість редакторів — священничих синів — ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друк; аж виділ Товариства вдався в ту справу і рішив таки не допустити „воловода”. Публіка, що позивала читаючи „Домну Розанду”, „Дениса”, „Повість без титулу” і т. і., але вдавала, що вони їй дуже подобаються, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появлятися мої перші бориславські нариси. Кожний пренумерат газети у нас уважає себе не тільки пренумератором і читачем, але й компетентним суддею всього надрукованого в газеті чи книжці, починаючи від правопису й язику, а кінчаючи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобалося йому, він уважав себе в праві дати вираз своєму обуренню, і то вираз як найдосадніший. Нумери „Друга”, „Правди”, „Громадського Друга”, „Світа” й інших часописів верталися в редакцію украшені написами, яких колекція могла б бути оздобою якої хоче епіграфічної збірки. „Чи сказилися?” запитував один пренумерат. „Не смійте мені присилати такої огидної макулятури!” гримав другий. „Возвращается обратнымъ шагомъ къ умалишеннымъ” — глаголав от писання третій. Кожний найменший деталь змальований у якійбудь із нашого життя взятій повісті збуджував підозрівання, протести, рекрмінації. В однім із моїх бориславських оповідань згадано без особливої похвали про бориславського священика; зараз надходить протест від якогось теперішнього бориславського пароха: „Як ви смієте накидатися на такого чесного і заслуженого патріота і видумувати про нього небилиці?” Один із персонажів комедії Григорія Григорієвича „На добродійні ціли” мав ім'я випадком подібне до імени одного львівського патріота з-під темної зірки — ого! вже пішла поговорка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторові не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом огритим власним чуттям автора, надиханим глибшою ідеєю. Переважно хлопські сини походженням, соціялісти з переконання, молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали — сільське життя. Соціялістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки, в світлі тої теорії набирали глибшого значення тисячні дрібні фак-

ти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили ідіями; що в сучаснім селі, на яке досі галицькі інтелігенти дивилися або очима німецької ідилі XVIII. віку, або очима проповідників тверезости та ощадности, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події. Тут були й пориви щирого чуття, такого чистого й високого, не вважаючи на грубу форму, як і в першого ліпшого інтелігента, і пориви жорстокости та дикости, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й прокляття, одним словом, були люди з таким багатим і різnorodним світом думок та почувань, якого там досі не підозрівано. Молоді письменники не зупинялись перед ніякою драстичністю, перед зопсуттям і неморальністю, а декому здавалося, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появились в літературі якісь напівдикі ідіоти, цигани, жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб мальовання був однаковий, то значить, не шабляновий; усюди автори силкувалися проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її постування.

Скільки крові напсували нашій публіці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного мальовання життя! Яких курйозних осудів були ми свідками! Моєї „Лешишиної челяди” не могли зрозуміти — не тому, щоб там були які загадки, а тому, що се „заповідаєся як іділя, а кінчиться дідько знає як”. Мойого „Муляря” редактор „Зорі” признав невартим друку тому, бо, мовляв, він такого факту ніколи не бачив, а мулярі по його думці найгірші п’яниці. Одно оповідання Кониського було надруковане до половини, а другу половину громадський синедріон признав неможливою і дав кому іншому доробити необразливий ні для кого кінець. Коштовна повість Свидницького „Люборадські” могла бути поміщена в „Зорі” тільки з досить значними пропусками. Громадська цензура була десятеро грізніша для авторів, ніж прокураторська, а львівська громада стояла під тероризмом провінціальної публіки, що не знаючи іншої літератури, крім польсько-шляхетської або німецької сентиментальної в роді „Gartenlaube” та „Buch fuer Alle”, тільки й ждала найменшої причини, щоб звернути нумер, зректися пренумерати, ще й вилаяти редактора. Певна річ, з німецькими та польськими редакціями ся публіка не була така сміла, алеж бо вони не стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледво зводили кінці з кінцями, мусіли дорожити кожним пренумерантом, навіть хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та не вважаючи на всі ті неприявні обставини, наша література тих років видала декілька творів більшої вартости. Обік *Негуя Левичького*, який у другій половині 70-их років осягнув

вершок своєї літературної творчості, написавши „Миколу Джерю”, „Кайдашеву сім'ю” та „Бурлачку”, на перший плян висунувся *Панас Мирний*. Правда, літературна продукція цього письменника була якась припадкова, нерівна. Його повісті „Лихі люди” і „Хіба ревуть воли, як ясла повні” були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-их років, а його „Повія” досі ще не скінчена. Се не дозволило йому зробити на громаду такий вплив, якого можна було надіятися від його великого таланту. Друкування в Женеві повістей, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісінько могли вийти в Австрії, було зовсім немудрим ділом і довело хіба до того, що обі повісті на довгі літа зробилися творами забороненими і в Росії і в Австрії; більшої кривди годі було зробити їх авторові, який потім не здобувся вже на такий широкий і могучий полет, як власне в тих повістях. Правда, „Повія” виявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хибою була зовсім несущільна будова; се радше галерія пишних малюнків, ніж одна повість: до надрукованих уже двох частей можна би додати ще дві, або десять, *ad libitum*; кожна для себе буде творити щось окреме і кожному треба оцінювати окремо, — органічної цілоти з них не буде.

Обі сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах на перед, особливо в Галичині, *Олександр Кониський*. Талант без порівняння менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і різносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік немов створений для перехідної доби, для заповнення різних люк „zur Bevoelkerung der Wildnis”, як каже Гайне. В потребі він умів бути і новелістом і повістярем і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймалася всякими ідеями, але не держалася їх довго. Він бував в рядах радикалів і в рядах їх противників. Одно тільки не покидало його, не змінялося у нього — почуття обов'язку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публічної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєння в Росії, де задля різних причин він опинився поза кругом київської української громади, він у 80-тих роках переносить усю свою енергію на Галичину і відграв тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція галичан із українцями; він силкується посередничити в Галичині між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві повстає в Галичині видання „Руської історичної бібліотеки”. Але головна вага лежить на його літературних творах, друкованих у ту пору в Га-

личині. Правда, найбільші з них, повісті „В гостях добре, дома лучше” і „Юрій Горovenко” з літературного погляду зовсім невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби мальовання певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільности, того, що в Росії називали „ловить момент” і в чім незрівняним майстром був Тургенєв. Кониський силкувався в одній повісті змалювати нещасну еміграцію галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в повісті він називається Селех), а в Горovenку далеко ближчу хвилю — революційного розпаду, що попередив добу реакції. Кониський, якого симпатії колись, у недокінченій повісті „Семен Жук і його родичі” були по стороні прогресивної молодезі, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастям, подвійним нещастям для України, але zarazом нещастям, що мусіло вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народного життя, короткі ескізи, писані з вервою й гумором, навіяні наївною не раз, звичайно неглибокою філософією, та все таки вищі від більшої частини того, що продукувалося у нас у Галичині. Певна річ, Кониський ані у нас, ані на Україні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його різностороння праця дуже багато причинилися до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинився багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по гарячих слідах життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кожний; вони будували бажання чогось ліпшого, охоту до емуляції. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх.

Одним із найцікавіших наслідків впливу Кониського в Галичині була переміна, яка в другій половині 80-их років dokonалася з одиноким на всю Україну літературним органом „Зорею”. Коли галицькі радикали були усунені від її редаговання, старша громада який час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редаговання бралися люди, що звичайно не мали поняття про редакторську техніку, самі неписьменники, при тім обтяжені іншою фаховою працею, а в додатку люди тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивилися на свою задачу механічно: аби склеїти номер, зробити коректу і видати на час; а з чого склесний номер, се їм було байдуже. Очевидно, йшло на те, що повториться історія з давньою „Правдою”. Але історія не повторяється. Нові обставини, нові течії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей — і серед письменників і серед пуб-

ліки, що не хотіли вдоволитися самим „шлендріяном”. Нові сили перли наперед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жадали реформи; з Києва не переставав добиватися її Кониський. І ось знайшовся вихід. Редагування „Зорі” повірено чоловікові з молодшого покоління, не скомпромітованого ніяким радикалізмом політичним, але все таки радикальному в національним погляді і рішучому прихильникові духового поєднання українців з галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, оочий до писання листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, *Василь Лукич* — так звав себе в літературі новий редактор, *Володимир Левицький* — зумів притягти до „Зорі” майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішуче зірвав зі старомодним рутенством, яке не переводилося і на жаль досі не перевелося у старій львівській громаді. Певно, се йому дісталось не без боротьби, але все таки він зумів поставити себе настільки незалежно від громадських цензурних похопів, що „Зоря” зовсім наперекір громадським інтенціям, зробилася органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не дивно, що се було перше галицьке видання, яке здобуло собі в Росії значніший круг читачів і доходило в такі закутки, де досі навіть із наслуху не знали про існування українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; „Зоря” під його редакцією уперве пробила китайський мур, який ділив нас від широкої української громади. При тій нагоді показалося, що й по найглухіших закутках України, присипане попелом офіційного обрусення, тліє неvigасле українське почуття, готове при кожнім свобіднішим подуві спалахнути ясним полум’ям; показався факт, якого ми в Галичині догадувалися, та який дехто з українських соціалдемократів старався нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників „Зорі” на Україні, заборонила її, то зацікавлення до українського слова не вбито, бажання розвою рідної мови і літератури вже були розворушені, сім’я було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годиться тут піднести, як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у нашім письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка — *Ганна Барвінок*; авреоля, яка окружила ім’я пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бож дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, *Опанас Маркович**). У 80-их роках і на Україні і в Галичині

* Сей погляд не вірний, та лишаю написане тоді без зміни як документ часу. В нім стілько хіба правди, що п. Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашім письменстві.

виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначаються відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. *Олена Пгілка*, сестра Драгоманова, її дочка *Ляриса Косагівна* (*Леся Українка*), пані *Василевська* (Дніпрова Чайка), *Людмила Старицька* — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший плян виступає *Наталія Кобринська*, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але робиться також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіноче товариство, агітує за подаванням петицій в цілі розширення жіночої освіти і жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, з німками та чешками, одним словом, силкується втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, велася може не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіялася ініціаторка, але її літературна діяльність почалася в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах „Перший вінок” належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча може не всі авторки, що зложилися своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, проте для історика нашої культури і нашого національного відродження книжка ся завсіди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній мов у дзеркалі малюється і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішій часі, і перші початки та услів'я нового руху, і сучасний економічний та соціяльний стан української жінки селянки й інтелігентної, і почуття та ідеали жіночої молодезі, надиханої новими змаганнями. Голоси жінок галичанок і українок переплітаються і зливаються в одну гармонію; почуття дружності і духової близькості, не вважаючи на політичні межі, виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще настільки вироблене, свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижаючися поза рівень зазначений тим першим альманахом. Але факт, що воно уперве піднялося на сей досить високий рівень, варт пам'яті. Не потребуємо ачейже доказувати вагу жіноцтва в розвою національної свідомості і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держиться форми і вважає на форму, ніж мужчини. Ідея, погляди, уподобання і привички, впоєні вихованням, домашньою традицією, довше держаться серед жіноцтва, ніж серед мужчин. Наше жіноцтво до половини XIX. в. виростало без рідної традиції. В Ро-

сії воно відмалку переймалося московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загнижджувалася в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдо-аристократичність, нехить і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той погубний дух висисали з матірнім молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей була першим доказом, що національне почуття будиться вже в самім ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізніше і найтяжче. Відтепер можна було надіятися кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надія, не зважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела.

VI

В другій половині 80-их років зайшли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була се пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною з одного, а Росією з другого боку, пора засновання (зразу потайного) т. зв. потрійного союзу для протываги Росії з одного і Франції з другого боку. Здавна не довіряючи полякам старий німецький канцлер Бісмарк повзяв справді тевтонську думку виперти польський елемент із східньої Пруссії й Познанщини. Розуміється, сього годі було доконати давніми вандальськими способами, тим більше, що поляки були таки пруськими підданими і покищо не давали урядові ніяких причин до репресій, з виїмком хіба тої, що не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множилися в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був йому такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її мастки і заселити їх німцями, се видавалося йому можливим до осягнення. Він знав, що значна часть шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще життя, і на сьому будував свій плян. Парлямент прихилився до сього пляну і ухвалив 100 мільйонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Україні вони можуть набувати земські добра за дешевшу ціну; там польська нація має непередавні права, а в разі корисних обставин сильна Німеччина не мала би нічого проти того, якби над Дніпром повстало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогодні видатися декому сей проєкт, то все таки не треба забувати, що він

був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадуватися за ним якогось реальнішого пляну. Чи мали в руках щось реальнішого поляки, чи ні, цього покищо не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очі на схід. Із закупованням дїбр на правобічній Україні не йшло; сьому на перешкодї став недавно перед тим за губернаторства Дрентельна випрацьований Рудченком і потверджений царем закон, звернений виразно проти зросту польських лятифундїй на Україні. Поляки поспробували порозумітися з українцями. Переговори велися в Києві. Але більшість українців, втягнених у ті переговори, відсунулася; до порозуміння з поляками дійшла тільки невеличка групка, до якої належав і Кониський. Які були пляни поляків і на чім стали їх переговори з сею групою, ми не знаємо. Досить, що восени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з пляном видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумівся з Олександром Барвінським; у Львові запросив до співробітництва мене й Павлика, а також — що нас усіх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати програмову статтю. Розуміється, ані передо мною, ані перед Павликом Кониський не звїрювався з того, що на нову газету гроші дають поляки; таким самим способом він приєднав Олесницького, щоб дав фірму редакції. Швидко одначе ми завважили, що справа якась нечиста. Павлик відразу відмовив співробітництва; написану Драгомановим програмову статтю опубліковано без його підпису як редакційну; я усунувся, викпивши в одній статті ідею Київського королівства і бачачи, що ся стаття, хоч була надрукована в „Правді”, була Кониському дуже неприємна. При „Правді” лишився сам Кониський, а коли він швидко вернувся до Києва, ведення обняв Барвінський. Зразу „Правда” виступала тільки завзято проти московщини, критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні й національні ідеї; але зчасом почало чимраз виразніше впливати на верх якесь *suī generis* польонофільство, кокетовання з польською шляхтою і з австрійським правительством, якого початки я бачив у Кониського зараз по його приїзді до Львова. Я тільки пізніше довідався, що тут було обопільне порозуміння, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з гарно обдуманим пляном, який можна би висловити німецькою приказкою: *Reim dich, oder ich fress dich*. Русини повинні були піддатися під польське верховодство, відновити зірвану історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було зломати, розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожна думка про польсько-руську унію викликає серед русинів роздвоєння, повторився й сим разом. Зараз на першім кроці, в Києві серед тамошньої української громади повстало роздвоєння, розбиття, дезорганізація, породжена взаїм-

ним недовір'ям. Ще в більшій мірі се повторилося в Галичині, де силою політичних обставин у сю негідну гру втягнуто широкі народні маси, про і contra розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з задоволенням присолювали рани, які русини задавали одні одним.

Перший удар звернено в такий бік, що певно Кониський і його товариші, пактуючи з поляками і втягаючи Драгоманова до співробітництва в „Правді”, того й не надіялися. Рух серед галицьких русинів і факт, що галицькі газети хоч с'як-так доходили до Росії, зацікавив був тамошніх українців. І старші й молодші українці почали бувати у Львові, зупинялися тут по кілька неділь, придивлялися життю молодезі, прислухувалися відчитам на університеті, оглядали руські інституції; дехто з укр. молодезі брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодезі по краю, і почав вироблятися звичай, що з українських центрів, поперед усього з Києва, щороку на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібніших молодих людей, щоб знайомилися з Галичиною і набиралися патріотичного духа. Яку користь для нашого розвою могло мати розширення таких живих зносин, як багато непорозумінь могло вирівнятися в усній розмові, як багато відомостей могло обмінятися по сей і по той бік кордону, — про се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше може, ніж самі русини — тодішні польські верховоди. І ось 1889 року уряд наложив руку на ті зносини: приїзжих українців і українок без ніякісенької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох галичан, зроблено без ніякої причини і ні за чим певним не шукаючи кількадесят ревізій по різних домах, і продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі, не знайдено ніякісенької підстави для виточення їм процесу. Галичан випущено на волю, а українців також випущено, але велено їм забиратися з Галичини і заказано їм вертатися колибудь до сього краю. Правильні товариські зносини галичан із українцями відразу зроблено неможливими, бож нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж надто досить, не хотілося бігати за границю, щоб у конституційній державі закуштувати тої самої патоки.

Уже сей перший факт повинен був показати русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від русинів. Але русин не даром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблисли в очах. У галицькім соймі засіла тоді уперве громадка незалежних, здібних і смілих русинів. Користуючися нагодою сього безглузлого процесу, вони зібрали найрізніші кривди руського народу і внесли простору, багато мотивовану інтерпеляцію, де порушили й сей процес. На жаль порушили його як тільки можна найнещасливіше. Бо хоча суд,

не вважаючи на десятинедільне слідство, кількадесят ревізій і много сот аркушів паперу записаних протоколами не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські послы, зацтитники тих підозрених, уважали потрібним, як Пилат, умити свої руки і сказати: „Наскільки ті люди чимбудь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а упоминаємося тільки за зовсім невинними”. Кілька місяців пізніше автор, а властиво попсуй-майстер сеї інтерпеляції (первісний її проєкт був випрацьований мною) проголосив у соймі так звану *нову еру* — акт для постороннього майже незрозумілий за для своєї азбучности й наївности, з якою там оперовано зовсім неозначеними й неясними загальниками, а при тім акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя.

Та поки се сталося, недавні арештанти в порозумінню зі значнішим кружком молодих галичан заснували політично-літературний часопис „Народ”, а восени 1890 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури річі мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стілько запалу, стілько віри в свої ідеали і стілько критичного зрозуміння того, що робилося довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком небувалого у нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше бувало одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на перший плян почали виступати збори за запросинами, без контролі властей. В народні маси кидано нечувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів, то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появилися прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви „радикал”, „радикальна партія”, хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народа; рівночасно з тим приймалася й назва „русько-українська”, що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз-у-раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм — радикали могли сміятися з тих докорів бачачи, як під стягом радикалізму стає власне найсвітліша і національно найсвідоміша часть руського селянства.

Повстання і зріст радикальної партії, а головно радикального руху серед галицько-руського народа були останньою і мабуть найбільшою радістю в життю Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорій, засуджений на смерть, він із молодечим жаром кинувся до праці, писав невтомно статті для „Народа”, популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві

книжки „Чудацькі думки” і „Листи на наддніпрянську Україну”, де систематично, з широким мотивованням викладав свої думки про національність і про способи праці над її піддвиженням.

З України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його „Правдою” відходив чимраз більше на бік; симпатії всіх світліших українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвався дехто з готовістю нести й грошеву підмогу радикальним виданням; серед української молоді набиралося чимраз більше таких, що запомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшлося звести радикалізмові на галицьким ґрунті з т. зв. новою ерою. „Народ” безпощадно критикував сам акт і всі дальші енуціяції як новоєрівців, так і поляків. Критика його гучним ехом лунала в народних масах. Становище радикалів супроти новоєрівців було улегшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краевого правління і супроти русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і австрійських урядників, ласкаво приймали руські заяви, ждали доказів щирости, а то просто поправи, а самі ані не думали в чімбудь важнім змінити своє поступовання супроти русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала вкінці й самих батьків нової ери, що вони помилилися; вони вернулися з тої антинародної дороги; лишився на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими своєкорисними намірами.

Не моє діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і певно добре пам'ятні кожному, хто інтересується нашим громадським життям. Думаю, що сказаного досі вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почуття в масах народа і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоєнь, нових ер, нових курсів і різnorodних консолідацій. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народних, інтелігенція мусіла хитатися, як тростина на вітрі: одні ждали підмоги з Московщини, другі від міжнародної, соціальної революції, вкінці треті почали шукати помочі у поляків. Гноблені економічно і упосліджувані соціально та політично маси народні кинулись емігрувати — до Америки, до Росії, до Бразилії, до Канади, куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий агент. Роздвоєна політично новою ерою і новим курсом народолюбна інтелігенція, не здобувши ані незалежності, ані політичного впливу, могла тільки заломувати руки, накликавати до згоди, або разом із радикалами йти в народні маси і підіймати їх словом та письмом до руху, до органі-

зації, з метою — завойовання в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків, коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однакж се не було так. Наш народний організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супкоюю і сліпої байдужности, тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів, на диво ріс, скріплювався. Відкись мов самі собою виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуації, здавалось би, безвихідних. Так і хотілося в таких разях парафразуючи звісню мазурську поговорку, скрикнути: Pan Bóg łaskaw na Rusyny. Люди, здавалось би, тупі і безрадні, віднаходили в собі духа ініціативи; люди заснічені і з натури тяжкі зривалися до смілих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки; многі знеохочувалися, хрунили. Але в народних масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солідарности. Кожний акт чи то панської самоволі, чи урядницького надужиття, чи хрунівства свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу, мов сливка в рідке болото, але будив гомін по всім краю, викликав обурення, дискусії, реакцію, — одним словом, ґрунт починав робитися еластичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсно широкого, свідомого, масового життя ще далеко. Багато ще буде хитань, багато припливів і відпливів енергії, багато марних поривань і гіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа життя, що без такої школи ніхто в світі не набирає сили ані досвіду. Обставини, серед яких нам приходиться рости і вчитися, виімково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним боротися. Так і пригадуються слова пок. Грицуняка, сказані на однім вічу: „Відай Пан Біг хоче з нас мати гостру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує”.

VII

Є в староруськім письменстві одно оповідання про подорожнього, що мандруючи на північ дійшов до високих і недоступних гір. Зупинившись тут, він почув за горою дивний стук і крик і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи попід височенну гірську стіну, він вийшов на одну супротивлежну гору і відси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, страшних і диких. Сотки їх заняті були працею коло лупання скали; інші спочивали від роботи, а побачивши подорожнього, почали махати йому руками і різними знаками просити, щоб передав їм залізних знарядів, обіцяючи за них золото і дороге каміння. Але подорожній в пору пригадав собі, що се мабуть ті безбожні гоги й магоги, яких загнав Александер Македонський за неперехідні гори і заклепав

на довгі віки: коли вони, хоч і без залізних знарядів, проб'ють гору і висиплються на наші краї, то покорають собі всю землю, і тоді настане кінець світа. І подорожній — оповідає даліше легенда — з великим страхом у серці втік від зловищої гори і вернувся назад до свого краю.

Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадає нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, віковичну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважливішого знаряддя для сеї праці — заліза, себто національної свідомости, почуття солідарности і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнанню до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнанню до тої конкуренції, яка на кожному кроці грозить нам з їх боку!

Гляньмо поперед усього, що діялося в російській Україні в 90-тих роках. Урядовий натиск проти української мови тривав даліше. Указ 1876 р. не знесений і досі, та про те сама практика життя виробила в нім дуже значні щербки. Перший і в культурно-історичнім значінню найважливіший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його повстання, історію, що для постороннього слухача могла б видаватися фантастичною казкою. Аджеж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить досі вдавати з себе парість російського, то значить, кожне представлення мусить складатися із штуки російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стільки ж актів, що й українська; значить, більших, 4-або 5-актових українських штук не можна би було й виставляти. Тепер сі вимоги обмежилися на російську одноактівку, яка йде перед кожною українською штукою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кожний губерніяльний сатрап може заборонити те, що дозволив сатрап сусідньої губернії і дозволити те, що заборонив тамтой. Пригадаймо, що український театр спочатку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах, а тільки накінці добився дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналіях скільки цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеросійській реакції звернувся до української драматичної продукції: він був поліційним комісарем, та ось у його

домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнання — і тут усміхнулася йому українська Муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала *Карпенка Карого*.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Україні, треба все мати на оці цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів — приходилося творити свій власний репертуар, — і українська література збагатилася творами *Кропивницького*, *Карпенка Карого*, *Старицького*, *Мирного*, *Чайценка*, *Пгілки*, не згадуючи про інших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сміє бути — і українська драма мусіла зробитися хлопською, сільською, мусіла малювати українське село. Тільки в останнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полегша, що допускає історичну драму, по моїй думці вийшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм з виїмком „Сави Чалого” *Карпенка* знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, у великій мірі користувався українською народною піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як *Лисенко*, здобули собі серце всеї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживання українських народних пісень виродилося в надуживання, повстали штуки майже виключно зложені з пісень склеєних сьак-так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивогляди, як „Пісни въ лицахъ” — ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співають. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те замишування до пісень і костюмів просто до абсурду. Але історик культури поза тою неприємною лушпиною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше, як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широкій Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як обципаний і обмежений цензурними умовами, зробився предметом спекуляції різних антрепренерів, навіть жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвивається не по якомусь обдуманому плану, не завдяки таким чи

іншим патріотичним змаганням, але тим, що відповідає живій потребі суспільности і в більшій або меншій мірі її естетичному смакові. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балакання обрусителів про штучність українського руху — се пусті фрази; він доказує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли б так само швидко й елементарно, коли б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджується польська приповідка: *Większa jest dobroć Boska, niż zawziętość ludzka*. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і досі, але історія показала наглядно неможність удержати його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадности народних мас показалися в упадку рільничої продукції, і зрості податкових недоборів, у так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плідючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусіла піти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показалася наглядно; систематичне душення всякої діяльности, всякої ініціативи серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, пекучі потреби людности, цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лікарського змісту: про холеру, про дифтерит, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва наперекір міністерству просвіти одобрило і поручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Вилом був зроблений. До цензури почали надсилати чимраз більше українських популярних праць, белетристики й науки; і хоч як немилосердно нівечила їх цензура, забороняючи все, що тільки було ліпше, навіане свобіднішим духом, то все таки всього заборонити було годі. Українські брошури розходилися сотками, тисячами, а з тим ішло в народ не тільки реальне знання різних життєвих справ, але також те розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік сеї популярної літератури, якої центрами в останніх роках були Чернігів, Київ, а потрохи Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитіших і вільнодумніших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змагання тих письменників — проводити бодай дещо із своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги: Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький. Їх драматичні твори друкуються в Росії великими томами і видержують

по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користується цензурними полегшами велика купа зовсім недотепних писак, ремісників, що творять театральний товар і засмічують літературний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміття, щоб потім, де треба, мотивувати потребу піддержання утисків українського слова: така література, мовляв, не заслуговує на те, щоб її толерувати. Натомість поважніші праці, навіть такі, що давніше були друковані в Росії, забороняються цензурою або роками лежать у цензорських шуфлядах. І так не дозволено передрукувати Кулішеву „Чорну Раду”, ані Нечувєві „Хмари”, що пройшли були цензуру в 1874 році. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Кониського ледво-не-ледво дійшов до третього тому, та на тім мабуть і урветься. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча „Гамлет” у перекладі Старицького був дозволений ще 1882 р. Так само годі діждатися українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в останніх роках цензура пропустила декілька творів галичан і то навіть виданих поруч із творами українців; таке замарковання єдності і дружності обох відломів нашої нації було б перед кількома роками зовсім неможливе.

Говорячи про український літературний рух в останніх десятиліттях годиться згадати тих людей, що надали йому характер значно неподібний до того, що було давніше. В часі, про який іде отся річ, являються на Україні молоді письменники незвичайної енергії. Продуктивні, роботящі в такій мірі, як зі старших хіба Куліш, гаряче віддані справі просвіти і піддвиження рідного народу, вони вміють сполучити гарячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчутти і заспокоювати найрізніші народні потреби. Вони змальовують в ар-тистичних творах життя народу й інтелігенції і рівночасно в критичних та публіцистичних працях розбирають важніші питання сучасного життя, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці інших довкола себе, і все те серед важкої не раз праці на насущний шматок хліба. До таких людей належить поперед усіх *Борис Грінченко*, звісний у літературі під назвою Чайченка. Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючися дати нашій літературі історично-патріотичну драму вищого стилю. Обік сього він у „Правді” заторкує важну справу язикової незгідности, яка зовсім натурально витворилася була між Галичиною й Україною; його голос викликав був дуже оживлену полеміку, та, що найважніше, пізніше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статті. Він пише ряд цінних критичних і історично-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи

слідом Драгоманова, вивести справу нашої національності і кривд, заподіяних їй Московщиною перед широке форум європейської публіки. Та найважлишою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвинув у Чернігові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кількадесят популярних книжок, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу часть прийшлося або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того, він знаходив час на збирання етнографічного матеріалу, якого опублікував досі чотири грубі томи, де крім великої маси цінних записів із народних уст, додав від себе дуже старанно зроблені показники паралель до опублікованих народних текстів у інших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріалу. Додаймо до того гарно зроблений каталог музею Тарновського і виконувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльності сього енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і різносторонністю знання й таланту — се *Агафангел Кримський*, тепер професор арабської мови в Лазаревськім інституті для орієнтальних мов у Москві. Філолог із фаху, орієнталіст із замилювання, він виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем, і якийсь час забирав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданнях. Кримський був перший українець, що не побоявся забирати голос у таких справах, підписуючи свої статті повним іменем: ми бачили праці з його підписом не тільки в „Зорі”, „Дзвінку”, але і в „Правді”, „Народі” та „Життю і Слові” — і се нічогосінько не пошкодило його ученій кар'єрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що українці при достаточній енергії й смілості могли б без особливого ризика завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав, якби свідомо і дружньо почали перти в той бік. Оповідання, чи то пак „Ескізи” Кримського, нав'яні гарячою, подекуди аж неначе хоробливою любов'ю до України, артистично стоять невисоко; найцінніше в них — власне виливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту, як сльоза, незвичайно чутливу і гарячу душу. І Кримський так само, як Чайченко, не вдоволявся самою, прилюдною, письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами, повними думок і імпульсів до праці в різних напрямках. Його треба вважати одним із ініціаторів важної праці — видання Українсько-російського Словника, що був зладжений в Одесі. Йому завдячує також література гарне, перше і — можна ска-

зати — дефінітивне видання прегарних перлин нашої поезії — творів Степана Руданського, які йому в значній часті пощастило уперве видобути з рукописів. І Кримський — чоловік молодий. Видані ним недавно в Літературно-Науковому Вістнику поезії писані під сирійським небом у Байруті показують, що орієнталіст не вбив у нім поета, але навпаки, його поетичний талант тільки тепер набирає сили й виразности.

До сих двох характерних пояз додаймо третю — *Гната Хоткевича*, поета, новеліста, критика і при тім кобзаря в дословнім значенню сього слова. Він вивчився грати на кобзі і співати старі кобзарські думи. Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співання дум вийшло з моди, серед простого народу для них не стало слухачів. От тим важно, що те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовження серед інтелігенції. Його оповідання з артистичного погляду стоять невисоко; перевага суб'єктивного, ліричного елемента не дає йому плястично викінчувати картин; та проте декуди він підіймається на висоту справжнього таланту, що велить надіятися гарного розвою.

Ті три письменники — а подібних їм на Україні є ще більше — се люди, так сказати, перехідної формації. Їх смак, розуміння літератури, їх суспільні і політичні погляди зовсім новочасні, європейські, і в кожній іншій європейській літературі вони розвинулись би коли не на великих, то все таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив і славу і забезпечене життя. В Росії, а надто ще на Україні над ними тяжить прокляття відсталого осередка, непочатого перелога. Їх гаряча душа рветься до суцільної, гармонійної і широкої діяльности, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щерби, прогалини. І ось вони кидаються на всі боки, заповнюють прогалини, латають, підіймають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робиться якоюсь латаниною; в їх тоні чується якесь роздрознення, нерівність; вони роблять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали, і велика сила замість зробитися угольним каменем гарної будівлі, розбита на дрібні окрушини йде на заповнення лок у мури. Не кажу, щоб се мусіло бути і з трьома згаданими тут письменниками; дай Боже, щоб їм поталанило минути таку долю, — але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публіцистичним талантом нашої нації, Драгомановим, і з многими талановитими діячами нашого письменства. „Die am Wege sterben“ — отсе вірна характеристика таких генерацій, що пізнали мету, рвуться до неї всею силою душі, чують її наближення, але їм не судилося дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти сих неспокійних, вихроватих натур, жадних праці і перетяжених працею, все втомлених полемікою і охочих до неї, щасливими покажуться нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більш або менше гладко шліфовані дзеркала, малюють нам життя з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участі в боротьбі. Нові ідеї, нові літературні форми мають для них чисто артистичне значення, як новий ряд фасеток на їх дзеркалі, як можливість — глибше заглянути в душу суспільности, яркіше і правдивіше змалювати її. Се в літературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторінь, нікому, так сказати, не наступають на нагнітки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Гете: „Es bildet sich ein Talent in der Stille”. Таких людей мали ми не мало в українській літературі. Из сучасної нам старшої генерації досить буде назвати Мирного й Нечуя Левицького. І молода генерація, що виступила в останніх 20-ти роках, має цілий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначніших із них. Поет *Володимир Самійленко*, се така спокійна, урівноважена, троха квієтистична натура, правдивий тип лівобережного українця, важкого на ініціативу, склонного до рефлексій й задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко — артист *par excellence*. Його поезії, се гарно шліфовані, чисті кристали, але його лірика не має того палкого вогню, який уділяється серцям читачів. Рефлексія і тиха меланхолія притлумлює всякий різкий тон. Зате його сатиричні куплети, писані на взір французьких *chansons* Беранже, блискотять правдивими перлами щирого гумору. Хто не тямить його „Горя поета”, „Ельдорадо” або прегарної сатири „На печі”, що явилася немов *Carpe diem* українського неробства і псевдопатріотизму?

Хоч пролежав я цілий вік на печі,
Але завше я був патріотом;
За Україну мою чи то вдень, чи вночі
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорізька то Січ,
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я ж умію тепер боронити його
І служити, не злазючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною;

Замість куль і шабел у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,
Але з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай,
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав одинокою на часі методою — боронити
Україну мріями:

У мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі:
Слово ж маю на те, щоб ховати думки,
Якщо зраджують їх мої очі.

До письменних я кличу — звичайно, в думках,
Щоб світили над нашою ніччю;
Хоч на жаль, мати книжку народню в руках
Я признав небезпечною річчю.

І він вкінці, в день столітнього ювілею українського письменства, вибухає ентузіастичним окриком: —

Ще стоїть Україна, не вмерла вона,
І вмирати не має охоти:
Кожна піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої групи письменників, у першій групі артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчості, гармонійних натур, здібних до об'єктивного мальовання дійсності, і погідних настільки, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне світло, належить *Михайло Коцюбинський*, один із найкращих наших новелістів. Його оповідання пливе натурально і свobodно, мов репродукція голої дійсності, без ніякої примішки творчості. Стиль його простий, без жадної форсованої штучності, без риторичних ефектів. Із усіх наших письменників він найбільше нагадує Тургенєва, того „найбільшого артиста і найбільшого європейця” між великими російськими белетристами. Коцюбинський розширив обрій української повісти. Закинений долею на довгі літа в південні окраїни нашого краю, до Бесарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з філоксерою, він дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів, румунів і татар, доторкнув життя наших гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бесарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перенятий високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя.

Отим то його оповідання, даючи нам образи неторканих досі українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволення як твори справжнього таланту і як виливи поетичної і високої розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським щодо вдачі свого таланту являється інший молодий письменник, *Вячеслав Потапенко*. В нашій літературі він виступає рідко, але кожне його оповідання — се плястичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять назавсіди, а таке оповідання, як його „На нові гнізда”, належить до найкращих перлин, які сплотив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину.

Зовсім інше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне враження роблять інші два письменники молодшої генерації: поет *Павло Грабовський*, котрого доля вирвала зі шкільної лавки і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйск, а потім в Іркуцк. Там, у північних снігах, у якутських юртах він знайшов синю квітку української поезії, зробився не тільки одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оригінальним поетом. Як його життя — майже неперервана мартирологія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і тута за рідною Україною.

Подібне враження викликають оповідання *Катренка* але зовсім іншим способом. Катренко — ученик Достоєвського, того геніяльного психолога-мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Александра III. поклала, здається, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповідання ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійности, руйнування людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадав, характерною появою сього часу треба вважати те, що в рядах українських письменників займає тепер видне місце ціла група молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби може на першій місці прийдеється поставити *Лесю Українку*. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч непозбавлений жіночої грації й ніжности. Артистка в повнім значенні сього слова, вона одначе не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, гаряче відчуває його болі і завсіди вміє знайти сильний, плястичний вислів для свого чуття. В початкових своїх творах многословна, несвобідна від певної маніри, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завсіди вміє заповнити інтенсивно відчутим змістом. Її поезія — то огнисте оскарження того дикого гнету самоволі, під яким стогне Украї-

на. Нота особистої лірики звучить у неї слабше; епічні теми покищо не вдаються їй у такій мірі, як описова і патріотична лірика.

Силою слова, гарячим настроєм і гарною формою визначаються поезії *Людмили Старицької*, особливо її лірична драма „Сафо”, одна з перлин нашої літератури. Тема сеї драми — пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу. Розпука, резигнація і смерть Сафони в хвилі її поетичного тріумфу, все те змальовано більш ліричними імпрровізаціями самої Сафони, ніж драматичним способом; градація і переміни чуття віддані майстерно. На полі поезії визначилися ще пані: *Василевська* (Дніпрова Чайка) і *Одарка Романова*. Дуже цікаве явище — пані: *Наталка* і *Надія Кибальчиг*, мати й дочка. Перша з них авторка драми „Катря Чайківна”, що одержала першу нагороду на конкурсі галицького Виділу краєвого, опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів досі недрукованих. Усі ті писання визначаються вірним схопленням життя і доброю технікою. Гарні надії подає Надія Кибальчич, що крім новелістичних нарисів опублікувала досі ряд удадних поезій.

Не моя річ вчислювати тут усіх робітників на нашій літературній ниві. Скажу загалом, що у всіх видно дуже пильну обсервацію життя, дуже поважне розуміння штуки й її завдання в життю суспільности і тверду віру в будучину нашого народного розвою. Многі з тих людей могли б зайняти видне місце в російській літературі, коли б хотіли посвятити їй свої сили; се видно з того, що росіяни вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст літератури має те до себе, що притягає талановитих людей. Певна річ, перебіжники з нашого поля на чужій ниві будуть іще трафлятися, так як трафлялися досі, але певне й те, що головна маса духових діячів буде відтепер лишатися на рідній ниві, бо знайде тут поле для ділання і той спокій, який дає почуття чесно сповненого обов'язку супроти рідного народу, спокій, якого ніколи не дасть праця на чужині і для чужих.

VIII

Той літературний і просвітний рух на Україні, який я силкувався схарактеризувати тут, певно гарний і значний у порівнянні до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847—1857, 1863—1870, 1877 до 1880. Але в порівнянні до колосальних чисел української людности, до колосальних просторів краю і колосальних та страшенно пекучих потреб народу він мікроскопійно малий і може мати значіння хіба як перші несмілі кроки супроти енергічного, прискореного ходу. Міряючи так само пропорціонально, треба признати далеко біль-

шим поступ, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі промовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, у справі економічного піддвиження народу і поправи його соціального становища зроблено дуже мало, мікроскопічно мало. Для того, щоб у тім згляді зробити якийсь значніший крок, брак нам у Галичині всього потрібного: впливу інтелігенції і організації національних сил, не говорячи вже про зовнішні ворожі впливи, що ростуть нашою слабкістю і користуються нашою темнотою та нашим розбиттям.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві останнього десятиліття був зворот до наукової праці. Сей зворот мав симптоматичне значення, був впливом загального поглиблення думки у галицьких русинів, зросту критики й рефлексії, бажання — пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали українці галичанам неуцтвом, поверховністю їх освіти, несерйозністю їх принципів, що вкінці галичани таки взялися серйозно до праці. Протягом кількох літ повстають такі праці, як *Словар Желеховського і Недільського*, *Історія руської літератури Огоновського* — найцінніші праці учених старшого покоління. Спеціально про працю Огоновського годиться тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючися на новіших дослідках і прикладаючи до сеї праці мірку новочасної історії літератури звикли дивитися на неї згори. Справді, з погляду на спосіб трактовання предмету і на спосіб оцінювання поодиноких явищ нашої літератури ся праця не видержує суворой критики. Але ми повинні бути вдячні Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув докупи масу біографічного й історично-літературного матеріалу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартости.

Але поза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціативи, починається систематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Хто б там не приписував собі заслугу зреформовання сього товариства, се одно треба сказати, що заслуга zorganizовання в ньому наукової праці вповні належить *проф. М. Грушевському*. Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаной енергії, він сполучає в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю, які тільки той може оцінити вповні, хто знає у всій повноті той галицький „шлендріян”, серед якого опинився молодий професор, прибувши з України, і з яким мусів боротися всіми способами розумної педагогії. Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній допомозі, то далеко не вся, то може лиш половина

його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад в адміністрації, ту галицьку *Gemueticlichkeit* у сповнюванню взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський, допровадивши Товариство до того стану, в якому знаходиться тепер. Приходилося при тім видержувати тисячі неприємностей, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбиттям розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного ведення наукової праці треба було підготовляти людей, захочувати молодіж, мало привиклу до неї, треба було придбати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальності. На все се у проф. Грушевського знайшовся час, знайшлася сила і добра воля. Він зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людей оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці без огляду на їхні партійні становища — і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту той вирозумілості й толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не в'яжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати різnorodні сили і різnorodні відтінки для спільної праці.

Обік сеї поважної праці, яка ведеться при Науковім Товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та єднає симпатію й повагу для наших національних змагань, іде не менше серйозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в різних точках і в різних огнищах. Згадаю тільки кількадесят томів повістей виданих при „Ділі”; між ними є й дійсні архітвори епічної штуки, такі як Достоевського „Вина і кара”, Гончарова „Обломов”, Льва Толстого „Дитячий, хлоп'ячий і молодечий вік”, Олексія Толстого „Князь Себр'яний” і немало інших. Згадаю немало вже видавничу діяльність Руського Педагогічного Товариства, виданий майже повний цикл учебників для гімназійальної науки і т. і. І вкінці, що найважливіше: значний зріст охоти до читання як серед простого народу, так і серед інтелігенції. Популярні газети розходяться в 1000—5000 екземплярів, популярні брошури друкуються в 8000 до 10000 екземплярів, а таке зглядно дороге видавництво, як Літературно-Науковий Вістник знаходить у самій Галичині 5—6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Русько-українська Видавнича Спілка опублікувала досі 40 томів белетристики, переважно оригінальної, розпочала видання повного перекладу Шекспіра з поясненнями, публікує серію наукових праць і дрібніших брошур, доступних для ширшого загалу, і не зважаючи на значну кількість тих публікацій, знаходить можливість вести діло без страху перед стагнацією. Український письменник при таких об-

ставинах може мати надію, що аби тільки його твори мали дійсну вартість, то певно будуть опубліковані і здобудуть йому в недалекій будучині, а почасти й тепер, крім призначення, ще й деякий матеріальний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улегшена.

Але зі зростом загального освітнього рівня інтелігенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленням мови й літературної форми вимоги до письменників зробилися далеко вищі і гостріші, ніж були ще перед десятьма роками. Наївне, самоділкове писання банальних історій або віршів нині не поплачує. І письменники і публіка тепер більше рафіновані. Двадцятилітня праця над збагаченням і чищенням мови, над виробленням літературної техніки не може пропасти марно, і жаден молодий письменник не може ігнорувати її. Давньої ноншальянції, давнього „грає, грає, воропає” не толеруємо сьогодні. Наша новочасна версифікація під пером українців і галичан, таких як *Щурат* і *Маковей*, зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мелодійності вірша; наша проза під пером *Кобилянської*, *Стефаньки*, *Черемшини*, *Яцкова* набрала поетичного лету, мелодійності, ніжності, грації та різnorodности, до яких давніше підносилися хіба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй Левицький у своїх кращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою і їх не годиться нам затрачувати.

Далеко гірше, ніж на російській Україні, поставлена в Галичині справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа та й та ледве дихає, не вважаючи на красву субвенцію. Репертуар тої трупи щонайменше в трьох четвертих частях ненаціональний, а міжнародний і то власне найслабшого калібру: оперетки та плиткі фарси. Українські драми при дуже нестаранній, а не раз і зовсім недотепній грі наших артистів, не роблять у нас враження, а наша власна драматична продукція зовсім не багата і не високої вартости. Те, що було зроблене перед р. 1880, майже не варто згадувати, і в усякім разі тепер зложене до архіву. Першу пробу утворення у нас репертуару, основаного на сучаснім життю, зробив *Григорій Цеглинський*. Його „Ходачкову шляхту” треба вважати найудатнішою з усіх написаних досі в Галичині комедій із нашого народного життя: рівночасно комедія уперве змалювала нам зовсім окрему і замкнену в собі сферу з її спеціальною психологією. Друга, з культурного погляду интересна комедія того автора, „Аргонавти”, впала жертвою нашої громадської цензури і тільки в польськiм одязі здобула собі заслужене признание.

Також повість закросна на ширші розміри досі не може у нас похвалитися великими успіхами. Не знаю, чи наше життя ще замало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи може

нашим письменникам не стає творчої сили, знання відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісти були не зовсім удавні. Ще може найліпші були проби *Андрія Чайківського* „*Олюнька*” і „*В зужім гнізді*”. Ті повісті читаються легко; вони малюють інтересні закутини нашого краю (знов таки життя ходачкової шляхти в самбірському повіті) і свого часу подобалися. Але годі заперечити, що зарівно будова тих повістей, як спосіб оповідання — дуже примітивні. Авторіві служили взірцем польські повістярі середньої руки, такі як *Захаріясевиц*, *Валерій Лозинський* і т. і. При ближчім огляді його повісті розпадаються на ряд сцен, оповіданих не раз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя, та все таки психологія в них дуже поверхова і шабльонова і глибини нашого серця вони не порушують.

Талановитий новеліст і поет *Осип Маковей* дав нам у своїм „*Залісю*” пробу більшої повісти, зложеної в дусі новішої школи. Обсяг творчої сили автора не відповідав його інтенціям. Далеко вище треба поставити „*Царівну*” *Ольги Кобилянської*, не вважаючи на повну невідатність композиції. В усякім разі „*Царівна*” — се перша у нас повість оснований не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей. Се майстерна, тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовний малюнок.

Зате на полі новелістики галицька Русь у тім часі видала ряд талантів, яких не постидалась би не одна далеко багатша від нашої література. Новеля — се, можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу ані спокою душевного, щоб читати многотомві повісті. В новелі найлегше авторіві виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелістиці бачимо різнобарвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих та теплих, чуттям огрітих оповідань *Тимофія Бордуляка* — назву тут тільки найвидніших робітників на тім полі — до старанно оброблених і украшених гумором новель і сатир *Маковея*, і до держаних переважно в мемуарнім тоні оповідань *Андрія Чайківського*, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів *Богдана Лепкого*, і до енергічних та вірно схоплених із життя нарисів передчасно померлого *Михайла Петрушевича*, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів *Ковальова*, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсервацією оповідань *Мартовича*, і до смілих, з певною буршикозною бравурою та недбалістю в тоні

і в зверхній формі імпровізованих оповідань *Будзиновського* — яке широке поле, яка різnorodність, яка свіжість, що віє майже з кожної з сих фізіономій! Література в її цілості чимраз більше починає ставати неподібною до школи, де все підігнано під один шаблон, під одні правила, а чимраз більше подібна до життя, де ніщо не повторяється, де нема правил без виїмків, нема простих ліній і геометричних фігур, де панує безконечна різnorodність явищ і течій. Одно тільки можна сказати не без певної гордості: течії антинародні і антисупільні, хоч проявлялися і проявляються і серед нас і старанно прищеплюються нам посторонніми дбайливими руками, на літературнім полі досі звичайно були з роду обтяжені прокляттям безплodности, крім мізерних зелелуг і однодневниць, не могли сплodити нічого. Мабуть наш народний організм занадто ще свіжий і здоровий.

В останніх роках минулого десятиліття на нашім літературнім горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що спривкривши собі широкі малюнки зверхнього отручення, головну вагу творчости поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики. Варто б було присвятити детальну студію тому напрямкові і тим новим точкам погляду, які він вніс у літературну творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку спеціальну студію тепер не пора і я вкажу лиш на те, що кидається в очі при поверховім огляді. Коли давніша повість чи то новеля — не конче натуралістична, а й загалом — усе мала ціхи більш або менше докладно льокалізованої події з мотивованою зав'язкою, перипетіями і розв'язкою, отже виглядала як здвигнений після правил архітектоніки більш або менше солідний будинок, то новіша белетристика робить зовсім інше враження. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему, се звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белетристика — се незвичайно тонка, філігранова робота; її змагання — наблизитися, скільки можна, до музики. Задля сього вона незвичайно дбає про форму, про мелодійність слова, про ритмічність бесіди. Вона ненавидить усяку шаблeновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любить у смілих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити про і contra сеї літератури, але для історика такі суперечки не мають значення.

Для нього кожний напрям добрий, коли його репрезентанти — справдішні й живі таланти. Отак і сей новий напрям у нашій літературі зазначився групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на скандинавцях, вона зачала зразу й сама писати по-німецьки — правда, в душі старшої німецької сантиментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як „Битва”, „Людина”, „Некультурна”, „Valse Mélancolique” і т. і. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признание не тільки у нас, але і в Німеччині, і в Росії. Обік неї, як репрезентантів сього нового напрямку в нашій літературі, назвемо ще *Антон Крушельницького*, *Михайла Яцкова*, *Марка Черемшину*, *Марту ** (Евгенію Боженську)*. Але найбільшим талантом серед тої групи визначається *Василь Стефаник*, може найбільший артист, який появився у нас від Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан глибокого чуття, що тремтить у кожнім слові, чується в кожній рисочці, так се власне той нехибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний пан форми. Він, здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штук, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідання пливе, бачиться, спокійно, з елементарною силою, але власне сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитися, який деталь висунути на ясне соняшне світло, а який лишити в тіні. В мальованню він уміє бути й реалістом і чистим ліриком — і про те ніде ані тіні пересади, переладовання, бомбасти, неприродности. Се правдивий артист із Божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом.

Ще пару уваг на закінчення.

Перед двадцятьма роками в кружках тодішньої молоді часто і з запалом дискутувалося питання: що нам робити в нашім національнім лихолітті і від чого починати? Одні говорили: „Просвіта, книжка!” Але другі відповідали: „Та бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хочеться їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє”. Перші відповідали: „Голодний і бідний, бо темний, бо не вмів постояти за собою ані добитися свого, бо кожний, хто хоче, може кривдити і гнути його”. Інші обертали сю відповідь навпаки: „Темний, бо не має за що просвітитися; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю”. Се був зачарований круг, логічний безконечник, із якого, бачилось, не було виходу. Пригадую, кілько то

безсонних ночей, кілька важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кожного, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найліпший, одиникий вихід із того колеса.

Минуло двадцять літ — і що ж бачимо? Ми переконалися, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути — діло не легке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але з другого боку ми переконалися, що „дух бодр, плоть же немощна”, що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й усposоблення цілого народу. Ми не могли дати мільйонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був тільки один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно й совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить багатством, красою й силою, знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільності зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфabetів, — то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилиний і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народну масу, стоїмо далеко не ліпше, а подекуди може й гірше, ніж стояли перед 20 літами, хоч і на економічному полі у нас пороблено початки поступу й самопомочі. Але не забуваймо, що та школа, яку ми переїшли досі, то була артистична школа, та сама, яку так гарно змалював у своїй параболі Генріх Ібсен: —

Чи знаєш, брате, як учать
Медведя танцювати?
На бляху на залізную
Веде його вожатий.

Під тою бляхою вогонь
Розпалює помалу,
А скрипкою збуджа в душі
Любов до ідеалу.

Медвідь реве, а скрипка гра;
Та ось знизу пригріло, —
На задні лапи зводить він
Своє могутнє тіло.

А скрипка скочно гра та й гра,
А вуйко здер головку,
То праву задню підійма,
То ліву без уговку.

Дрібніше, швидше скрипка гра,
Регочеться, то плаче,
І бляха дужче гріє, й він
Дрібніше, швидше скаче.

Сей танець пам'ятає вже
До смерти бідолаха;
В одно зіллявся скрипки тон
І розпалена бляха.

Зіллялись нерозривно так,
Що скрипку як почує,
То зараз в лапах запече,
І зараз він танцює.

Та не один медвідь отак!
З ним, брате мій, посполу
І кожний з нас поет-співак
Таку проходить школу.

Веде його іронія
З дзвінками та скрипками.
Стать на залізний тік життя
М'якенькими ніжками.

Грижа розпалює вогонь,
Любов на скрипці грає,
І скаче бідний, і співа,
Хоч з болю умирає.

І хоч не вмере, то так в душі
Зіллються нерозривно
Вражіння ті, любов і біль,
Що дивно, справді дивно.

І як лише почує він
Святі слова любовні,
То зараз будяться в душі
Терпіння невимовні.

Горить під ним залізний тік,
Горять небесні стропи,
І піднімається бідак
На віршовії стопи.

Іронія на скрипці гра,
Жура кістками стука.
Поет танцює і рида —
І се зоветься штука.

Після сеї артистичної школи нам прийдеться перейти далеко твердшу школу політичної боротьби. Першу лекцію дав нам уже наш великий учитель, гр. Казімір Бадені.

1901.

ПРОМОВА ФРАНКА НА ЮВІЛЕЮ ЙОГО 25-ЛІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усього подяка молодіжці, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сього місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною ч е с н и м о р у ж ж я м.

Коли кину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла задріти всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завжди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранітові квадри, але як випаде, то і труск і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдеться деякий твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпарп. В кожнім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі я відмалку за своїх собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Голівну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мойого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши щонебудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, konieczність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може зчасом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Так отже, не для мене се нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на нього. Але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народу, я старався однаковою любов'ю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а докуди вже й ярко палає бажання солідарности з нашим найменшим братом. Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую Шановній Громаді за нинішній вечір. Здається, не потребую обіцувати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, що у мойй діяльності було чимало помилок, — але хто ж, роблячи якесь діло, не помилився? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому або іншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нсхай росте і розвивається руський народ!

ПІСЛЯСЛОВО

1956 рік — то сторіччя народин і сорокові роковини смерти нашого великого поета, письменника, літератора, науковця, публіциста, громадянина, д-ра Івана Франка.

Наукове Товариство ім. Шевченка, якого він був дійсним і почесним членом та довголітнім співробітником, віддає шану Його Тіням цим вибором із Його творів, виконаним членами Філологічної Секції.

Плян вибору, предложений Л. Луцевим і К. Кисілевським, був предметом нарад Філологічної Секції в Нью-Йорку та Літературознавчої Комісії у Філадельфії, В. Лев, М. Соневицький, В. Дорошенко, Г. Лужницький, М. Тершаковець, В. Радзикович, П. Ковалів, С. Гординський, Р. Смаль-Стоцький, В. Стецюк висловились усно або письмово щодо його якості. Крім того, інші члени НТШ, як Б. Кравців, Ю. Фединський, Я. Падох, М. Стахів подавали свої завваження та поради.

Більшість членів Філологічної Секції стояла на становищі, що вибір в односторонньому повинен обняти такі Франкові твори, які характеризують Його як нашого національного велетня, що своєю творчістю огорнув усі верстви народу і був каменярем поступу в нашій культурі. До вибору — за їх думкою — повинні ввійти здебільшого малознані твори. Ці погляди були напрямною в праці редактора.

Орієнтуючись на сучасного читача, редактор достосував правопис вибору творів до правил, затверджених Філологічною Секцією в 1930 р. Односторонник поділено на розділи: поезії, оповідання, наукові праці та статті, промова. З кожної ділянки подано зразки, уложивши їх за роками писання, щоб читач мав образ розвою Франкової творчості та його мови. У старших творах збережено здебільшого архаїзми та говоріві особливості, що їх Франко вводив у літературну мову доцільно. Тільки у виїмкових випадках заміняно їх сучасними формами, коли вони не порушували основ версифікації чи стилю, або коли перестарілі вислови могли б

спричинювати читачеві труднощі в розумінні та в естетичному сприйманні твору. Вступна стаття пера В. Радзиковича вводить читача в секрети Франкової творчості та роз'яснює їх глибину. Тому вона завжди послужить читачеві в питаннях генези та ідей кожного твору зокрема, як також цілої Франкової особовості.

Редактор вибрав найвідповідніші тексти, що їх міг дістати в Нью-Йорку, отже, видання: Української Накладні, Київ-Ляйпціг; Друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові; А. Хойнацького у Львові, Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові, Літературно-Наукового Вістника у Львові, Новітньої Бібліотеки у Львові, Руху в Харкові, Театральної Бібліотеки „Свободи” в Джерзі Ситі, Т. Й. в Авгсбургу.

Видаючи цей вибір, редакція сподівається, що він дасть змогу багатьом читачам поглибити знання про Франкову творчість та зазнати естетичних переживань.

ЗМІСТ КНИГИ

	Ст.
Володимир Радзикович: Іван Франко. Нарис життя і творчості	7
I. Поезії:	
Із збірки „З вершин і низин”	22
Із збірки „Зів'яле листя”	44
Великі Роковини	57
Із збірки „Мій ізмарагд”	62
Із збірки „Із днів журби”	69
Із збірки „Semper tiro”	76
„Мойсей”	91
„Украдене щастя”	114
II. Оповідання:	
Лесишина челядь	163
Малий Мирон	173
Воа Constrictor	179
До світла	244
Полуйка	261
У кузні	278
Терен у носі	289
III. Наукові праці, статті та промова:	
Із секретів поетичної творчості	303
Поза межами можливого	330
Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди	338
Промова Франка на ювілею його 25-літньої діяльності	391
Післяслово	393

